

12+

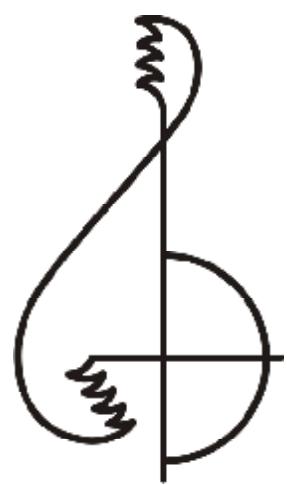

9

2015

Æгъуызаты Иуанейы цыртдзæвæн Дзæуджыхъæуы.
Йæ автор – Плиты Владимир.

НАЦИЯ ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Ответств. секретарь, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2015

2015

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

Хъодзаты Ахсар

Редакци

Бæрнон секретарь, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поэзи, драматурги – МАМЫКЬАТЫ Хъазыбег

Журналы ахсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КъАДЗАТЫ Станислав,
КЬУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2015

НОМЫРЫ ИС:**МАМСЫРАТЫ ТЕМЫРБОЛАТ: 170 АЗЫ**

Темырболаты тыххәй дзурынц 6

МАМСЫРАТЫ Темырболат. *Әмдзәвгәтә* 10

МАМИАТАЫ Таймураз. *Дыууә ңауы* 14

ГОДЖЫЦАТЫ Нелли. *Дә комуләфты хъарм.* *Әмдзәвгәтә* 27

ТОМАЙТЫ МИСУРХАН

ТОМАЙТЫ Мисурхан. *Радзырдтә* 29

СКЪОДТАТИ Эльбрус. *Игон дуарбәл ләугәй...* *Әмдзәвгитә* 37

ЦГЬОЙТЫ ХАЗБИ: 75 АЗЫ

ЦГЬОЙТЫ Хазби. *Үәлахизы сидзәртә.* Новеллә 44

НОГ ТӘЛМАЦТАӘ

Ильзе АЙХИНГЕР. *Әмдзәвгәтә* 74

ТЫЛАТТАТЫ Бексолтан. *Дыууә нывы* 76

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

Таурәгътә 81

2015 – ЛИТЕРАТУРӘЙЫ АЗ

Ирон дзырдаивады дәснитә 93

ӘВҮІД-ДЫВҮІДОНЫ ДУТ

ДЖЫККАЙТЫ Анна. *Америкаг-англисаг империалистты*
фыдраконддзинәйтә Кавказы 97

АХУЫРГӘНӘГӘН ӘХХУЫСАӘН

МЗОКТЫ Асләнбет. *Куыдзәджы сֆәлдыстад астәүккаг скъолайы* 109

ИРОН ПРОЗӘЙЫ АНТОЛОГИ

ЦӘРУКЪАТЫ Алыксандр. *Мәлгә аңы кафт.* Радзырд 116

АРВИСТОН 134

Алы нацийән дәр йәе бон у, стәй
хъуамә йәхицән хәссыл нымайа
иннәтүл ахуыр кәнын.

Карл Маркс

Нацийән йәе тых рабәрәг вәййы
йә культурон сәфәлдистады.

Сергей Булгаков

МАМСЫРАТЫ ТЕМЫРБОЛАТ: 170 АЗЫ

ТЕМЫРБОЛАТЫ ТЫИХХӘЙ ДЗУРЫНЦ

* * *

Үә, нә рагфыдәлты хуыздәр, нә зарәджы райдиан Темырболат! Ныр дәм цы номәй бадзурон? Да дард, әбәрәг ингәнмә күүд фервитон мә уарzonдзинад, мә уынгәг сагъәс? Раст ном сәвәрдтاي дәхәдәг дәхиуыл – «Бәстәй скъуыд, әфхәрд ләг»!.. Зәрдәйә зонын, цы стыр хъизәмар бавзәрстай, да бәстәй дә күү аскъуыдтой, уәд.

Әнусон уарзон дын уыди нә фыдыуәзәг Ирыстон. Йә кад, йә ном уыдисты да иунәг ныфс, да иунәг сәрыстырдзинад утәппәт әфхәрд әмә уды хъизәмары раз. Да уарзон фыбыбәстәй кәй аскъуыдзаг да, уый та уыди да зәрдәйы әнусон хъәдгом. (...)

Нә рагфыдәлты хуыздәр!

Әрхастай нәем нә фыдәлты сагъәстә, сә мастиәй да фәлмән зәрдә, да уынгәг хъуыды сурс сты, афтәмәй нәем әрцидысты зарәджы фәлтәрты. Мах, да фәдонтә, дәумә әнусты сәрты дәттәм нә къух:

Әгас цу, Темырболат!

Нафи

* * *

Аксоиы хъауджыдәр, Темырболат йе ‘ргом скодта зәххон әңгәдзинадмә, 1860-әм азты Туркмә чи алыгъда, уыцы пысылмон ираетты хъысмәтмә. Лыгъды нывтә, адәмы тухәнтә әмә хъизәмәрттә, әңгәгәлон зәххыл сә цард әвдист цәуынц җәстүнгәйә, арф әмә конкретон сты адәм әмә поэты сагъәстә. Реалистон детализаци әмә зәрдәагайәт лиризм әмдзу ракодтой әмә ирон аивады феккуырстой размә – реалистон литератураемә. Темырболаты ном әмә әмдзәвгәтә Ирыстонмә Туркәй әрәджиау әрцидысты (1922 азы), фәлә

дзы иу әемдзәвгәе («Сагъәстә») XIX әнусы дыккаг әмбисы зындгонд уыд ирон адәмы астәу, цыма фольклорон уацмыс, афтәе. Миллер Всееволод әй күы бакаст, уәд әй схуыдта «продукт нового, более художественного творчества», әмәе уыцы аргъгонд хауы Темырболаты әппәт сфәлдыстадмәе, ома уый фольклорон синкетикон аивад нәу, фәләе у баэлырд аивадон литературә.

Дзүццаты Хадзы-Мурат

* * *

Күйд зонәм, афтәмәй «Сагъәстә» фыщаг хатт джиппы рауагъта В. Ф. Миллер йә «Ирон этюдты» 1-аг томы. Туркәй йә адәмон зарәджы хуызы әрбахастой «донайдзаутә» – ирәттәй Турчы хәсты чи уыд, уыдон. Миллеры чиныдҗы фыщаг том рацыди 1881 азы. Уәдәе ацы аз сәдә азы сәххәст, фыщаг ирон профессион уацмыс джиппы уагъд күы әрцид, ууыл.

«Фыщаг ирон поэт Мамсыраты Осмәны фырт Темырболат», зәгъгәе, уыцы иртасән күисты («Хәххон педагогон институты хабәррәттә». Аәртыккаг том, 1926) Әлборты Барысби фыста:

«Ацы зарәджы тыххәй мын 62-аздзыд ахуыргәнәг Саламты Мәхәмәт радзырдта: “Иу әхсәв, тарф фынәй кәнын, афтәтәй мә хъустыл ауад, йә мотив дәр әмәе йә рифмәбыд ныхәстә дәр әппындәр кәмән никүы фехъуыстон, ахәм зарәг. Мә зәрдәмә афтә тынг фәңыд, әмәе хуыссәг-хъәлдзәгәй, аххәст дәр нәма райхъал дән, афтәмәй тагъд-тагъд фәлварын сыстыныл әмәе, уыцы әмбисонды зарәг чердигәй хъуыст, уыцырдәм азгъорыныл. Фәләе мын не ‘нтысти, мә хуыссәни ратул-батул кодтон, суанг ма сынтағәй дәр рахаудтән. Хъуыды ма кәнын, зарәгамонджаитә, күйд рахаудтән, уый фехъуыстой, ныккәл-кәл кодтой әмәе, сә цурмә күы бацыдтән, уәд мә афарстой, уый дә уаты цәй гүипп уыди, зәгъгәе. Сә диссаджы зарәгмә байхъусынмә кәй тагъд кодтон әмәе хуыссәгхъәлдзәгәй хуыссәнәй кәй рахаудтән, уый сын күы загътон, уәд ноджы тынгдәр ныххудтысты. Зарәггәнджаитә уыдысты фондз – әрыдойнәгтә, хъуыды ма дзы кәнын әрмәст иуы – Лолаты Хуысины, кәеддәр уыди Донайы хәсты.

Әз ракуырдтон, цәмәй ма ноджыдәр азарой. Уыдон мә

фәндүл дыууә нал загътой. Зарәджы хъуыдыта, йә рифмәбыд рәнхъытә мә дисы бафтыдтой. Уымәй размә ахәмәй никуы ницы фехъуыстон әмә, иронав дәр әмдзәвгәтә фыссән ис, уый наэ зыдтон. Әз сә мә уатмә бахуыдтон әмә, цы фехъуыстон, уый ныфыстон».

Зарәггәнджытә Саламы-фыртән загътой, уыцы зарәг, дам, Стамбулы фехъуыстам, туркаг ирааттәй. Саламты Мәхәмәт ма йә ныхасмә бафтыдта, зәгъгә, зарәджы текстмә цыдәр кәләңгәнәт тых уыди, хъусгә-хъусын-иу буар ныддыз-дыз кодта. Дардәр Мәхәмәт загъта, «Сагъәсты» текст, дам, дыгурон әмбисәндимә радтон В. Ф. Миллермә. Уый, дам, М. Ковалевский әмә студент Туккаты Губадиимә уыди Чырыстонхъәуы.

Саламты Мәхәмәты ныхәсты бындурыл Әлборты Барысби фыссы: «Уәдә кәд ацы хабар аәцәг у, уәд В. Ф. Миллер йә «Ирон этюдты» (фыццаг хай, 105 – 107 фф.) рауагъта, Саламты М. әм цы текст радта, уый. Ацы хъуыдыйыл сразы Нафи дәр әмә «Сагъәстән» фиппаинәгтә фысгәйә скодта алыхуызон хатдзәгтә (Мамсыраты Темырболат. Ирон зарджытә. Цхинвал. 1965. 55 – 59 фф.). Фәлә Барысбий хъуыды бауырниаг наэу. В.Ф. Миллер әмә М.М. Ковалевский Чырыстонхъәуы уыдысты 1883 азы сәрды (Б. А. Калоев. «В. Ф. Миллер-кавказовед». Орджоникидзе. 1963, 29 ф.). Миллеры «Ирон этюдтә» та 1881 азы рацыдысты.

Мәнмә гәсгә, Миллер «Сагъәстән» цы вариант рауагъта, уый йәм бахаудта 1880 азы сәрды, стәй Саламы-фыртәй наэ, фәлә аендәр кәмәйдәр. Уыцы аз Миллер әмә Кокиты С. балцы ацыдысты Уәлладжыры коммә, уырдыгәй та Зджыды әфцәгыл ахызтысты Дыгургоммә, уыдысты Къәмымнты, Уәхъәцы, Мәхческы, Стыр Дыгурьы. Чырыстонхъәумә не ‘рбаҳәецәсты – фәстәмә Уәлладжыры коммә ахызтысты. Саламы-фыртта комкоммә зәгъы, Миллер Ковалевский әмә Туккаты студентимә Чырыстонхъәуы куы уыд, уәд әм радтон «Сагъәсты» текст, зәгъгә.

Хъодзаты Әхсар

* * *

Лирика Мамсурова вызвана к жизни национальной трагедии. Если И. Кануков в своих очерках отражал в основном свои

детские впечатления о переселении, то Мамсурров стал выразителем всех ужасов этой исторической катастрофы горцев Северного Кавказа. Поэтому боль и горе народной души в его творчестве заговорили на своем, родном языке. Поэт еще не в силах был найти ту классическую форму стиха, которая утверждается лишь в гениальных творениях Коста, но по силе выразительности, по совершенству композиционного построения, по глубине раскрытия душевных переживаний его стихи относятся к вершинным достижениям осетинской лирики.

Джыккайты Шамил

* * *

Мамсыраты Темырболат Турчы фәцарди, ӕвәццәгән, 34 азы, («ӕвәццәгән» уымән зәгъын, ӕмә поэтән йә амәләты бон дәр бәлвырд нәма у: Цомахъ зәгъы, зәгъгә, Темырболат амарди 1898 азы, Әлборты Барысби ӕмә уый фәстә иннә иртасджытә та нымайынц, зәгъгә, поэты фәстаг аз у 1899). (Нафи дәр поэты чиниджы разныхасы нысан кәны: «Бәстон бәрәг нәу Темырболатән йә мәләты аз дәр»). Уыцы дәргъвәтин рәестәджы дәргъы курдиатджын поэтән, кәй зәгъын ӕй хъәуы, хорз фадат уыди, йә ирон адәмәй ӕцәгәлон бәстәйи чи цы гәнәг уыд, уый ӕрвилбон хи Ҽәстытәй уынынән. Йә дзылләйи ӕцәг хъәбул уәвгәйә, Темырболат мәстәлгәәдәй фыссы, ләдҗы ном Ҽәсты чи ‘фтауы, мулчы, карьерәйи азарәй йә намысыл йә күх чи исы, ахәм худинағәндҗытыл. Уымән ӕвдисән сты ӕмдзәвгәтә «Чынды ләг», «Рынчын ӕмә рынчынфәрсәг», «Ме ‘мгармә» ӕмә иннәтә. Фәлә поэт уәddәр ӕууәнды йә адәмы рухс хъысмәтыл, хуыздәр фидәныл. Хуыматәджы нә фәдзәхсү йә кәстәры: «...Туркаг зәрдә ма райсай! – Да туджы ‘ртак – кавказаг...»

Ходы Камал

САГЬАСТАӘ

Дысон-бонмә бафынәй
Ме уәнгтә нә куырдтой,
Мә цәстытә дзагъырәй
Әрцынд кәнын нә күымдтой.

Уә! Нә хәхтә, нә бәстә,
Куыд ма цәрәм уә фәстә!..

«Фәхуд, фәхуд дәхиуыл! –
Зәгъгә, мәм бәстә ысдзырдта, –
Нәл хуы схүйссыд мә риуыл», –
Зәгъгә, йәхәдәг ыскуыдта.

Уә! Нә хәхтә, нә бәстә,
Куыд ма цәрәм уә фәстә!..

«Әз уә саби, уә мәлләг
Зәрдәйи рухсән куы хастон.
Әз уе стәтдар, уә хәррәгъ
Мә хуылфы куы дардтон.

Ныр тыхы бон әдыхәй
Дыууә дихы куы фестут
Әмә иу ран дәр мән тыххәй
Ысхаңынхом куы не стут».

Уә! Нә хәхтә, нә бәстә,
Куыд ма цәрәм уә фәстә!..

Нә райгуырән, нә бәстә,
Цардән адджын ды куы дә!
Цард нә курәм дә фәстә,
Зәрдәйи рухс дәр ды куы дә!

Уә! Нә хәхтә, нә бәстә,
Күйд ма ңәрәм уә фәстә!..

Иттәг хорз нын ракәенис, –
Цәттә дын стәм мәләйнмә, –
Дәхимә нә ку' акәенис
Залымимә хәңзынмә.

Уә! Нә хәхтә, нә бәстә,
Күйд ма ңәрәм уә фәстә!..

Кәмдәриддәр, дә ңауәт,
Нәхи дә номәй күй хәссәм.
Цыфәнды тых ныл әрцәуәд, –
Әгад нә сәрмә нә хәссәм.

Уә! Нә хәхтә, нә бәстә,
Күйд ма ңәрәм уә фәстә!..

Нә райгуырән, нә бәстә,
Удән уд дәр күй дә!
Цард н'агурәм дә фәстә,
Зәрдәйи уәлә хүйд күй дә!

Уә! Нә хәхтә, нә бәстә,
Күйд ма ңәрәм уә фәстә!..

Үрс базыл сау ңәссыг
Тынгәй-тынгдәр күй ңыдис.

.....
Уәд мәм кәңәйдәр әрдзырдис:

«Уә! Бәстәй скүйд, әфхәрд ләп!
Дәүән күй ис әнхъәлцау, –
Күй йә зоныс дәхәдәг, –
Дә дин әмә дә Хуыща».

Иунәг Хуыща сабыр у, –
Иу хатт махмә дәр ракәсдзән.
Мәгүүры дуа хъабыл у –
Тәригъәд нын бакәндзән.

Уә! Нә хәхтә, нә бәстә,
Күйд ма ңәрәм уә фәстә!..

АВДӘЕНЫ ЗАРД

Ахуысс, ахуысс әңцад хуыстәй,
Цалынмә масть дә зәрдыл нәй.
Әз дә хәссын хәлар куыстәй,
Ныр уал мә туг мә риуәй дәй.

Әнәбәстә, әнәхицау, –
Ды нә зоныс, мах кәм ыстәм,
Нә хорздзинад әнәмбәрстәй
Мах дзәгъәлдзу кәй сыстәм.

Не ‘ннә дихтә сә паддзахәй
Иттәг тыхст дзы куы вәййынц.
Сә дин, сә бәстә, се ‘гъдауәй
Уыдон хицән куы кәнүнц.

Дә дин, дә бәстә, де ‘гъдауыл
Иттәг тынгәй куы дзурай, –
Дә худинағ, де ‘гадыл
Адзал ләварән куы курай!

Әнахъомәй туркаг зәрдә ма райсай, –
Дә туджы ‘ртах – кавказаг!
Махыл дә зәрдә ма худәд, –
Нал дын ыстәм ахъazzаг.

САБЫР

Уаты бадын нунәгәй.
Арв хъәрәй нәрыди.
Зәрдә рысти мидәгәй.
Сәр уәрдҗытыл ләууыди.

Бәстә семә куы хастой
Уарын, дымгә, әдзынәг.
Хъәрәй зәрдә куы састой, –
Уәнгтән сә тых армынәг.

Зәрдәйы сағъәс баңыди,
Уд мәлйнмә ысразы.
Рұхс әәм әеппүн нал цыди,
Нал фәрәзта йә уаргы.

О нае дуне! Дындықыр дә.
Ды нае 'дзухәй куы ласыс:
Кәм нае къултыл хойдзынә,
Куы нае хурмә куы тавыс.

Кәм мәм уарзгә куы худыс,
Ласдзына мә дәхимә.
Куы мәм кардәй әвзидыс
Мәнән, гормон, мә риумә.

Фәлә дәуәй куыд тәрсон?! –
Мәнән куы ис әенхъәлцау:
Мәнән мә удән йә тәрхон
Раджы куы скодта мә Ҳуыщау.

ДЫЛУАЕ ЦАУЫ УАРЗОНДЗИНАДЫ ХУС ДИДИНӘГ

Сәрдигон хур бон. Хәхты цъуппытае, урсурсид пәләзәй әмбәрзт фәтәнтә хуры фыццаг тынта мәнта калынц. Кәд дәрдзәф сты, уәддәр сәм цәститта комкоммә кәсын нае фәразынц. Сә рәсүгъездзинадәй адәймаджы уацары исынц, зәрдәрухс ай кәннынц, әнкъард хъуыдитта сурынц. Ноджы сәумәрайсомы уадзәф уыццы фәлмән узәләгат адәймагыл куы сәмбәлы, уәд зәрдә цавәрдәр әнахуыр цинәй айдзаг вәйиы, базыртта йыл цыма разайы, стәхынәввонг свәйиы фырбуцәй.

Тамарәйен дәр та хуры фыццаг тынти мае зәрдә цинәй айдзаг. Фәлә ныр әнәвдәлон у. Иннае хәттытау ай нал әвдәлы хәхты уындәй йәхи рәвдауынмә.

Фәлә сәм ныр уәлдай зылдәрәй кәссы: абон сын хәрзбон зәгъездәнис. Сәхи хъәуы астәүккаг скъола каст фәцис әмәе ахуыр кәннынмә цәуы Дзәуджыхъәумә. Цалынмә автобус зына, уәдмә уал хәдзары райсомы зылдитта акәна, афснайа – йә фәлмәнта дзураг мады къух фәргодәр кәна.

Хәхбәсты царды уавәртта кәуылты уәззаудәр сты. Сылгоймагән кәд алқам дәр бирә архайд вәйиы, уәд хәхбәсты та уәлдайдәр. Тамарә дәр йә мадыл мәт кәны, чи ма йын әххуыс кәндзән йе ‘нәкәрон күиститы, йә кәстәр хо нырма әнахъом у – фыццаг къласмә бацыд. Фәлә йә афтә

бынтон иунәгәй, рохуаты нә ныууадзәен, алы уләфт бонты-иу әй абәрәг кәндзән, әххуыстә та-иу ын кәндзән. Ныр та уал айдәны комкоммә аләууыд, йә ног къаба йә уәлә әрәппәрста, йә дыууә даргъ дзыккуйы размә әруагъта, бәрzonд riutә сыл әddәmә рахәцүйысты әмә буарыл әнәндызәвгәйә уәрджытәй фәдәлдәр сты. Айдәнмә йәхимә мидбылты баҳудт әмә иннә уатмә йә мадмә бауд, йә хъәбисы йә әrbакодта, иу уысм әнәдзургәйә абадтысты, сонт фестад, иуварс аләууыд, йә мидбынаты цалдәр зылды әркодта, цыма йә ныйярәгән йә ног къабайы йәхи әвдиста, әмә та ногәй йә мады хъәбисы абырыд, тынгдәр әй йәхимә әрбалвәста, гыццыл сабийә-иу куыд кодта, афтә...

Әрхәецә Тамарә әмдзәрәнмә. Кәрт әмызмәлд кәны фәсивәдәй, сә хъәлдәг ныхас дардмә хъуысы. Ирон хъазты ләууегау, чызджытә хицән къордәй, ләппутә иннә фарс. Адон сомбоны технологтә, ләппутә та – механиктә. Алчидәр дзы йә цәрән бынат сбәлвырд кодта әмә райдытта ног цард – студенты мәгүир, фәлә хъәлдәг цард.

Әмдзәрән – зәронд агъуист, хәрәндон дзы нәй, фәлә дзы фадат уыдис, дәхәдәг исты хәринаг акәнай, студентән та уыйбәрц рәстәг кәм вәйиы!.. Алчидәр лекциты фәстә тагъд кәни библиотекәмә. Уым дәр алы хатт уәгъд бынат нал вәйиы, стәй хъәугә чингуытә фылдәр хатт исказметы вәйиынц.

Механикты къорд иууылдәр уыдисты ләппутә әмә, дыу-уәйә фәстәмә, бынаеттон хъәуккаг фәсивәд, уәдә чызджытән дәр сә фылдәр бынаеттон ирәттә. Уайтагъд фәзонгәтә сты. Чызджытә иууылдәр уәздан ирон чызджытә, фәлә уәддәр Тамарә се ‘хсән бәлвырд бәрәг дардта йә алы әууәләй дәр. Йә ныхас дәр уәлдай фәлмән әмә аив уыдис, әнә мидбыл худт дзурын дәр цыма нә зыдта. Уәлдай аивдәр та йә кодтой уыци дыууә дзыккуйы.

Иу изәр та фәсивәд әмдзәрәнни кәрты сарәзтой хъастизәр. Иннәти ‘хсән иу ләппу әфсәрмхуыз, уәздан ләуд кәни. Уәд әй ие ‘мбаlettәй иу йә къабазәй расхуыста хъазты астәумә. Фырәфсәрмәй уый фәссырх и, фәлә фәндүрү зәлтә куы анхъәвзтой әмә әмдзәгъд куы стынг, ноджы ма чегъре куы фәхъәр кодта, Тотрадз, хәрдмә хау, зәгъгә, уәд ма йын цы гәнән уыдис. Жерзылдыштә кодта әмә Тамарәйы размә ләуд фәци, сәрәй йын акуывта, әмә сә кафт бацайдагъ.

Афтә әеввахсдәр фәзонгә сты Тотрадз әмә Тамарә. Фәстәдәр куыд рабәрәг, афтә дыууә дәр әфсәрмдзаст әмә нәүәндагонд. Ахуырмә цәугәйә дәр әмә фәстәмә здахгәйә дәр арах әмбәлын байдыдтой. Тотрадз-иу куы рацыди раздәр, уәд-иу цәстәнгасәй аивәй агурын байдыдта Тамарәй. Кәд әфсәрмыйғәнаг уыд, уәddәр хъәлдзәг әмә цыргъзонд. Чызгән-иу ахәм хъәлдзәг ныхастә кодта, әмә-иу уымән фырхудәгәй йә цәстесынгә фемәхстысты.

Рәстәг згъоры. Ахуыры азы кәрон куыд әрхәццә, уый әмбаргә дәр наә бакодтой, фәлә дыууә къорды студенттә тынг балымән сты, раст хотә әмә ‘фсымәртау ңардысты. Тамарә дәр архайдта алкәимә дәр лымәнәй цәрын, фәлә-иу Тотрадзимә фембәлгәйә, цыма уәлдай хъәлдзәгдәр фәцис. Фәсивәдәй уарзондзинады әнкъарәнтә кәмә райхәлд әргомәй, ахәмтә дәр дзы фәзынд. Фәлә дзы уәddәр аңы Тотрадзы хуызәныл ңарды арах наә фембәлдзына. Иууылдәр ын сты иу мадәй райгүйргә хоты хуызән, адджен әмә әеввахс. Йә зәрдәй йын дзы никәй цәстәнгас хъызды кәнен, бәлвирдәр зәгъгәйә та, йә зәрдәйы арф къуымы цы хъуыдты хал ис, ууыл авд гуыдыры сауыгъта әмә сә исказмән байгом кәна, уый бәрц ныфс та йәм наә. Ләппуты къорды уыдис Тотрадзәй хистәртә дәр, әмә-иу дыууә әрыгон уды әхсән уарзондзинады кой куы рауад, уәд сә алчидәр йә ныхас әппәрста, әрмәст Тотрадз хъусәй ләууыди әмә цәттә ныхастәм хъуыста.

Куыд фәнды ма фәуәәд, уәddәр адәймагән әрдзәй ләвәрд цы ис уарзондзинады хаххыл, уымән кәддәр дидинәгау әнәрахәлиугәнгә наәй. Иутән – раздәр, иннәтән – фәстәдәр. Бирә хатт афтә дәр вәййы, әмә әрыгон зәрдәйы хъарм ахастдинәдты бын, фәнъычы норст цәхәрау, әмбәхст вәййы стыр уарзондзинад, йә цәхәр әddәмә әндавы әмә бырсы, фәлә йә әнәненфсы фәнъык нуәрстәй дары, бирә хатт бамынәт вәййы әмә ахуыссы.

Адәймагмә сәйрагдәр ныфс куынә уа, уәд стыр хъару әмә зонд дәр сты әнәпайда. Тотрадз дәр хауд ахәмтәм. Кәд-иу әй цыдәр әнахуыр тых әлевәста Тамарәмә, уәddәр йәхимицән дәр басәтта уыцы рәсугъд әнкъарәнтыл, уый бәрц ныфс әм никуы разынд. Комкоммә чызгән йәхимә баңеуа, йә зәрдәй йын рагром кәна, уымән та ноджы стырдәр ныфс хъуыди, фәлә... Кәд Тамарәй хъарм цәстәнгас әмә зәрдәйы уаг

әмбаргә кодта әнәдзургәйә, уәddәр. Афтә үәхимидағ үә зәрдәйы тыхст ныхъуыртта, Тамарәйы та үә ирон әфсарм әмә туг әнәфыст закъоны сәрты ахизын наә уагътой.

Афтә дыууә әрыгон удаң иу әнәныфс куы уа, иннәйы та үә ирон әфсарм үә дзых схәлиу кәнин дәр куы наә уадза, уәд се ‘взонг зәрдәты уарzonдzинады арт мынағт кәнни әмә фәстагмә ахуыссы, кәннод та рәстәджы тәлмы фәнъычы бын норст цәхәрау үәхи фәхъарм кәнни, әddәмә хъарм наә, фәлә зәрдә низ дәтты.

Тотрадзы-иу үә кәстәр хо Азау арәх абәрәг кодта әмдзәрәнни. Иуәй үе ‘фсымәрмә хойы әгәрон уарзт, иннәмәй та сылгоймаджы сыгъдәгдзинад. Нәлгоймаг уәddәр нәлгоймаг у, уымән үә цәст алы лыстәг хабәрттә наә ахсы, уәлдайдәр сыгъдәгдзинады. Азау-иу куы фәзында, уәд-иу уат цәхәртә скалдта, сә фарсмә цәрәг ләпштуы уат дәр ма-иу афснайдта.

Иу ахәм цыд та әрбакодта Азау, кәсис әмә үе ‘фсымәр Тотрадз фахс бандоныл бады хәрзконд, хәрзаив, даргъдзыкку чызгимә. Тотрадз сә базонгә кодта. Фәхәлар сты дыууә чызджы. Азау-иу алы цыдән дәр Тамарәйы ма фена әмә зәрдиаг ныхәстә ма акәной, уымән уәвән наә уыди. Сылгоймәгтә уәddәр кәрәдзи хуыздәр әмбарынц, әмә-иу Азауы зәрдә кәмдәр фәкъәпп кодта, Тамарәйы зәрдә Тотрадзырдәм хъарм тынтае кәй нывәнды, фәлә хъуыдат фергомдәр кәна, уымә та үә ныфс наә хаста. Әрмәст-иу, үе ‘фсымәримә ныхастәнгәйә, Азау әнәбарыго-муя бакодта, цы диссаджы дзәбәх чызг у Тамарә, әвәдза, цы үә бакаст, цы үә уынд, сәйрагдәр та үе ‘гъдуу әмә әфсарм, уәдә үә дыууә даргъ дзыккуы дәр цәй аргъ сты, зәгъгә.

Хъысмәт хивәнд әмә әгъятыр у. Әртыккаг курсы ахуыр кодтой, афтә Тамарәйән үә мады зәнәғ әфсымәр шахтәйи фәмард. Иууыл студенттә дәр фәхъыг кодтой, дзәвгарәй үә фәстә мәрдзыгой фәңцидысты. Рыст зәрдә әгоммәгәс у, уәлдайдәр уарзәгой хойы зәрдә, мәнгән наә фәзәгъынц, хойы зәрдә әфсымәрмә, әфсымәры зәрдә – хъәдмә. Әңгәр ацы хатт әфсымәры зәрдә хъәдмә наә, фәлә уазал сау мәрмә здәхт фәци... Тамарә үә фыртыхст әмә рыстәй үә ахуыр ныуудзын фәнд скодта, фәлә йәм Тотрадз цалдәр чызгимә фәңцидысты сә хәдзармә. Бирә ныхәстә әмә ләгъстәты фәстә, стәй үә мад дәр уыдон фарс фәци, әмә әрәджиау кәддәр сразы үә ахуыр адардәр кәнныныл. Үе ‘мбал чызгытә үә иу сахат дәр иунәғәй наә уагътой, үәхимә хъусы-

ныл ма фәуа, зәгъгә. Тотрадз дәр әм фылдәр йәхъус дарын байдыдта.

Рәстәг хосгәнәг у, фәзәгъынц. Фәлә уәddәр ахәм уәззау цәфән ферохгәнән нәй, зәрдәйи арф хъәдгом әмә фәәд баз-зайдзән. Үңышы хъәдгомән та рәстәгәй-рәстәгмә әнә фәагайгә нәй әмә уәд судзаг, хъарм әәстисыгтән уромән нал вәйиы.

Рыст зәрдәйи хицау дәр цыфәндыйә дәр удағасты цәрайә хъумәе цәра. Тамарә дәр цәры, уәдә цы кәна, адәмы фарн әмә әффарм бирә әмә тыхджын у. Йәх алыварс, ие ‘мгәрттә дзы цы ныфс бауагътой әмә ийл куыд аудынц, уйл йәх иуыр-дыгәй ныфсджындәр кәны, иннәрдыгәй та дзы бәрнондзинад домы әмә кәмдәрты йәхицән ныфсытә дәр әвәры, кәмдәрты әәстисыгтә дәр фәуромы. Тотрадз әмбәрста Тамарәйи зәрдәйи уаг әмә-иу әй исты әффәнты фәрцы раңауын кодта цыбыр рәстәг атезгъо кәнүнмә Сабырдинады про-спектмә, кәнә та паркмә.

Ацы бынәттә уыдисты сә уләфән аджындәр әмә уар-зондәр бынәттә. Изәры сатәдҗы-иу проспект адәмәй әемызмәлд кодта, зәрондәй, әрыгонәй. Афтә-иу ныхәстәгәнгә, уәддәр цыбыр рәстәгмә Тамарә дәр йәх зәрдәйи уәззау, әрхәндәг хъуыдитәй иу чысыл фәиппәрд.

Студенты хъәлдзәг бонтә цымы әнәүй бонтәй тагъаддәр згъорынц, адәймагмә афтә фәкәсү. Сә кәронмә фәхәецә кәнүнц Тамарә әмә Тотрадзы студенты әнәферохгәнгә бонтә дәр. Райстой сә дипломтә. Дипломтимә ма сә ног куисты бынәттәм әвдисәндар-фәдзәхст гәххәттытә, уыдан ахсджи-агдәр уыдисты. Фәстаг хъастизәр, фәстаг фембәлдттытә, иумәйаг хуызистытә рауагъдонтән, кәрәдзийән ләвәрттә хицән хуызистытәй. Тотрадз дәр фыщаг ләвар райста Тамарәйә йәх дыууә даргъ дзыккуимә хуызист, уйл дәр ын дзуап-пон ләвар ракодта. Тамарәйи арвыстой Саратовмә, Тотрадзы та Сыбыры стырдәр араәстәдтәй иумә. Уйядыл се ‘хсән баст-динады әндах аскъуыд. Фәлә Азау әмә Тамарә сә хәлар-динады тәттә бахъахъхъәдтой. Афәдзы фәстә Азау дәр ацыд ахуыр кәнүнмә Уәрәсемә, фәлә сә бастдинад нә фехәлд, кәрәдзимә фыстәдҗытә фыстой, бәрәгбонты – арфәйи гәххәттытә. Поэт куыд загъта, әмдзәвгәйи алы дыууә рәнхъы әхсән дәр сусәг хъуыды әвәрд вәйиы, зәгъгә. Тамарә дәр Азаумә фыстәдҗыты, кәмдәрты Тотрадзы кой дәр скодта,

фәлә Тотрадзырыгәй куы ницы уынәр хъуисти, уәд уый дәр фәсабыр.

Дон аңцад куы ләууа, уәд ыл хъуина хәэцы. Тамарәйы хуызән хәрзконд, хәрзәгъда чызджы әңгәгәлон цәст дәр тагъд аерцахсы. Фәзынди йә агурджытә әмәй йә амонд ссардта. Йә равзәрст зәрдәйы фәндөн, фәндияг уыдис, уый та Иунәт Хуыщау зоны. Уәдмә Тамарә әмәй Азауы ‘хсән бастдзинады тат дәр аскъуыд.

Тотрадз Сыбыры әртәе азы фәкүиста әмәй сыздәхт Ирыстонмә. Фарста, ие ‘мкурсонтәй-иу кәуыл фембәлд чызгәй, ләппуйә, се ‘ппәты дәр Тамарәйы тыххәй, фәләй йын йә фәдил нал фәхәст. Йә бон куы базыдта Тамарәйә, уәд, куырмәджы цәүәгат, хи-уәттәй йын кәй баннымыгътой, уымәй йә цард сбаста. Фыщаг бакастәй амонд цүх цыма нае уыдисты, фәлә зәрдәйы арфы цы ‘мбәхст ис, уый йәхәдәг әмәй Хуыщауей дардәр ничи зыдта. Тамарәйы сурәт мидбылхудгә, йә даргъ дзыккутимә әппынәдзух йә цәстыты раз ләууыд. Йә къухы хъарм ын абор дәр цыма йә къух хъарм кәны. Стәм хатт ма Сабырдзинады проспекты куы фәецәйцәуу, уәд йә зәрдә цавәрдәр әбәрәг цинай айдзаг вәййы. Йә бәллицты монцтәй йә бәрзонд фелвасынц, проспекты иу кәронәй йә иннәмә аскъәфынц, парчы дәр әй баләууын кәнынц әмәй йә мәстү тъәпп аеркәнүнц үә бынаты.

Хъысмәт әппәтүл дәр хицауиуәт кәны, уымән йәхү агъдәуттә әмәй закъонтә ис. Адәймаджы къух әмәй зонд сәм нае хәццә кәны. Адәймагән нае йә бон хъысмәтимә тох кәнын, амонд әмәй дзы фарн ракурын, сә аивын дәр йә бон нае. Адәймаг, дам, куы райтуры, уәд, дам, йә ныхыл фыст вәййы йә амонд, йә фарн. Уый хъысмәт скәрдүй йәхирдыгонау. Хъысмәт арыгон зәрдәйы домәнтәм нае хъусы, уарзы, нае уарзы, уый дәр әм нае хъары. О, фәлә алқәмә афтәе бынтон тызмәг, агъатыр нае. Биратән сә зәрдәйы домәнтә әмәй уынаффәтә байу вәййынц. Сә уарзты цәхәр пиллон артәй фәсүдзы, сә зәрдәтә әмгүист фәкәнүнц, сә уләфт байу вәййы әмәй дыууә уарзәгой уды байу вәййынц. Ахәмтәй фәзәгъынц, сә хъысмәт иу рауади, амондджын фесты, фарн сәм йә мидбылты худы.

Ныхәсты рәсугъдәр әмәй әхсызгондәр «уарзын дә» у. Уый цы ләппуйы дзыхәй схаяу, цәстү сыгау сыгъдәгәй әмәй кәцү чызджы зәрдәйы ныссәдза фатау, уыдон вәййынц амондджын. Уәдә Тотрадзы зәрдәйы әмбәхстәй цәмән бazzад уыцы

стыр әмәе сыйғыдәг уарзондзинад, бәлвырдәй йә куы әнкъардта, Тамарәйы зәрдәйы дәр ахәм арт судзы, уый? Иу ныфсджын къаҳдзәф, әмәе уарзондзинады дидинәг райхәлдаид, сә амондмәе сын адәм хәләг кодтаиккой. Фәлә хъысмәты уазал комытәф уыцы уарзондзинады дидинәджы райхәлын нае баугъята, йәхимидағ бахус.

Фәсмоны иргәе дымгә зилдүх кәны Тотрадзы зәрдәйы, фәлә аддҗын мысинәгтәй дардәр раздахән нал ис царды ңалхән. Мысинәгтә бәргәе аддҗын сты, зәрдәйы та ңәмәндәр масти уадзынц.

Рәстәг дәвгәр рацыд. Дыууәйә дәр нанатә әмәе бабатә сты, фәлә уәддәр зәрдә хивәнд у. Тотрадзы қәддәр цы хуры тынтае сусәгәй әндәвтой, уыдан ныр рәстәдҗы фәлмы бын фесты, хуры ңәст сау мигътә куыд бамбәрзынц, афтә.

О, хивәнд уарзт! Җас фылдәр рәстәг ңәуы, афтә Тамарәйы сурәт арәхәй-арәхдәр зәрдәмә бырсы. Фәлә...

Дон кәй фәецәйласта, уый, дам, хъәр кодта: «Уастырджи, фервәзын мә кән!» Әмәе йәм уый дәр дзуры, дәхәдәг дәр дә къехтә әмәе къухтә базмәлын кән, әмәе дын аз дәр баххуис кәндзынән...

АБӘРӘЕГӘЙ СӘФТ, ФӘЛӘ АРФӘЙАГ

Хәст...

Әвәццәгән, ацы дзырдәй тынгдәр адәймаджы зәрдә никәңцы ныккәрзын кәны. Мәләтхәссең әмәе артәндзарәг. Сидзәртә бирәгәнәт әмәе идәдз, саударәт устытә фылдәргәнәт. Уый, ңымә, Хуыщауы аххос у, әви адәмән сәхи? Уәдәмә, адәмән сәхи аххос. Хуыщау адәмәи куы сфердиста, уәд сын дзәнәтү ңәхәрадоны цард уыди. Фәлә рагзамантәй абонмәе адәймаг әнәфсис бирәгъәй бирәгъдәр у. Бирәгъ йә ләппынты хәрын ахуыр кодта, фәлә дзы иу накъәгонд әнәбәры хәрдтытә кодта. Мад әм загъд кәны, дәебәх-ма ләдҗы хәрд акән, зәгъгә.

Рәстәг җас фылдәр ңәуы, уыйбәрц адәймагән йә зыд әмәе кәрәф карзәй-карзәй кәнинц. Дыууә адәймаджы ‘хәен ахастытә куы скарз вәййынц, уәд сын хылмәе расайы, дыууә паддахады ахастытә та – әнәвгъауы тугкалән хәстмә.

Гъе, афтә рауади 1941 азы Германимә хәст дәр. Әгәр бирә

тут ныккалди Райгуырән бәстәе хъаҳъянгәйә. Уәды егъау әмә тыхджын Советон Цәдис систад әмхузыонәй. Фәсте та нә бazzадысты ирон адәм дәр. Бирә сахъгуырд фәсивәд нә бazzад әнустәм хуысгајә уыцы хәсты быдырты. Бирәтә кәм ныгәд сты, уый бәрәг нәу аbon дәр.

Æбәрәгәй сәфт хәстонты номхыгъды сты Мамиаты Леуаны фырт Ханджери (Харитон) әмә йе ‘рвад Никъала дәр. Цалдаәр ныхасы уал Ханджерийи цардвәндаджы тыххәй хәсты размәйы азты.

Ханджерийи фырт Леуан уыд әнахуыргонд фәллойгәнәг ләг, тыңг уәздан әмә ёгъдауджын. Бинонтә цардысты Нары зылды астәүккаг Еспейи. Леуанән уыдис әстдәс сывәллоны. Фыццаг ус – Гаджионәй авд хъәбулы хистәр уыдис Ханджери. Уәдмә Леуаны дыккаг бинойнаг Козиан дәр зәнәг кәнүнмә бастуыкт. Уыйаппәт бинонты хәэхон зын уавәрты хәссин дәр хъуыд. Ләппутә куыд хъомыл кодтой, афтә-иу фыдән әххуысхъом фесты нәлгоймаджы хәэхон уәззау күистыты. Ханджери әмә йә кәстәр Мишкә ахуырмә бәргә сә хъус дардтой, фәлә сә фырт ской дәр нә уагъта. Загъды бын сә-иу фәкодта, стәм хатт-иу сыл уәләнгай над дәр ауади, уәд кусгә та чи кәндзән, бинонты чи дардзән, зәгъгә.

Уәд ләппутә фыды сусәгәй скъоламә бацыдысты. Цәүгә бәргә бакодтой, фәлә сә цин бирә нә ахаста. Цыбыр рәстәгмә сә фырт базыдта әмә дыууәйә дәр тәвд над байяфтои. Фәлә ләппутә уәеддәр сә бәллициыл сә къух нә систой. Ханджери бавдәлд әмә хәдзарәй алыгъд йә мадырвадәлтә Гаджитәм әмә уыдонәй цыдис скъоламә. Леуан дәр ниццуал загъта.

Уәдмә фадат фәсис хәэхон адәмән быдырмә ралидзынән. Леуан дәр йә бинонтимә ралыгъд Къостайыхъәумә. Хохимә абаргәйә, хуымзәхх парахат, фадәттә әңциондәр, кус әмә дын уа. Ханджери йә ахуыр дарддәр кодта, каст фәци рабфак, кусын райдыдта хуийән фабричы мастерәй әмә цыбыр рәстәгмә директоры бынатмә схызти. Бинонты хъуыддаг бакәнын афон дәр әрхәццә. Баминәвар кодта сәхи хъәуккаг Хуытиты Батойы уәздан әмә рәсугъд чызг Пәсәмә. Бато хъуыстонд әмә нымад ләг уыдис хъәубәсты.

Уәдә Ханджери, саджы фисынтыл амад кәмәй фәзәгъынц, ахәм ләппу, фаярхәссән кәмә нәй, уыцы Ханджерийән әнәразылы дзуапп чи хууамә радта. Пәсәйи рәсугъд әркуывта

Мамиаты къонамæ. Цард сæм йæ мидбылты худт, фæлæ сæ Мады Майрæм нæ рæвдыдта, цæуæт сын нæ рацыд цалдæр азмæ.

Æвæдза, æрдзы сконд диссаг куыд нæу. Къæдзæхы йас лæг, йæ зæрдæ та бынтоðæр сывæллоны зæрдæ, æппынæдзуҳ хъазæн, рæвдаугæ ныхас. Йæ чындз Маруся-иу (рухсаг уæд) арах æрымысыд, Ханджери дам-иу хъæуы куы фæзынд, уæд бынтондæр æнахъом лæппуйау уыди хъазаг. Сыхы сывæллæтты-иу æрбамбырд кодта иу ранмæ, исты адджинæгтæй-иу сæ арæвдыдта, стæй та-иу семæ хъулæй дзæвгар фæхъазыд.

Æвæццæгæн, йæхицæн сывæллæттæ куы рантыстаид, уæд уыдонæн цы рæвдыд лæвæрдтаид, уый зæрдæйы нал цыдис æмæ йæ искаё сывæллæттыл хардз кодта.

Уæдмæ сай хæсты гæрæхтæ дæрдтыл анæрыдисты. Хандже-рийы бирæ рапхуыды-бахуыды нæ бахуыд. Сиддоны гæххæтт æм куынæ хастой, уæд йæхи ныффиçсын кодта бархионтимæ, кæд сæрмагондæй, æфсадмæ кæнæн кæмæн нæй, уыцы номхыгъды уыдис, уæддæр. Йæ бинойнаг уыцы хабæрттæ зонгæ дæр нæ бакодта. Стæй хъæумæ фæдисы уайæгау ныууади, хъуыдæгтæ бамбарын кодта æмæ уыцы бон йæ файнуст Марусяимæ фездæхтысты Дзæуджыхъæумæ. Къуымбил цындатæ æмæ ма ïын цыдæр хъарм дзаумæттæ балæвæрдтой. Дыккаг бон афæн-дарааст Ханджери хæстмæ.

Ахуыргонд цалдæр лæппуйы фæхицæн кодтой æмæ сæ афи-церты курсытæм арвистой. Нымадæй цалдæр мæйы фæстæ Ук-раинæйы бамидæг сты. Ардыгæй райдыштой Ханджериий хæстон лæгæвзарæнтæ.

Йе 'рвад Николаимæ бахауд уацары. Æппæт уацайрæгты, ссæдз минæй фылдæры бæрц, Хмельницкийы облæсты Славу-тайы районы лагерьмæ фосы тард бакодтой. Хæринагæн сын æхсæнтæ донау хуыштæнаг, кæрдзынæн йе 'мбис хырхæй-фадæнтæ. Фыдгуист æмæ æфхæрд æйяафгæйæ, адæм бонæй-бон лæмæгъдæрмæ цыдисты, бындзыты мард кодтой. Ахæм бонтæ-иу уыди, æмæ 200 адæймаджы кæд амарди. Мæрдты уацайрæгтæн сæхицæн, лагеры фарсмæ рагацау цы дзыихъ скъахтой, уырдæм кæрæдзиуыл калын кодтой.

Концлагеры сындз телæй æртæ гæрæны, алы тигъыл дæр æд автомат салдæттæ, куыйтимæ. Баракты – пъæлицайтæ. Ахæм уавæрты ма исты ирвæзæн мадзæлттыл хъуыды нæ, фæлæ æдæргæ улæфын дæр тæссаг уыдис. Фæлæ уæддæр лæг,

мәләтмә комкоммә кәсгәйә, сәрибармә фәндәгтә агуры.

Уацары хъәбатыртә, ныфсхаст әмә әнәбасәттонтыл фәсхәст чингуытә фыстой. Иу ахәм чиныг ныффыстой Альберт Доманк әмә Максим Сбойчаков дәр – «Подвиг доктора Михайлова». Уыцы Михайлов хәсты размә уыдис Славутәйы районырынчындоны сәйраг дохтыр. Хәсты дәр уыд дивизийи сәйраг дохтыр. Дивизи әнәхъәнәй дәр уацары баҳаудта. Уырдыгәй куыддәртәй раирвәзт, әмә аздәхти фәстәмә Славутәмә. Баңыд горәты немыңаг хицаумә, әмә йын бамбарын кодта, мәхи дәснүйадыл мә кусын фәнди, зәгъгә.

Афтә Михайлов сси концлагеры сәйраг дохтыр. Әмә уацай-рәгты ‘хсән агурын райдыдта ныфсджын әмә, сәйрагдәр, әууәнкдҗын адәмы. Сусәгәй кусын райдыдтой, партизантимә дәр сын бастизинад фәзынди, пъәлициәйтәй дәр кәимәдәртү кәрәдзи бамбәрстой.

Алы мадзәлттәй пайдагәнгәйә, Җалдәр къорды сындызтели әдде фәкодтой.

Фәлә... Се ‘хсән уәйгәндҗытә разынди әмә Михайловы әрцахстый. Кәд әй цыфәнди хъизәмарәй мардтой, уәеддәр ие ‘мбәлттәй никәй схъәр кодта. Уәд әй горәты астәумә ракодтой, адәмы тас бауадзыны охыл, әмә йә ам фыдмардәй амардтой... Немың сәхъахъәндҗыты архайд фәкарзәр кодтой. Раздәр әртә пъәлициайы кәм ләууыд, уым ныр сәвәртой әхсәз, семә ма эсэсовон. Сусәгәй архайдҗыты ног къорд күиста Роман Лопухины разамында. Зәххы бынты тъунел акъахәм, зәгъгә, ахәм фәнд рахастой. Уый уыди тынг уәззазу әмә тәссат күист, фәлә сын хуыздәр гәнән нае уыд. Байхъусәм ма Доманк әмә Сбойчаковмә: «Для руководства работами создали штаб, в который ввели Лопухина, Кузенко, Чистякова, Стырюка, Федорова, Мамиева и Лукина... Долго не удавалось обзавестись орудиями производства. Павел поручил это старшине Харитону Мамиеву. Тот включил в списки своего двоюродного брата Николая...

Харитон нашел малую солдатскую лопату. А Николай, обследовавший чердак, спустился оттуда с кавалерийским клинком...»

Тъунел къахын райдыдтой, кәрәдзи ивгәйә, күистой әхсәвәй-бонәй. Иутә къахгә кодтой, иннәтә сыйджыт хастой әмә йә фәсран калдтой. Уалынджы зәхх дурджын разынди. Размә сын ницыуал аентыст. Иу әхсәв та Харитоны рад күү

уыдис, уәд сә зәрдә дардтой, уәдә та ацы уәйыг ләгән дзәвгар бантысдзән, зәгъгә, фәлә...

«Сменяя Харитона, Павел ахнул: пройдено около пятидесяти сантиметров. И это сделал Харитон-силач, одной рукой свободно поднимаюәй человека. Что же дадут другие?».

Кусын хъуыди хуысгәйә, кәнә дә фарсыл, кәнә уәлгоммә, иннәрдымгәй та сын уәлдәф дәр нә фаг кодта. Бирәтә ахәм уәззау уавәрты нал фәрәзтой. Чи-иу бавзәр-фәсур, хәсгәиу кәй ракодтой, ахәмтә дәр дзы уыд. Уәд әрхъуыды кодтой әмә зәронд комбинезонтәй скодтой куырдадзы күинц – уый сын зынгә хуыздәр фәкодта сә уавәр.

Кәд цыфәнды хъавгә күистой, уәддәр сыл әнәнхъәләджы бәлләхтә дәр цыди: тъунел къаҳт кәрты астәумә күы баҳәццә, уәд сын иу уәзласән машинәйы бын ныттыдта, цары әмә къулты быщәутә ныппырх сты. Иу сә бынәй аzzад әнә уәлдәфәй. Йе ‘мбәлттә йә тагъд-тагъд ракъахтой, сыгъдәг уәлдәфы гыццылгай йәхимә әрциди. Хуыцау хорз, әмә немыц нә бағиппайдтой, цәй дзыхъхъ у, фәлә загъд-замана самадтой, дзыхъхъ банигәнүт, зәгъгә. Уайтагъд әй айдзаг кодтой әмә та сә күист байдытой.

Уавәртә уәззауәй-уәззаудәр кодтой: ныр сыйжыт дарддәр хәссын хъуыдис, иннәмәй та, цас арфдәр къаҳтой, уыйбәрц сын уәлдәф къаддәр фаг кодта. Уәд Ханджери фәндөн баҳаста, цәй әмә, дам-иу алы ссәдз метрәй ссәдз метрмә дәр хәрдмә схуынкъ кәнәм әмә наем уырдыгәй уәлдәф цәудзән. Фәрәстмә ис йә хъуыды. Ноджы ма уыцы бынәттә фәуәрәхдәр кодтой, цәмәй дзы къаҳджытән кәрәдзи иувәрсты абырән уа. Хуынчъыты зәронд хәтәлы гәбәзтә стъистой, цәмәй сыл сыйжыт бынмә ма згъәла.

Әрбаввахс, әхсәз мәйи бәрц кәмә әнхъәлмә кәсынц, уыцы сәрибармә акъаҳдзәфы бон. Бәлвырд кәнын байдытой, чи хъуамә алидза, уыдоны номхыгъд. Фыццаджыдәр, къаҳгә чи кодта, уыдон әмә командиртә әмә политруктә. Сәлвирд кодтой әмгъуыды рәстәг – 22 ноябрь фәсәмбисәхсәв. Номхыгъдмә кәй баҳастой, уыдон афоныл бәрәг бынатмә әрәмбырд сты. Бәстә ныссабыр.

Фыццаг къорды әртә ләдҗы абырыдисты – уыдон хъуамә хәрдмә скъәртт кәной зәхх әмә бәндән атьәпп ласой, ома әнәкъуылымпийә схызтыстәм. Дыккаг къорд дәр афтә.

Артыккаг къорды уыдисты Ханджери әмә Николай дәр. Аңаңхъәләджы проектортә ныррухс кодтой әнәхъән лагерь, автоматты къәр-къәрәй хъустә къуырма кодтой. Чи раирвәэт әмә лагеры чи бazzад, уыдонәй ничи әмбәрста, цы ‘р҆цыдис, уый. Бирәтә фенхъәлдтой, партизантә ныббырстой, зәгъгә. Хабәрттә бәлвырдгәнәг фәци Харитон: «Подполз Мамиев, объяснил: у Брынева лопнул мешок с сухарями, и этот шум услышал часовой!»

Салдәттә әмә афицертә әмызмәлд кодтой. Аәд куыйтә къуымты ратәх-батәх систой. Ахсәв-бонмә салдәттә куыйтимә тъунелы схизәны фәләууыдисты, фәлә уырдыгәй ничиуал фәзынд. Райсомәй дзы куызд ауагътой, фәлә уый ниугә фәстәмә рабырыд. Тъунелы райдиан кәцәй у, уый базонын сә тынг фәнди. Куыздәй куы ницы рауд, уәд дыууә уацайраджы әрбакодтой әмә сә абырын кодтой тъунелы иннае кәронмә.

Уыцы бон, фәдисы цәүәгаяу, фәзынд немыщаг инәлар: «Немецкий генерал, приехавший специально для того, чтобы посмотреть на подкоп, удивился, как это под носом охраны русские прорыли тоннель длиной более семидесяти метров. Обозвав начальника охраны дураком и ротозеем, генерал сказал, что в других условиях русских следовало бы наградить за титаническую работу,упорство,находчивость и прекрасную маскировку».

Лопухин йе ‘мбәлттимә сагъәссы бацыд. Сә нымадмә гәсгә сәдәйә фылдаәр хъуамә ралыгъдаид, ам та әрмәстәр – фындаәс. Фәндиис ай баххъәлмә кәссын иннәтәм дәр, фәлә тәссаг уыдис, фәсте сә куы расурой, уымәй – кәд ай зыдта, немыщ хъәдмә бацәуынәй тәрсгә кәнүнц, уәддәр. Цәуын хъәуы. Кәд ма исчи раирвәза, уәд уыдон дәр Хуыщауы фәрцы исты амәлтә кәндзысты. Адәм тынг сләмәгъ сты әххормаг әмә уәzzau куыстәй, иннәмәй та арф миты ләгәрдын хъуыд, цыфәнди. дәр партизантыл хъуамә сәмбәлой, сә бастдзинад әмә бадзырдмә гәсгә сыл сгарджытә хъуамә фембәлой.

Дыууә суткәйы фәрахай-бахау кодтой, фәдзәгъәл сты. Сә фәестаг хъарутәй ма размә тыххәйты бирыйысты. Ханджери фәсте цыдис, әмә-иу чи нал фәрәзта, уыдонән әххұыс кодта. Кәд сә тых асаст, уәддәр сә ныфс на. Уәдмә сә сгарджытә ссардтой. Бахәрын сын кодтой, ауләфыдысты, стәй сә партизанты командир бәлвырд хабәрттәй афәрстытә кодта әмә сын бамбарын кодта, хәсәнгарзәй фаг ифтонг кәй не

сты, хи хъарутаёй исты мадзәлттәе кәй хъәудзән, аәмә сәе байу кодта, цы партизанты ног къорд арәзт әрцыд, уыдонимә.

Сәе сәйрагдәр сагъәс уыдис хәцәнгарз. Тымбылкъухәй цыфыддәр знагәй дә масть наә райсдзына. Чидәр фәндөн ба-хаста, хәстәгдәр хъәутаёй, дам, иуы пъәлицайты стыр къорд ис, аәмә нын уыдонмә цәттәе хәцәнгәрзтә.

Дыккаг бон Ханджери аәмә Николай сәхи арәвдз кодтой, семә фембал дохтыр Кузенко дәр. Пъәлицайтә цы хәдзары уыдысты, уырдаәм бахъузызысты, әвиппайды мидәмә багәп-пүтә ластой аәмә сын сәе къухтәе сдарын кодтой.

Мәнә куыд фыссынц чиныджен уыцы хъәбатырдзинады тыххәй. «С волнением ждал Роман возвращения друга, отправившегося с братьями Мамиевыми. Втроем. Недаром говорится, что смелость города берет. 28 ноября 1943 года они напали на полицейский куст в селе Михалево. Ворвались в полицейское помеәение с поднятыми гранатами и крикнули: «Руки вверх!» Перепуганные полицаи, не подозревая, что у партизан учебные гранаты, выполнили все их требования.

Забрав девять винтовок, шесть гранат и пятьсот патронов, отважная тройка двинулась на двух подводах в лес. Перед отъездом Кузенко, выстроив всех тринацдцать полицаев сказал: «Именем Родины полицейский куст распускается. Сейчас никого не тронем, но если кто из вас снова пойдет на службу к фашистам, тому головы не сносить! Понятно?!»

Партизанты аәмә Сырх әффсады ныбырыстытәе байу сты. 18 январы 1944 азы партизантә суәгъд кодтой горәт Славута. 20 январы та Сырх әффсады хәйттәе әрбахәццә сты Славутәмә. Ханджери аәмә Николайы дардәры хъысмәт ам әбәрәгәй аzzад. Партизантимә байуы фәстә сәе сәе тохы фәндәгтә кәңцирдәм фәхастой, чиныджен уый бәлвырд фыст нәеу.

Бинонтә Ханджерийә фәстаг фыстәгтәгәй райстой 1942 азы райдианы. 1943 азы кәронмә партизантимә кәй уыдис, уый бәрәг у чиныгәй. Цы лагеры хъизәмар кодтой, уыцы Славутайы сәрибар кәңгәйә ма сә дыууә дәр уыдысты хәсты архайджытә, фәлә уыцы карз тохы фәмард сты, уыдәттәе бәлвырдгонд не сты.

Иу хъуыддат бәлвырд у: хәсты әбәрәгәй чи фесәфт, уыдонимә сты Мамиаты Ханджери аәмә Николай дәр.

ГОДЖЫЦАТЫ Нелли

ДӘ КОМУЛАӘФТЫ ХЪАРМ

ЦӘЙ МӘНГ У ДУНЕ

Цәй мәнг у дуне, сайд та йын – бындуру!
Әз федтон уый, Ыстыр Хуыщау, Да рухсы.
Кәд ма цәрон зәххон фәлывд әнусы,
Уәд мын йә сайд мә зәрдәйә фәсур.

Цәуыл у тох, әнәуәрст нәм цы ис?
Уысмән царды әнусбонмә бынәттә,
Цәмәй дунейыл айхұысой нә нәмттә,
Кәд айсәфид нә сайд зәрдәты рис.

Уәдә Дәүән цы сәфәлдиста Да арм,
Цәмән загътай әппәт уыданәй «Хорз у!»?
Куы нын радтай Да комуләфты хъарм –
Нә утән уый әнусон царды хос у.

Дәүән дә кад зәххон куы нәу, әниу.
Нә зәрдәты бынат кәнү Да уаз Уд.
Уый у бәрзонд, нә дун-дунейыл – иу.
Зәгъы нын Уый – зәххон быщәу ныуудзут!

НӘ НАМЫС

Нә намыс у әргом әмәе ағъатыр,
Нә дары мурмә зәрдәйән йә рыст.
Йә чиныңжы нә сусәг митә – фыст,
Йә тәрхон у рәстаг әмәе хъабатыр,
Мәнгард әмәе цәстфәливәнәй хызт.

Фәлә йын мах кәд фехъусәм йә хъәрмә!
Нә уарзәм мах йә уайдзәфы ныхас.
Әфтауы ныл йә рәстдзинадәй тас.
Нә йын хәссәм йә уайдзәфтә нә сәрмә,
Нә уырны мах – уый уddyны у, әгас..

Әмә әдзух йә ныхмә мах хәсәм.
Нә йәм хъусәм, ыскәнәм әй әгомыг.
Әрвон у уый, фәливын нын нә комы,
Әмә фәстагмә бавәййы әдзәм.

ЦӘСТМӘХЪУС

Цәстмәхъус баирвәэт мә уdmә,
Әз әй хуыздәрәнхъәл куыртон,
Әмә йә кәлән мидбылхудтә
Мә уд йә ахәсты уыдтон.

Уыдтон, куыд уәрәх у йә фәндаг,
Әмә йыл бирәтә цәуынц,
Әнусон тохы сты нәуәндаг,
Әмә сә сәфт удтыл кәуынц.

Фәлә әнусон удты бартә
Ысты йә хиндзинадәй баст,
Әмә йә фыдмиты цагъартә
Йә кәлән азымтәй – ныфссаст.

Әз федтон диссаг уым әнахуыр:
Мә фәндаг уым бәрәг уыди –
Цәмәй хәрамән уон әрмахуыр –
Мән ма фәңудынтә хъуыди.

Фәлә мәңг зәрдәты әлдарән
Мә уд нә бакуымдта сәттын,
Фәдән әгоммәгәс, зындарән...
Әмә зынвәндәгтыл цәуын.

*«Мах дуджы» күсджытәз
зәрдиаг арфә кәнинц Томайты
Мисурханән йә гуырән боны
фәдым. Сәз зәрдәй йын зәгъы
әнәниз, зәрдәрухс цард, ног
сфәлдыстадон әнтыстытә.*

ТОМАЙТЫ Мисурхан

РАДЗЫРДТАЕ УЙИХАДЗЫСМЕЛ УЫД

1

И скы ма Хадзысмелыл сәмбәлдзынән, уйиңхъәл та чи уыдис! Әмә-иу рагацу мәзәстытыл ауад: йә къух мәм ратдзән, цы зәгъя, уйиң ие дзыхы нал баддзән, әмә мә разы зылынджыны ләуд аәркәндзән. Әз ың, цы зәгъинЙаг дәң, уыдон зәгъдзынән, уйиң та мәм хъуамә иунәг дзырд дәр ма скәна: әнцад ләууа әмә хъуса.

Әмә уыдон иууылдәр хорз, фәлә, горәттәй иу сахат цыд кәмә ис, уыцы хъяуттәй йыл иуы сәмбәлдзынән, уйиңхъәл та чи уыдис – ацы хъәуу хуызән цәттәйә, дам, ничи сәмбәлд уалдзәгыл.

Колхозы сәрдар фәдзырдта агрономмә, әмә дын уийи Хадзысмел куы разынид. Мәнә, дам, нәм газеттәй уазджытә ‘рцыд.

Хадзысмел нын нае къухтә райста әмә сәрдары фарсмә бандоныл аәрбадт. Хуыз-дәр колхозонты нәмттә-иу сәззырдтой. Сәз куысты хабәрттә нын кодтой.

Æз Хадзысмелән мә ныхәстә зәгъын не сферәэтон, ме 'взаг мә дзыхы нал тасыд, фәлә дзы мә цәстытә нал истон. Дзурыны фадат мын нә уыд, әмә уәд мә зәрдыл Афассәйы фыстәг әрбаләуыд...

2

...Фараст азы размә әз цыдтән ахуырмә әмә ма фәстәмә дәр Афассәйән уый фәдзәхстан: мә мад әмә йә мә фыды дзәбәхдзинад куы фәнда, уәд-иу сә абәрәг кәнәд. Сә разыну иунаәт сахат абадәд. Мә ныйтарджытә-иу ыл йәхи мад әмә фыдау баузәлдзысты. Афассәйы раз сәхицән аддышын хәринаң не схәлар кәндзысты. Іффәрмы сәм ма кәнәд, әндәр әй нә хәдзары цы бахъәуа әмә йын цы бавгъяу кәндзысты!

Уыцы ныхәстәй мәм Афассә фәхәрам. Імә раст дәр куыд нә уыд: ме 'мбалән уыдаттә фәдзәхсын хъуыд?

Райсом цәудзынән, зәгъыгә, уәд нәм уыцы изәр та Хадзысмелимә фәзындысты. Іртәйә балкъонмә рацыдыстәм. Нә акомкоммә әнәссыф бәләстә ләууыдзысты әдзәмәй, къалиуты астәүәй та нәм әвзонг мәй зынд.

Ног мәй куы фенай, уәд, дам, дәхинымәр, цавәр фәндоны сәххәст дә фәнда, уый зәгъ, әмә йын уәд әнәрцәугә нәй. Імә нә уәд исчи әңәт йәхинымәр истәуыл ахъуыды кодта әви нә, уый нә зонын, фәлә мә хъустыл ауад:

— Ацы изәр уә зәрдыл бадарут...

Афассәимә-иу скъолайә куы рацыдыстәм, уәд нә-иу цыманици хъуыддаг уыд, уыйау-иу уынгты әнәмәт цыд ракодтам. Уыди нын уарzon әрләууән бынәттә, уарzon бандәттә, әмә-иу уыцы рәтты кәрәдзийән нә ныхәстә кодтам. Афтәмәй нәм рауад фыщаг хатт Хадзысмела кой дәр; әнәнхъәләджы не 'хсән әртүркаг адәймаг фәзынд. Інәзынгәйә-иу әрбаләуыд әмә-иу нын нә ныхас йәхимә айста.

Æз уыдтән ләмбынаәт хъусәг, Афассә – дзурәг. Афтәмәй-иу Хадзысмел нә дыгууәйи цәстытыл дәр ауад. Афассә цы уыд, уымәй иууылдәр цин фестад, Хадзысмела кой ракәнынәй хуыздәр ын маңыуал ратт. Із дәр-иу әм хъуистон, уәдә цы кодтаин? Цы фая әм әрхастаин? Імә әниу әз Хадзысмелмәисты аипп куы раиртәстаин, уәд дәр Афассә мә ныхасмә нә байхъуистаид... Уәд не 'хсән сәрсәфән был равзәрдаид, әмә

кәрәдзийә бынтондәр ахицән уыдаиккам. Ахәм у уарзәт адәй-маджы зәрдә: әүүәнкдҗын, йәхециән кәй сныв кәнү, ууыл, әмә хивәнд. Афассә дәр хъуыста йәхи зәрдәмә. Әүүәндыйд әрмәстдәр ууыл. Әмәй йыл аэз дәр цин кодтон. Кувын наэ зонын, фәлә-иу, мәзәрдәйә цы ныхәстәс ссыд, уыдан загътон: «О Хуыцау, баххуыс кән ме 'мбалән!»

Афассә хорз хъуыды кодта, Хадзысмел аәм фыщаг хатт куы сәзүрдта, уыцы бон. Комкоммәй йәм чызджыты 'хсәнмә ба-цыд әмәй йәм цыдәр әфсонәй сәзүрдта. Әмә уый фәңцид Афассәйи зәрдәмә. Чызг, чи зоны, әмә Хадзысмелимә дәр мадзура разындаид, фәләй йә ныхәстәм хи къуырма скәнән наэ уыд. Афассәйи цәстәнгасы цәмәй әфсәрмәзаст мидбыл-худт фәзына, ләппу ахәмәй ницы загъта.

Чызджыты лымәндзинад, дам, цалынмә сын царды аәмбәлттә фәвәййы, уәдмә хәссы, фәзәгъынц, әмә аэз разы уыдтән Хадзысмелы тыххәй иуварс әрләууыныл. Әмә ләугә дәр әркодтон. Фәлә сәм иуварсәй әнәистыдзургәйә мәзәст дардтон...

3

Наэ фысымтән хәрзбон загътам, әмә та дыккаг хатт Хадзысмелы къух райстон. Фәлә дисса! Уый цыма, аэз кәй зыдтон, уыцы Хадзысмел наэ уыд. Мәз разы ләууыд, әппындәр бахудын чи наэ зоны, ахәм ләппуләг. Цыма, иу ныхас куы скәна, әмәй йә зәрдәйи дуар куы фетом уа, уымәй тарст.

«Кәд, мыййаг, Хадзысмел наэу, – дызәрдый кодтон мәхимида, – ацы адәймагән Хадзысмелимә иумәйагәй ницы ис». Фәлә уый Хадзысмел уыд. Аууонау ивддзаг фәүән кәмән наэй, ахәм цыдәр баззад йе 'нгасы, әртәйә наэ зәрдый кәй бадардтам, уыцы изәрәй.

...Афассәйыл цыдәр кәй сәмбәлд, уый йә фыстәджытәм гәстәе раиртәстон. Институты лекцитәй йә сәрмә ницыуал цыд. Ахуыр ай нал фәндыд, фәлә мын йе 'фсон әргом наэ дзырдта. Цыдәр мәз сусәг кодта, Хадзысмелы кой йәм арәх нал уыд. Тагъддәр куы ссәуин, уый йә фәндыдис. Уәд, дам, наэ фаг фәбадиккам. Йә фыстәджытә дәр уыдсты иу иннәйи хуызән, әмхузыон хъуыдытау әнгәс ныхәстә:

«Дуне, ме 'нкъардзинадәй зонн хъәумә фәлыгъдтән, Дзес-рассәмә. Хъуыды ма кәнүс, мәз лымән ахуыргәнәджы кой

дын куы кодтон. Фәлә мын уыцы аңыд дәр нә феххуыс и. Ныртәккә ссыдтән әмә дәумә фыссыныл әрбадтән...»

Стәй та:

«Дуне, кәй ныхъхъус дән, уый тыххәй дә хатыр дәр нә курын. Мәнә та абон мә зәрдә фәрухсәр, әмә дәм фыссын.

Тынг зын у, адәймаг йәхицәй тынгдәр кәуыл әууәнды, уый әүүәнчү аккаг куынә разыны, уәд. Хъуыддаг әрмәст уыцы адәймагән йәхиуыл нә бazzайы, фәлә иннәтыл дәр нал феу-үәнды. Мәнән дәр рафәлдәхт, Дуне, мә царды мын чи әх-хуыс кодта, күистмә мә-иу чи бавналын кодта, уыцы стыр әууәнк...

Нә зонын, әз әмә дәуәй амондажындәр чи уыдзән, уый. Әвәцәгән, Дуне, ды!»

Фәстаг фыстәг куы райстон әмә йә куы бакастән, уәд мә зәрдә иу хъуыддагмә фехсайдта...

Айразмә, сәрдү ма нәхимә куы уыдтән, уәд, немә скъолайы чи ахуыр кодта, уыцы чызджытәй иу – Симәимә педагогон учили-щей әмдзәрәнмә баңыдтән. Мидәмә куыд бахызыстыәм, афтә сын сә дуар чидәр әрбахоста. Йәхәдәгә нәма 'рбахызт, афтә нәм йә худын әрбайхъуист. Тышпүррус, сырхәдәстом чызг мәм худән-дзастәй каст. Симә нә базонгә кодта. Афассәй әмбаләй мә баңамыдта, әмә мәм чызг бәлвырдәр бакаст. Цымы әз дәр куы баҳудтаин, уәд ын, кәй урәдта, уыцы худындаңжы фемәхсынән әфсон фәуыдаид. Йә күхүң цы тәнәт сәрбәттән әрбахаста, уый-иу куы йә сәрүл абаста, куы та-иу әй фәстәмә айхәлдта.

Чызг куы аңыд, уәд Симәйы бафарстон, Афассәйы цәмәй зоны, уымәй.

– Афассәй уарзон Хадзымел хуыйны, әнхъәлдән, уымә әмбәлүнц... Ам дәр арәх вайыл ләппу.

Симә нә дыууә Афассәйән хуымәтәг зонгә нә уыд, – иу ран скъомыл стәм, иумә баңыдистәм скъоламә, стәй мах горәтмә раивтам, Афассә та – әндәр хъәумә. Әрмәст та, скъола куы фәцис, дардәр цы хъуыддагыл әрләууа, адәймаг ууыл куы асагъәс кәнү, уыцы кармә куы скәцә стәм, уәд та горәты баиу стәм. Фыцлаг мәм афтә каст, цымы нә саби-дугән уәдү зондимә абаргәйә иумәйагәй куыд ницыуал уыд, мах дәр кәрәдзийә афтә адард стәм. Фәлә хъуыддаг афтә нә рауайы. Азтә уадзынц фәд адәймаджы зәрдәй, әмә мах зәрдәй дәр бazzад, кәддәр куыд лымән уыдистәм, әнә

кәрәдзи куыд нә фәрәзтам, уыңы лымәнцарды мысинағ, әмә та нын кәрәдзийә зынаргъдәр ничиуал уыд.

– Әз Хадзысмелән бауайдзәф кәнүнмә хъавыдтән, фәләйә мә сәрмә нал әрхастон. Хәрзаг ма зәгъя... – бакодта Симә.

Мәнән мә цәсттытыл Афассә ауад. Дурзәрдә никуы уыд, фәләйә зәрдәмә ныккәсын никәй уагъта. Афассә әмә уыңы чызг – гыпцил дәр истәмәй әмхүйизон, ахәм дыууә адәймаджы, әмә Хадзысмел Җалғәндү уарзоны дәр скәнәд, әрмәст хъуамә се 'хсән Афассәйи ном ма уа; уый хъуамә иу адәймаджы зәрдәйи цәра... – скарстон мәхинимәр, әмә хъуамә Афассәйән исты загътаин, фәләйә йә әртәе боны нае федтон, – куы йә федтон, уәдмә та мә мастьын. Ниңүалын загътон. Кәд гәдүнүхәстә кәнүн уыңы чызг, кәд Симә Афассәйи әмбал у, уый базыдта, әмә йә мәстәймары, уәд та? Чи зоны, әмә йәм Хадзысмел дзәбәх сәдзират, әмә йә уый та ўендарырдәм бамбәрста...

Ахуырмә ацәуыны размә Симәйән хәрзбон зәгъынмә ба-цыдтән. Симә мә фәстә кәртмә куы раңыд, уәд бандоныл әрбадтыстәм.

– Далә та Хадзысмел уыңы чызгимә әрбаңауы, – мә цонгыл мын фәхәңцид Симә.

Хадзысмел наем әңгәт әрбабвахс әртәе чызгимә. Симәимә цы чызджы федтон, уый цыд йә фарсмае. Куы-иу Хадзысмелы хъаз-әгәу ассыдта, куы та-иу ын йә цонгыл әрзәбул, әмә әз мәхәдәг, Хадзысмелән әнәбары йә сусәгдзинад кәй базыдтон, уымәй фефсәрмы дән. Мә зәрдил әрбаләууыд кәддәры изәр. Уый уәд Хадзысмел загъта: «Аңы изәр уә зәрдил бадарут».

Әз уәд наема зыдтон, Афассәйи зәрдәйи дәр иу ахәм масть баңыд, уый...

...Мит уарыд стыр тъыфыләй. Бәләстү къалиутә әрәмбәрзта. Афассә кәсәндоны рудзынгәй каст, әмә йә бафәндүйд уынгмә ахизын. Сәхимә цәуын афон дәр уыдис. Аст сахаты. Афонмә та йә мад дуармә раңу-баңу кәнүн. Әңцад не 'рбадтаид мидәгәй, цалынмә Афассә фәзындаид, уәдмә.

Куыдәр Афассә дуарәй уынгмә ракаст, афтәе йә зәрдә ныссәххәтт кодта: йә акомкоммә ләууыд Хадзысмел. Цавәрдәр чызгимә кәрәдзи къухтыл хәңдишты. Чызгән цыма йә русты къафеттә уыдис, афтәе тыппыр фәкастысты Афассәмә.

Иунаң уысм сәм фәкаст, хъуыдтытә әнахуыр тагъд азгъордтой йә сәрү; хъавыд фәстәмә, кәсәндонмә фездәхынмә, фәлә

цәмән, уйй йәхәдәг дәр нә зыдта ѡмә загъта: «Цәмән!..»
Әмә сә цыма уынгә дәр нә фәкодта, афтә миты араст.

Йә зәрдыл әрбаләуыд, иу ахәм изәр әртәйә горәты стыр уынджы күйд цыдыстәм, уйй. Ногуард мит кәрәдзийл әппәрстам. Мит къубар кәнын нәма күымдта, ѡмә-иу адәймагмә нә бахәццә, афтәмәй әрызгъәлд. Хадзысмел-иу Афас-сәйы къухыл фәхәцыд ѡмә-иу әй размә аскъәфта. Әз ме 'мбалы уәдәй хъәлдзәгдәрәй никуима федтон.

Афассәйы цәстытыл ауад: уынгмә күы рахызт, уәд Хадзысмел чызджы къух күйд суагъта, хъәрдәрәй күйд сәзырдта, уйй. Цыма уымәй йәхи Афассәйы цәсты сраст кәнынмә хъавыд. Ницы йәм сәзырдта, адәймаг әнәзонгәмә күйд не сәзуры, афтә.

«Алчидәр хъуамә йәхи раз дәтта дзуапп йә хъуыддәгтән. Исқәмән ис гәдйеныхас зәгъән дәр, фәлә дын дәхицәй фәлидзән нәй, комдзог дыл раңаудзысты дә цәстытә, дә ныхәстә, дә алы фәзылд» – ахъуыды кодта Афассә.

Уынджы бирә адәм уыд. Ахәм миты цу ѡмә цу. Цыма аргъәутты бәстәйы дә. Чидәр йәхи Афассәйыл әнәбары скъуырдта. Кәрәдзийә хатыр ракуырдтой. «Адәймаг адәймаджы әнәбара күы бахъыгдары, уәд дзы хатыр ракуры. Хадзысмел та? Әнәбары мын фәриссын кодта уйй дәр мә зәрдә, әви?..»

...Иу Ногбон әхсәв дәр ма раст ахәм мит уарыд... Иууылдәр нә нуазәнтә систем. Кәрәдзийы нуазәнтәм сә бахастам.

Әз джихауәй аzzадтән; стъолы алыварс цы адәм ләууыд, уыдоны 'хсәнты Хадзысмелы къух ләгәрста Афассәйы нуазәнмә. Афассә йә бамбәрста, ѡмә йәм уйй дәр атындыдта.

Афассә уымәй размә Хадзысмелмә комкоммә никуима бакаст, ѡмә әз бахудтән, мәнәй дардәр ниши федта уарзәтты әгомыг ныхас...

Цалдәр мәйи фәстә райстон Афассәйы фыстәг. Алы хатт дәр-иу мә зәрдыл әрләууыдисты йә фәстаг ныхәстә. Цыма мәм фыстәг нә, фәлә тел рарвыста. Уазал ѡмә скъуыдзаг ныхәстә:

«Тагъд чындзы цәуын, Дуне... Хадзысмелмә нә... Чындзәх-сәвү фәстә Цәгатмә цәуәм...»

Хатт иу мә фәсмон йә уәлнүхты система. Цәуылнә йын загътон афоныл, Хадзысмеләй цы зыдтон, уйй. Цы хъуыддаг мә уыд искай хабәрттә сусагт кәнынмә? Кәд Хадзысмел дәр ницы зылын у, мыйяг. Кәд сә искай баххуыс хъуыдис. Стәй та-иу хъуыддаг рәстәдҗы бар бакодтон: «Рәстәг! Ди әппәтән дәр дәсны тәрхонгәнәг дә. Рабәрәг кәңис раст ѡмә фыдах...»

ӘМБИСӘХСӘВ

Сыхы мидәг кусарт акәнлын бахъуыд, уәд иууылдаәр Дзамблатмә дзурынц. Уәнгджынта ләт у, әмәе йын иууылдаәр, әвәццәгән, уымә кәсүнц. Ныр ыл әртиссәдз азы кәй цәуы, ууыл даәр сәе ничи ахъуыды кәнны Адәймаджы күүх ацаразын, йә фарсмаә баләууын, уымәй ничи амбулдзән Дзамболаты. Бәрәгбон йәхи кусәрттаг сихормаә баззайы. Бинонтә стыхсынц; зын у әфсинән, цафонмаә әмбәль, уымәй фәстәдәр куы сцәттә вәйиы бәрәгбойнаг, уәд. Хуынд адәмән нәе радзурдзән, мыйлаг, цалынмә нәе ләг равдәлдис, уәдмә мах та нәе күүхтә нәе дәләрмитты дардтам, зәгъгә.

Уалынмә фәзыны Дзамболат. Йә къәмдәстүг мидбылхудт уромгәйә, йәхи истытә архайәг скәнны.

Йе ‘фсин әмбары – раст кәнны йә мой. Кәд әм мәсты свәйиы, уәддәр дзы разы у. Уәдә чи акәна кусарт сәе зәронд сыхәгтән, сәе фырттәй сәе разы куы ничи ис. Дзамболат фәллайгә нәе бакәнны, ноджы уәнгрогдәрәй бавналы йәхи кусарт кәннынмә.

Фыс акусарт кәннын цы у, фәлә стурвос...

Дзамболат кәд әргом никуы загъта йә бинонтән, куыд зын вәйиы кусарт кәннын, уый, уәддәр-иу йә ныхәстәй рабәрәг. Йә сәр-иу ныттылда, күүхтә-иу ныщагъта: «Йә, ме скәнәт иунәт Хуышау, кәуылты гал уыд, кәуылты!»

Йе ‘фсин-иу бакатай кодта:

– Даә хорзәхәй, дәу үеддәмә кусарт кәннын ничи зоны, әви? Бирәтә сәе дараесән тәрсәйә сәе иу күүх иннәуыл сәвәрлынц, ды та дәхиуыл нәе ауәрдис. Зәронд даә ныр, әмәе иухатт куы уа, уәд даә гал ахъаззаг нырриугъдзән әмәе уәд...»

Ләг-иу әнцад байхъуыста әфсины ныхәстәм, фәлә-иу ницы сәзүрдата...

Тыхджен дымгаә дымдта әнәнцойә. Уынджы цырәгътә фәныкъул-фәныкъул кодтой йә футтытәй. Дзамболат әнафонты цыд сәхимә. Цырәгътә-иу куы фәменинәг сты, уәд-иу фәндаг даәр айсәфтис, стәй та-иу ногәй фәзындиц цәсттыты раз.

Бонаәй әнуд уыдис, әмәе, дымгаә кәд сонт футтытәе кодта, уәддәр йә уазал әхсизгон уыд адәймагән әмәе дзы нәе тыхстис.

Уәззаяу къаҳдзәфтәй цыд Дзамболат йә хәдзармә. Йә цәсттытыл ногәй-ногмә уадысты боны цаутә. Йе ‘фсымәры ләппуйән чындызәхсәв скодтой.

Райсомәй куы систад, уәд әнәфәразгә уыд әмәе йын кәд әнцад бадын не ‘мбәлдис үе ‘фсымәры хәдзары, уәддәр йәхищән загъта:

«Ницәмә бавналдзынән, уазджытәм фәкәсынәй дарләр», фәләйәм ләгтә ләгъстәгәнаегау күң сәзирдтой, дә хорзәхәй, кусарт акән, Дзамболат, зәгъгә, уәд уәлдай ницыуал загъта. Йәхи фәфистәгционг кодта. Сылгоймәгтәй йыл чидәр даргъ куатә абаста.

Гал йә разы цәххы тәбәгъмә басмыста. Ёнабары тәбәгъы былтәе йе ‘взагәй асдәртә аәмә иуварс азылд.

Ләгтә акуывтой, стәй галмә баңдысты. Дзамболат ын йә хъуыр асәрфта, аәмә гал йә сәр размә аивәзта. Ләджы къухыл йәхі дыууәрдәм ахафта.

Фосы хъуыдәгтә хорз аәмбәрста Дзамболат. Хохы цәргәйә фос дардтой, аәмә йә сабидуг уыдонимә арвыста. Ныхъхъуста-иу зымты къуыззиттәнг уастмә аәмә сәййәдәг дәр хорз фәэмыйда.

Кусарт кәнгәйә дәр, цыма йыл аудгәе кодта, уыйау фосы аәнәбарәвдауга нә уыд йә ныхасәй, аәмә ныр тәригъәд фәкаст Дзамболатмә, галы сайгә кәй кодта йә рәвдыйдәй, уый, аәмә йә къух айста.

— Цырд ләеут, — загъта Дзамболат аәмә галы сыйкъатәм бавнәлтә... Ёвиппайды йе уәнгтә адон сты аәмә әппәт буарыл дәр цыдәр ләмәгъдзинад ахәлиу. «Райсомәй аәнәфәразгә кәй уыдтән, уый тыххәй уа?» — ахъуыды кодта йәхинымәр. Йә цәст нә цух кодта аәмбәлттәй. Гал фезмәльд. «Йарәби!..» — тыхст йәхимидәг Дзамболат, фәлә дзурын пайда нә уыд. Йә хъаруйә йә ныфс нал хаста, аәмә цәнгтыл йәхі уәз дәр әруагъта...

Ныр фәндагыл цәугәйә, уыци нывтә йә цәсттылы уадысты. Тынг бафәллад аәмә не ‘мбәрста, йе уәнгтә ма афтә ләмәгъсты әви нә, уый, фәлә дзы рох нә фәци. Йә хъустыл ауадысты, бирә хатт кәй хъуыста, фәлә йәм ныры хуызән чи никуыма бахъардта, йе ‘фсины уыци ныхәстә: «Зәронд дә ныр! Иухатт күң уа, уәд...» Фыццаг та сыл бахудынмә хъавыд ацы ныхәстыл, стәй ахъуыды кодта:

— Афтә, Хуыщауыстән! Уымән уыдтән ахәм ләмәгъ абон райсом дәр...

Дымгә не ‘нцади. Дзамболат тигъмә әрбахәецца. Йә хәдзары раз бәләстә ратас-батас кәнның. «Уый бәрәг уыд, абон күйд ләмәгъ уыдтән, уымәй дәр». Загъта та ногәй йәхицән, кәд ын зын уыдис йе ‘дыхдзинадыл басәттын, уәддәр. Адәймаг уәдә фәцәры, стәй базәронд вәййы.

Фәлә ма йәм чи фәдзурдзән әххуысмә, йә разы баләууынмә?

СКЪОДТАТИ Эльбрус

ИГОН ДУАРБӘЛ ЛӘҮГӘЙ...

* * *

Мæ зәрдæ, уо кәми дæ,
Райгон кәнæ дæ дуар!
Синдзәрху ку нæ ни ddæ,
Хуайүй дæмæ кадær.

Кедær хезис æноси:
«Æууәртæ, æрцæүй!» –
Къаҳдзæфти стуф игъоси:
«Зәрдæмæ фæццæүй!..»

Æма бабæй фæрреси, –
Ке не ‘рцæүй кадær.
Уотæ ‘хсицгæй ке хези, –
Кедær хезуй е дæр...

Цидær кәнүй мæ зәрдæ,
Гупп-гупп кәнүй куддær.
Кадær уоми ‘й æвæрди, –
Райгъосун æ дзурда...

* * *

Хуцау ди ма уа, – ци силгоймаг æй!
Æ гури кондæй куд нæ байрайа!
Мæ фæлмасст зәрдæ æ амæддаг æй,
Мæ дадзинтти тог ку нæбал уайа...
Нивтæ байуарæг кæмæн байуара
Уæхæн нивæ, е куд нæ базара,
Куд нæ бавзара зарæг исунмæ,
Уарзти фæдбæл ‘ма уарзтбæл финсунмæ.

Бæласи аууон – æ цъæх цæститæ,
 Бамæсугътонцæ сæ сах кæститæ.
 Æ «расæласæ ‘й», æ гури мондæй
 Ци хъæбæр гъазуй мæ мæгур уодæй.
 Ци хицæ кæнун, – е ке амонд æй,
 Цæмæн райгурдтæн атæ фудкондæй?
 Куд мæ фейяфта атæ зæрондæй, –
 Æфсæрми кæнун мæ уарзти сонтæй.
 Куд ма рагæлдzon мæ царди бонтæй,
 Фæлтæр раздæр си цæмæн райгурдтæн,
 Кенæ фæстагдæр цæмæн райгурдæй?
 Уйнаг нивæбæл цæмæн рагурдтæн,
 Мæ уоди ма нур цæмæн бабурдæй?
 Хуцау ди ма уа, – ци силгоймаг æй!
 Цæмæн мæ гъудæй а фудæвзарæн?
 И сайтани хай, йæ æрвон уагæй,
 Цитæ мин кæнуй,
 æнæ рæуагæй...

ХЕЦæН

Ард хуардтан синдзæ ‘хсæви,
 Кæрæдзей, дан, гъæуæн.
 Искодтан киндзæхсæвæр
 Æнæгъæнæ гъæуæн.

Ду цудтæ мæ зæрдæмæ, –
 Еминæ дин н’ адтæн.
 Кæрæдзей фæстæрдæмæ
 Бауарздзийан, – нимадтан.

Уæд тастæй фидихунтæй
 И даргъ фингæ бунмæ.
 Мах гъавтан зæрдибунтæй
 Исамондгун унмæ.

Цидæр маst исрæхустa
 Уæд мæ зæрдæ æваст,
 Фæрсæй мæмæ ‘ригъустæй,
 Нæ, дан, уодзæнæ рас!

Боз адæни кувдтитæ
Æздахтæнцæ арвæй.
Æнгъалдтон сæ кудтитæ
Цидæр сосæг хъаурæй.

Рахуардтан цалдæр анзи
Нæ кæрæдзей гъун-гъес.
Нæ рацохæй – арази,
Фæсмон ба нæмæ ес.

Ци мæрддаг «гъæйдæ-гъæйдæй»
Исаразтан нæ баст,
Кæд н' адтæй æцæгæй дæр
Нæ астæу æцæг уарзт...

* * *

Тæрвазæбæл мæ къох
Ниннодар æй.
Фækкодтай мин æй цох
Ратомарæй.

Игон дуарбæл лæудтæн, –
Нæ дæ уагътон.
Мæ фæстаг дзурд дæуæн
Нæма загътон...

– Дæхе барæ дæ, цо, –
Ниффæраздзæн.
На, нæйиес, – мабал ко, –
Туххæй уарзæн...

Æздахтон дæ кæддæр
Дæ азарæй, –
Рабостæ дæ уæддæр
Мæ хæдзарæй.

Сæумæцъæхæй ду ма, –
Ку фæззиндæ.
Инсæй анзи, цума,
Нæ фæууидтан.

Архунуарæ кодта
Дæ цæсгонæй,
Ду фиццаг хатт кудтæ
Уотæ 'ргонæй.

Кæрæдзей ма фарстан:
«Цæмæн атæ 'й!»
Нæ гурусхæ састан
Зудæ батæй...

СИЛГОЙМАГÆН

Арвон – дæ искоndæй,
Зæнхон – итурцæй,
Хорон – дæ цæсгон æй,
Мæйон – дæ гурæ 'й.

Дæ уод – æрвбæстити 'й,
Уодун – дæ гъуди 'й.
Нивæ – дæ цæстити 'й,
Хуцау – дæ зунди 'й.

Уарзун – дæ нисан æй,
Дуйне хуарз кæнун!
Де 'хæс æносон æй, –
Дæ цард харз кæнун.

Уарзæ адæймаги, –
Уадзæ хе уарзун.
Уарзæ!
Силгоймаги
Уарзт æй æназун.

Дæ уарзт æнæуодти
Уотæ бадæмуй, –
Аэдзард сфæлдесондти
Уодтæ бадумуй.

Кæнæ æрдзи мондæй
Дуйне æзмæлун.
Еу дæр æнамондæй
Ма уадзæ мæлун...

* * *

Арвбæл æнæлазæй
Ходуй мæйкъæлос.
Сæрдæй уодихуасæ ‘й
Уæлдæф – фур кæдзос.

Думуй цæгатфарсæй,
Дæмуй мæ уалхъос,
Гæнау тасæ-усæ
Кæнис мæ фалдзос.

Зелуй мæ гъæла сæр
Де ‘рвон муддæфæй.
Нивæй æгæр расуг, –
Фуддæр æнтæфæй!

Уайуй рæуæг сауæр
Хæрдæй хæлæфæй.
Тæлфуй мæ рист бауæр,
Зæрдæ ци цæф æй!

– Барæн, ма мæ ласæ, –
Кæндзæй мæ фæрстæй, –
«Кæлмон» тасæ-усæн
Тæрсун æ «хуæстæй»...

Мæйдар – æрдæграсуг, –
Кеүй изæрбæл.
Хезуй хуаси ласæт
Кедæр æ сæрбæл...

* * *

Мæнæ инсæй анзей фæсте исæмбалдан,
Æма инсæй анзей фæсте базудтон:
Уæд ма næ дууæ дæр рæуæг, цьеусæр адтан,
Æз ба ма – гъæла, ‘ма дæ уарзт næ кумдтон.

Нура цидæр уолæн байвулдæй мæ уодмæ,
‘Систа мæ уас-думгæ, – райста æ сæрбæл.
Тækкæ еци бон мæ хæссүй мæ тæрхонмæ, –
Мæ къох ку ракъуæрдтон нивæ ‘ма дæубæл.

Мæнæ инсæй анзей фæсте, ходæзмолгæй,
Фæрсис мæ дуккаг хатт: уарзун æви næ?!
Нура сæрустурæй næ, фал хатир коргæй
Сæттун, куд дæ уарзтон ‘ма мин куд зин æй...

Мæнæ инсæй анзей фæсте исæмбалдан,
Фæсмон – мæ тæрхон æй, мæ зæрдæ цъæлæ ‘й.
Ду ба дæ рохс хузæ, цума, нур искалдтай,
Æрмæст дæ идзуулд ба куддæр мæтъæл æй...

Лæууис кизги хузæн еци æригонæй,
Цума дæ гурæбæл не ‘рçудæй æмбæлд.
Дæ къох зирзиргæнгæ райстон, – æрæнгон æй
Дæуæн дæ гъар арми, – ниттухстæ мæнбæл.

Æма инсæй анзей дæргъи ке аурстай,
Еци гъар фур цийнæй мæ уод næ бухстæй.
Уæдта мæ æвваст дæ фур сонтæй расхустай
Де ‘тас æверхъяу царди масти тухтæй...

Æма инсæй анзей размæ ке рæдултæн,
Уой туххæй зæнхæбæл мæ тъæпп фæццудæй.
Гъæрзгæй рамаудтон, – æвваст куд фæддунд дæ, –
Мегъи дæ сорæти къæл-къæл идулæй.

* * *

Мадæ, де ‘хæс дин уæд бафеддзæн, –
Лæгъуз биццеу дин ку нæ уон.
Дæ ихæстæ дин уæд бафеддзæн, –
Мæхецæн нивгун ку цæрон.

Дæ ихæстæ дин уæд бафеддзæн, –
Дæуау адæнмæ ку кæсон...
Дæ ихæстæ дин уæд бафеддзæн, –
Дзилли аккаг дин ку исуон...

Дæ ихæстæ дин уæд бафеддзæн, –
Дæуау сабийти ку аzon.
Дæ ихæстæ дин уæд бафеддзæн, –
Ку сæ исхæссон дæу хузон.

Дæ ихæстæ дин уæд бафеддзæн,
Хебæл ку фæууæлахез уон:
Лæгъуз æууæлтæй изол ледздзæн, –
Æрмæст хуæрзтæй гъæст ку исуон.

Мадæ, де ‘хæстæ нæ бафеддзæн, –
Цифæндидæр дæ фæффæнзон!..
Мæхе ихæс ба уæд бафеддзæн, –
Дæу сæдæймаг хай ку уарзон...

ЦГЪЙТЫ ХАЗБИ: 75 АЗЫ

ЦГЪЙТЫ Хазби

УӘЛАХИЗЫ СИДЗӘРТАӘ

Новеллә

Анәнхъәләджы уазәг

*Арын дзы мә зынгхуыст
хәстон фыд Федыры рухс ном*

Охх, мәнәе мә цы фын фәлыгъд! – Ныу-
үйнәргъыдтон аэз нае, фәлә мә уд. Уыцы
әнәхайыр дзыгъал-мыгъулмә хъал
радән, әрмәст, цы уыд, уый базонын дәр
мә нае фәнды – мә цәстытә нә гом кә-
нын: кәд ма ногәй афынай уаин, мә фын
йә фәдджитәй аңаҳсин аәмә, мә цард-
цәрәнбонты кәмә бәллыйтән, уый та
фенин аәмә йә бафәрсинг:

– Баба, кәд наем аәрыздахдзына?.. Нә
цәстытә дәм әнхъәлмә кәсынаей куы
ныуурс сты...

Фыщаг хатт аей федтон фыны, фыщаг
хатт мәм бахудт йә мидбылты. Фәлә
дзургә ницы скодта. Әрмәст мын йә стыр
армы тъәпән мә сәрыхъуынтыл къәбу-
тырдәм рәвдаугә әруагъта.

Уый мәнән ахәм ахсызгон уыд, аәмә
йәм сдзурын дәр нал сферәзтон: йә цъәх
цәстытәм ын кастән аәмә кастән. Уыдон
мәм худтысты аәмә худтысты. Цалдәр
алыхуызон къамы наем дзы бazzад, алы
ран дәр дзы йә къәбәлдзыг бецикк
бәрәг дары, фәлә йын аей ныр фыны нае
бафиштайдтон. Әрмәст ын мә зәрдыл
бадардтон йә цәстәнгас аәмә йә цинелы

фәеджитә. Күң мә фәуагъта әмә тагъд-тагъд къаҳдзәфтәй күң фәәцәуәг, уәд ын дымгәмә цәргәсү базыртау фәйлыйдтой. Әз әм ныхъхъәр кәнынмә хъавыдтән:

— Баба!.. Кәдәм цәуыс?.. Мах дәм ныр хәсты фәстә әхсәзәм аз әнхъәлмә күң кәсәм!..

Фәлә мә дзых бамыр, байтом кәнын мын нал күимдта... Әмә дын стәй — ацы әнамонды дзыгъал-мыгъул.

Райхъал дән, уәддәр мә нә фәндү мә цәстытә байғом кәнын, боны рухс фененин. Суджы лығгагау хъәццулы бын дәргъәй-дәргъымә хүиссүн, уләғын дәр мәм нә цәуы. Цымә дзыщца та кәм ис?! Йә уынәр нә хъуысы. Уый раджы систы әмә дурын пеңзы арт бандзары, стәй хәдзары зылдтытыл афәстият вәййы. Ныр дәр скъәтү кәнә кәртү, әвәццәгән, ис-тиятә архайы. О, фәлә Фәрдиг әмә Таму та кәм сты? Ацы дзыгъал-мыгъул сә нә райхъал кодта?

Цыппарәй дәр иу хъәдүн сынтағджы хүиссәм. Таму кәстәр у әмә йә дзыщца йә фарсмә къуләрдигәй хүиссүн кәнү. Мах та Фәрдигимә — дәлфәйтәм. Әз — къуләрдигәй, Фәрдигәй кәстәр дән әмә мын фынайә рахауынәй тәрсү. Кәд, мыйиаг, уый дәр систад әмә дзыщайән әххүис кәнү. Әдзүхдәр йә мийи йә фарсмә ис, хонгә та йә фәсәфсин кәнү. Дзыщца күисты ис, исты хъуыдаджы фәдүл районмә ацыд кәнә — зианмә — Фәрдиг йә бәстү әфсина митә кәнү, әфснайы, махән цу-ма кәнү. Мах дәр нә мәгүуры бон зонәм; күң нә базмәләм, уәд ын нә күистытә чи бакәндзән, ници ынници ратдән. Уымән әмә алчидағы тыхцәрдтытә кәнү.

«Сә мәгүуры хъиутә хәрүнц», — афтә фәзәгъы дзыщца. Йә зәрдә балхәныны тыххәй мах арттайә дәр фәразәм. Әнә уый дәр йә цәссигәй йәхү арах әхсү. Исты хъуыддәгти күң стыхсы, сә бакәнүн йә бон күң нал вәййы, уәд нә даргъ бандоныл арбады, әмә йә хъарәг фемәхсы. Мах ай зонәм: баба хәстәй күң сыздәхтаид, уәд нә кәуид. Уымән әмә ныр уый күистытә дәр дзыщамә хауынц. Йә фәйнәфарс арбадәм әмә мах дәр йемә фәкәуәм.

Афтәмәй нә иухатт не 'рвадәлты ус Анычкә арбайяфта әмә дзыщайән алывыдтә фәкалдта. Мах әм тынг фәмәстү стәм. Фәлә дзыщца йә сәрүл рахәңди: «Уый мә йәхижән ници агуры. Уымән йә ләдҗы 37-әм азы Сыбырмә ахастой, әмә уый дәр дыууә ләппуйы әмә иу чызг сидзәртәй фәхаста.

Махән ма паддзахад цыдәр капеччытә фиды, уымән та йә цот кулаччы «хъыбылтәй» бахъомыл сты. Зынтән фәразын хъәуы, адәймаджы уд зәххыл ис – әргуыбыр әм кән әмәй йә сис»

Фәстаг ныхәстә әз хорз наә бамбәрston, әмәй йә афарston: «Дзыцца, уд та циу? Зәххыл җәмән ис, кәд адәймаджы у, уәд? Уый наә әртәйә дәр йә хъәбысы әрбакодта әмәй загътә: «Мә хъәбултә, зонут әй, ацы җарды әңционәй ницы ис! Әнәфыдәбонәй, җәттәйә адәймагмә ницы хауы, куы йәм әрбахая, уәд та йә фарсыл наә бахәцдзән. Змәлын хъәуы, кусын; ахуыр җәнын, җәмәй дә фыдаебоны бәркад фылдәр уя. Зәхх әргуыбыр җәнын, барәвдауын уарзы, әмәй дын уәд аккаг дзуапп ратдзән. Әмәе дзы разы уыдзынә, разы уыдзынә дә бакуистәй, дә җардәй. Аргъ дын уыдзәни адәмь әхсән, әмәе дә уд райдзән, җәрын дәм Җәудзән. Уымән әмәе уд у адәймаджы җардыл хәцәг. Фенән ын наәй, фәлә мәнәе әз мә хъысмәтил куы фәкәуын, уәд мәе уд фәкәуы; скъолайы уә уә ахуыргәнджытә җәнә һә сыхәгтә куы раппәлың, уәд та цин фәкәны. Әмәе әз дәр схъәлдзәг вәййын. Уә фыды фәдзәхст әххәст җәнын мын кәй әнтысы, уый мын мә тыхыл тых баftауы».

– Хуысгә ма җәнүт, – әвиппайды айхъуыстон дзыццайы хъәләс – әмәе мә хъуыдигтә фескъуыдисты. – Мәнәе ма ракәсүт, ци уазәг һәм әрбацыд.

Уазәджы әфсарм наә иууылдәр наә хуыссәны рабадын кодта... Фәлә уаты әңгәлон куы ничи ис...

– Мәнәе, мәнәе... пецы раз, – дзуоры дзыцца, – Бедра куы сферләхта, уәд уый хъәрмә дәр наә райхъал стут?

Дурын пецы раз зыр-зырзыргәнгә ләууыд ногзад уәрыкк.

– Дзыцца, уазал ын у, – дзуоры Фәрдиг – Әри-ма йә, әз әй хъәщүлү бын бакәнөн.

– Фәрдиг, наә! Ницы ын уыдзән. Уадз әмәе уал хъарм пецы раз схус уа. Уый фәстәе иууылдәр дәу һәу!.. Йә мад мын зайгә-зайын амард. Уалдзәг нал җәнә, холлагхъуагәй смәлләг әмәе... Нә хъуджы әхсирәй йә схәсдзыстәм.

Уыцы хуыцаубоны райсомәй фәстәмә наә урс къәбәлдзыг Уәрко сисис наә бинонтәй фәндзәм. Фәрдиг әй йә хъәбысәй дәләмә дәр наә уагъта. Уый дәр ыл афтә сахуыр, әмәе кәрты къуымты дәр йә фәдил зылд. Әхсәв-иу куы әрхуыссыдистәм,

уәд әм-иу сынтағмә сгәпп ласта. Фәлә йын әй дзыцца йә фарсмә хүйссин никуы баугъта. Дзырдта-иу ын:

— Әгәр әй дәхиуыл ма ахуыр кән, дә хъәбысмә йә ма ис. Смыдул уыдзән.

— Дзыцца, мыдул та цы у? — афарстон әй әз иуахәмь.

— Мыдул кәнені карчы, бабызы, хъазы, гогызы цыиу, стәй уәрыкк әмә сәнныкк дәр. Да къухты, дә хъәбысы сә куы дарай, уәд сын сә рәзгә уәнгтә әлхъивыс, рәзын сә нә уадзыс. Әмә уыдан къаннәджытәй баззайынц.

Дәрдтыл хъуыды кодта уәд дзыцца. Уәрыкк әмәй байрәза, стырдәр суа, ууыл уыд йә мәт. Уйй мах базыдтам әрмәстдәр фәzzәджырдәм августы мәйы. Уәдмә та уал цард йә цыды кой кодта. Әмә-иу фәсахсәвәр иумә куы бакъорд стәм, уәд дзыццайә раздәрау алы әхсәв дәр домдтам аргъау кәнә исты цымыдисаг хабар ракәнин. Алы әхсәв дәр нәхи фәдзәхстам Стыр Хуыщау әмә Бынаты бардуагыл. Хәйрәджыты кой кәнин нә нә уагъта. Уыдан, дам, раздәр адәмимә иумә цардысты. Әмә сә рәстагәй цәрын нә уагътой, сайдтой сә. Уәд сәм Хуыщау смәсты әмә сә фәтары кодта. Әргом ма ңауын сә бон у әрмәст әхсәвыгон талынджы. Әмә уәд дәр сә кәнен нә уадзынц – адәмән фыдзинад кәнинц, сә бакуысты бәркад сын скъәфиңц, истәмәй «нал» куы фәзәгъынц, уәд. «Къәрцхъус сты, әхсәвыгон дуәртты, рудзгүйты хуынчытәй фәхъусынц, әмә сә кой куы скәнай, уәд сын уый әфсон у фыдбылыз ракәнинән. Сә кой ма кәнүт әхсәвыгон!» – ныиффәдзәхста нә дзыцца.

Райсомәй та нә-иу уасәгойә тәрсын кодта. Дзырдта нын-иу: «Хъәуы ңәргәйә райсомәй хъуамә хурыскастыл әмбәлай. Ирон адәммә ис ахәм әмбисонд: «Сыхат сыхаджы хурыскастәй дәр раздәр фены». Сывәлләттә та хъуамә, уасәгой ңалынмә нә ныууаса, уәдмә сыйстой. Науәд сә уасәгой фәсайдзән. Куы фәуасы, уәд куыд фәдзуры, уый зонут: «Дидтут, дидтут, фынәйли дзәкъулы ма мәм сдәттүт!» Уый дәр кәддәр адәй-мат уыд, сывәллонәй ңәхи ницәмәй тыхсын кодта, ницәуыл сахуыр әмә маргъ фестади.

— Дзыцца, уый та куыд, радзур-ма нын әй, — әрхатыдыстәм әм иуахәмь. Уый нын загъта:

— Изәры нә куыстытә куы бакәнәм, уәд.

Әмә нын фәсахсәвәр ракодта:

«Хорз, әфсармджын әмә фәрныг хәдзары баҳъомыл рәсүгъд, гуырвидауц, зәвәттәм дзыккуджын чызг. Бинонты уарzon, мады хъәбысы хъомылгонд. Ницәмәй йә фәлмәцын кодтой. Суанг ма йын йә даргъ сәрыхъуынтә дәр йә мад фаста әмә быдта.

Буцхаст, әнәрцәф чызг йә чындзәдзон кармә куы баҳәццә, уәд йә амонд хорзәй ссардта. Йә мойы хәдзары бәрцәй цалдәр боны куы аңард, уәд йә сәр цәхсын әримысыд. Тәвд дон, хуырх әрцәттә кодта йә уаты. Йә сәр цәхсадта, фәләй йә даргъ, зәвәттәм сәрыхъуынтә куыд ныффаса, уымән ницы амал ардта. Сәры астәуәй сыл сәрвасән әруадзы, әмә йын уәхсчытәй дәлдәр нал комы, сәры хъуынтә ныссүйтә сты. Уырдыгәй дәлдәрты сәм бавналы әмә та чысыл дәлдәрү сәрвасән сәрыхъуынты ныссәдзы. Йә даргъ сәрыхъуынты райваз-байваз, ратон-батон кәны, әмә схъуырдухән, фәләе сын сә ныллағъз кәнинән ницы фәрәз ары. Сфәлмәцыд. Цы ма акәна уыцы хуызы? Раст сыл хәстард әрбауда әмә сә уәхсчытәй дәләмә ахауын кән, уыцы фәндон дәр әм фәзынди. Фәләй йә мадәй нә бауәндид. Стәй йә мойә, әфсинәй дәр әдас нә уыд. Йе ‘нәбондзинадәй йә зәрдә суынгәг, әмә хәкъуырцәй кәуын райдыдта.

Уыцы рәстәдҗы йә хицау къәләтджыныл бадт тыргъы. Йә чындзы хъынцым йә хъустыл әруад, әмә йәм уаты рудзынгәй аивәй бакаст. Уый хуыссәныл ныддәлгом әмә кәуы. Йә әрдәтфаст сәрыхъуынтә йын бафиппайдта әмә бамбәрста, йә куыды сәр цәуыл у, уый. Тыргъты йә ләдзәгәй къупп-къупгәнгә иннәрдәм раңыд, йә чындз әй куыд фехъуыстаид, афтә, стәй ныххъәр кодта:

— Гъе уәлә фыйяу! Да фос дәле уәләмә разда! Дәле уәләмә! О, о! Дәле уәләмә!

Чындз райдианы йә хицауы къәхты уынәр әмә ләдзәдҗы къупп-къупмә йә кәуын фәуагъта, уырдыг аләууыд. Стәй йын йә хъәр ныхас куы айхъуиста, уәд йә уаты рудзынгәй хохы фахсыл йә цәст ахаста, фәләе дзы фосы рәгъяу не сүйдта әмә ныххъуыды кодта, хицау кәмә дзырдта, ууыл. Йә зонд әрцахста, фыйяуы әфсон уымә кәй дзырдта, чызг, дәумә дзурын, чындз, ды йә бамбар. Ома, сәрыхъуынтыл уәле дәләмә нә, фәләе дәле уәләмә фасгәе ссәуын хъәуы, уый. Афәл-вәрдта сә әмә, йә зәрдә барухс.

Йæ даргъ сæрыхъуынтæ факт æмæ дыууæ дзыккуйы быд куы фесты, уæд та йæ сагъæстæ сæ быны скодтой, ныр ма мæ хицауы раз цы цæсгомæй æрлæудзынæн, афтæ æгүүдзæгæй æцæгæлон хæдзары куыд цæрдзынæн, зæгъгæ. Йæ тыхсты хъуырынарæгмæ куы сси, уæд лæгъэтæ кæнгæ скывта:

– О, Дунескæнæг, ме сഫæлдисæг Хуыцау. Зæххыл цыдæриддæр ис, уый – дæ фæрцы. Мæ тыхсты мæ иунæгæй ма ныуудз. Æфсарм мæ ацы къæсæрæй ахизын нал уадзы, мæ хицауы раз фæхудинаг дæн æмæ мын адæймагæй цæрæн нал ис. Тæхгæ маргъ ма фестын кæн!

Чындзы скывтд Хуыцаумæ фехъуыст. Фæтæригъæд ын кодта æмæ йæ Уасæгой фестын кодта. Маргъ уаты гом рудзынгæй ратахт, тыргъы ма ногæхсад дзаумæттæ ауындинæн бæндæненл абадт. Хицау ын ўе скывтд фехъуыста æмæ базыдта, йæ чындз Хуыцауы фæрцы тæхгæ маргъ кæй фестад, уый. Йæ чындзыл æнувыд уыд, ауындинæн бæндæнмæ ма йæм батагъд кодта, ацахсон æй, атæхын æй ма бауадzon, зæгъгæ, фæлæ маргъ йæ цæстыты раз ныппæрæст ласта æмæ атахт. Йæхи хæрдмæ систа æмæ ма йæ хицаумæ бауасыд: «Ыхы-ыхы, næ хицау! Нæ мæ ‘рцахстай, næ хицау!» Æмæ ма аbon дæр Уасæгой уыци ныхæстæ фæлхат кæны йæ уасты, гакк-гукк, гакк-гукк кæнгæ. У уыци чызгау рæсугъд, схъæл, уæздан, фæлæ, йæхицæн ахстон дæр чи næ кæны, иу бынат чи næ хъарм кæны, ахæм маргъ. Æгæр мæгүыр æйчытæ дæр æфтауы иннæ мæргъты ахстæтты. Уыдон ын сыл къуыртты фæбадынц, цъиутæ сæ рауадзынц æмæ йын сæ схъомыл кæнынц. Чызгæй йæ къух уазал доны дæр куыд næ тьыста, маргъæй дæр у ахæм. Ис ын дзыккутау даргъ къæдзил».

Дзыццамæ алцыдæр нымад уыд: æхсæв-боны алы афонæн дæр ын зæдтæ æмæ дауджытæ уыд. Уæлдай тынгдæр йæ зæрдæ дардта Уастырджийыл. Баба хæстмæ куы ацыд, уæд ын тохъхъыл нывонд дæр скодта. Max æй næ хъуыды кæнæм. Таму ма гуыбыны уыд, max та Фæрдыгимæ цыппар æмæ дыууæаздзыдтæ. Йæхæдæг куыд дзырдта, афтæмæй æртæ хæбизджыны скодта, сыхаг зæронд лæгмæ фæдзырдта. Фыры скъæтæй кæртмæ ракодта, æмæ зæронд лæг нывондагыл Уастырджийы фарн бафтыдта.

Уæд ма хæхбæсты цардыстæм. Бабамæ æнхъæлмæ кæстgæйæ нывонд фыр сегъяу, æмæ йæ иу фæззæг бирæгътæ фæсвæд хизæны баҳордтой. Дзыцца арæх мæт кодта, йæ баҳъахъæнин йæ

бон кәй нә басис, ууыл. Уый, дам, хорзы нысан нәү. Йә ныфс ын бынтон асаста йә касинкәйи сәфт. Бабайы әлхәд дзаума. Әмәй йын әй чи адавта, уый йә сау куы сахорид, цәмәй йын әй дзыцца мауал базыдтаид. Дзыцца йә бәргә базыдта, фәләй йә сау ахуырстәй кой дәр нал скодта.

Алцәмәй дәр нымд кодта, алцыдәр әм нымад уыд. Исты хорз хабар-иу хәстонтаәй куы фехъуыста, уәд нын-иу әй изәрәй әнәмәнг радзырдта.

— Зонут, дәләе Арыхъхы рәгътыл иу хъәуәй фарон цы хәстон ссыд, уый, дам, суант Германы зәхмә баҳәццә, — дзырдаты нын-иу әхсәв, — әмәе, дам, Берлины стыр хәстыты ағъоммә иу мәйрухс әхсәв, кәрдәгыл уәлгоммә хуысгәйә, бәлициңг хъуыдитә кодта: «Exx, цымә ма Ирыстоны сәрмә иу ахәм мәйрухс әхсәв фендынән?» Фендынә, зәгъгә, йәм куы әрбайхъусид ныхас. Ләг рабадт әмәе йә разы ләууы урзачье зәронд ләг. Фәгәпп әм ласта, әмәе ләг цыдәр әрбаци. Уый Ләгтыдзуар уыд, мәе уд йә нывонд фәуа. Уый фәрцы ләг хәстәй әрыздахт сәраегасәй. Табу йын уа! Мах дәр нә зәрдә ууыл дарәм..

— Дзыцца, әмәе хохәй цәмән ралыгъдыстәм, — фәрсын әй әз, — баба куы әрыздаха, уәд нә кәм агурдзән? Ам цәрәм, уый цәмәй базондзән? Стәй нә фехъуыстай, иу хъәумә фәндантыл, дам, әхсәвыйгон иу хәстоны бирәгътә куы баҳордтой. Нә хохаг хъәумә фәндагыл хъәд ис?

— Ис дзы, ис, мәе хъәбул. Фәләе районы зонынц, мах уым кәй нал цәрәм әмәе йын ардәм бацамондзысты. Ардәм горәтәй әнцон әруайән у. Иу хъәуы сәрты хизын әй баҳъәудзән. Әндәр нә...

— Әмәе мах дәр нә зәрдә кәүүл дарәм, дзыцца, уымән йә ном цәуылна дзурыс? — фәрсы йә Фәрдыг. — Ләгтә куывдты куы фәзарынц, уәд әй уыдон хъәрәй куы дзурынц.

— Уый Ләгтыдзуар у, табу йын уа, мәе чызг. Уыдонән йә ном дзурын әмбәлү, фәтчы. Сылгоймәгтә та дзы нымд кәннынц. Ди дәр ын йә ном макуы зәгъ. Табуйаг у. Уый фәрцы нәм кәд уә фыд сәраегасәй әрыздахид. Бынтон сидзәрәй баҳъомыл. Нә фыды рәвдүд федта, нә — мады. Фыдырдыгәй уын нә нана ис, нә — дада. Йә мад, дзииздиздай ма куы уыд, уәд амард. Әмәе йәм әй чырынмә куы баҳастой, уәд дзы дзииздиз әркуырдта. Ахәм әнәмбаргә ма уыд. Йә ныхасмә адәм нырдиаг кодтой,

әмә үәд уый дәр ныккуытта. Устытәй йәе йә фыды әфсымәр Голойы бинойнаг Дзестелонмә аләвәрдтой. Загътой йын: «Мәнә дын дзидзи...» Ома аборнаң фәстәмә кәй әвдҗид уыдзының, уый. Әмә йын йә мады файнусты үәдәй фәстәмә йәхі сывәлләттә дәр «Дзидзи» хонын райдыттой. Сывәллон цы хұусы, уый дзуры. Мән дәр Голотә чында хонынц әмә мәм сымах дәр фылдаң «Чында» куы дзурут.

Уә фыды уын Голотә хи хъәбулау бахъомыл кодтой, мән, стәй ма сымах дәр уыдан куы рәвдауынц. Фәлә ахуыр йәхі хъару әмә зондәй скодта. Ахуыргәнәг сис. Царды цынә фыдәбон бавзәрста, әвәцәгән, ахәм нәй. Әмә ма йын уый та хәст... Цас рәсугъдә фәндәтә әмә хъуыдты тәйәм уыд, цас! Мә фәрстәй йын фехәлой...

Куыд тынг аңхъәлмә каст дзыщца бабамә хәсты быдышәй, тигъеди зәйә.. Нә йә уырнында йә адзал. Кәд Уәлахизы бонай фондз азы рацыд, үәддәр ма йәм аңхъәлмә каст.

Әнхъәлмә йәм кастыстәм мах дәр. Алы әфсәддоны фәстә дәр-иу кәсгәйә бazzадыстәм. Әхсәв нә куыдз кәуылдаң тынг рәйи, үәд-иу нәм, баба кәд хәстәй сыздәхты хъуыды фәзында, әмә-иу ахгәд рудзгуыты хуынчыттәй әддәмә кәсныны фестәм.

Дзыщца уарзата бабайы кой кәнин. Йә царды алы фәзында дәр ын бәлвырдай зында әмә дзырдта. Мах та йәм хъусынәй не ‘фәстистәм. Уый ныхәстәй базыдтам, цъәхәст кәй уыд, бәрzonдгомау, йә сәрыйхъуынта нәдәр сау уыдисты, нәдәр бур, ағъдауыл хәст, – үәлдайдәр хистәрты әмә сылгоймәгти раз. Нозджынәй йәм никуы әрбацыд. Әдзухдәр хъуыддагыл хәст, бәрнонджын. Колхозы сәрдарәй дәр ай уымән равзәрстой. Әмә, дам, хъәздгуиттәй иу хъәр кодта: «Мә кәрци зәрәдты чи схъомыл, ныр мын уый хъуамә хиңау ya!» Фәлә йә адәм уарзатой, хъуыддаджы ләг кәй уыд, уый тыххәй әмә йә сәрдарәй дәр уымән равзәрстой.

Cay гәххәтт

Дзыщца фарста алы хәстоны дәр йә бәлцөнәй. Нә федтон, нағ фехъуыстонәй дардәр никуы ницы дзуапп фехъуыста. Фарста хъәусоветы әххәсткомы сәрдары, йә фарст бахәцә әфсәддон комиссарадмә дәр. Әмә нәм иуахәмы комиссарадәй әрбахастой сау гәххәтт.

Мах скъолайы уыдистәм. Скъолайә хәдзармә фәндагыл наә хъустә дардәй ацахстой дзыццайы кәуын, әмә наә цыд фәтагъдәр кодтам. Хәдзары йә цалдәр усы сабыртә кодтой. Дзыцца наә куы ауыдта, уәд наә йә хъәбысы әрбакодта әмә тынгдәр нырдиаг кодта:

– Нал ис уә фыд, мә хъәбултә! Мә арт бауазал, йә зынг ахуыссыд! Абон ын йә сай гәеххәтт әрбахастой. Ныр ма куыд цәрдзыстәм?. Бындурыздыл фәуа Гитлер, хәст рауадзәг. Сидзәргәсі ном мыл куыд әңционәй әрбадт. Уә нывонд фәуон, фыды рәвдидәй әнәхай куы фестут!..

– Сай гәеххәтт дәр алы хатт раст наә рауайы. Дәхиуыл фәхәң, дәхи фәхъәбәр кән дә сывәлләтты раз, – әрхатыд әм сыхы устыты хистәр Нуца, – уәләе Комгәроны иу бинонтәм дәр сай гәеххәтт бахастой, стәй цасдәры фәстә сә хәстон фәзында.

– О, о! – йә ныхас ын ацахста Сона. – Тохы, дам, куы бацыдысты, һәмгуытә ихуарәгау куы кодтой, уәд мә алыварс хәстонта ҭагъды кодтой. Мәнән та, дам, мә хъусы чидәр дзырдта: «Размә цу! Размә цу! «Әз дәр цыдтән әмә уацары бахаудтән». Америкәгәттә сә суәгъд кодтой.

Дзыцца ныххъус. Сай гәеххәттыл фәдизәрдиг, әвәеццәгән. Әмә удәгас адәймагыл кәуын наә фәтчы. Йә зәрдә-иу куы әрбауынгәг, уәд-иу, йә цәсссыгтә сәрфгәйә, ацы хъуыды иу әмә дыууә хатты наә загъта.

Нә! Нә фәндыд дзыццайы, бабайы сәфты хабар әңәг рауайа, уый. Цәмәдәр ма әнхъәлмә каст. Фарста йә фыды, хистәрты, хәстонты. Рәстәг ыфәнды зын дәр дзәбәх кәнен, кәд носәй бazzайы, уәддәр. Әмә ма фәzzәгмә әнхъәлмә каст. Уәдмә хорзәй куы ницы фехъуса, уәд ын сфәнд кодта хәрнәджы фынг әрәвәрын, стәй та хистытә кәнин. Ныуудз уыцы хъуыды, дәлә уал дә сидзәртәм әркәс, зәгъгә, йын дзырдтой чидәртә. Фәлә бабайы хъуагәй дзыццайы хъуыры къәбәр наә хызт. «Ныр кәд уә фыды раз Мәрдты бәстүници ис, әмә искази рухсаджы хаймә ‘нхъәлмә кәсис... Мах та ам наә гуыбынта ‘фсадәм, – йә уынаффә загъта махән дәр. – Уә зәрдәтә мыл ма фәхудәнт, мә хъәбултә. Мәнән мә амонд уый мәрдтәм иемә ахаста. Зын, тынг зын мын у ацы хъуыддаг бакәнын. Фәлә әндәр гәнән наәй. Уә фыды раз истәмәй ах-хосдҗын, къәмдәстүл уон, Мәрдты бәстүници хъуаг уа, уый

мæ нæ фæнды. Йæхæдæг дæр мыл ахæм æнувыд, иузæрдион уыд. Ехх, цы зæгъон хъысмæтæн!..» Амæ арф ныуулæфыд...

Цы йын загътаиккам мах та, нæ бон цы уыд?! Йæ уынаффæ нын уыд иумæйаг. Уæлдайдæр нæм бабайæ сау гæххæтт куы ‘рбахастой, уæдæй фæстæмæ дзыццайæн авгау æрхауынæй тарстыстæм. Мады æмæ фыды бынаты дæр нын уый куы уыд, æмæ йæ цу-ма-йæн «нæ» зæгъын дæр нæ фæрæстам.

Сидзæртæ

Бабайæ нæм сау гæххæтт куы ссыд, уæдæй фæстæмæ ныл сидзæрты ном абадт. Уæлахизы сидзæртæ. Ома Уæлахиз ныл æрцыд, фæлæ сидзæртæй. Афтæ хуыдтам, йæ фыд хæсты кæмæн фæмард, уыдоны. Ныр мах дæр... Цыдæр капеччытæ дæр нын фидын райдытой. Фæлæ раздæрау цардыстæм нæхи фыдæбон æмæ дзыццайы цæгаты æххуысы фæрцы. Нæ егъяу цæхæрадон нын-иу галтæй баҳуым кодтой. Къæпийæ йын-иу йе ставд пелтъытæ ныллыстæг кодтам – похцийы фаг бæх кæнæ гал кæм уыд – æмæ дзы-иу байтыдтам нартхор, хъæдур, ныссагътам картоф. Сæ тыллæг хæрынæн, хъæллæгъ та – нæ хъуг æмæ фыстæн зымæг холлагæн. Хостæрст кæм уыди, стæй нын æй чи ныккарстаид. Мæнæуы ссад стæм уыд æмæ нын адджинағæй уæлдай нæ уыд, нартхоры кæрдзынæй фæлмæцыдистæм. Уæливихтæ æрмæстдæр бæрæгбæтты. Уыцы рæстæг фæзынд, æвæццæгæн, ахæм ныхас: «Цæхæраджын – футæгæй, баҳордта йæ сусæгæй». Футæгæй уыд нæ хъæрмхуыпп дæр æмæ дзыхы ад нæ кодта.

Зын, хъизæмайраг цардæй цардысты адæм фæсхæст азты. Фæлæ кæрæдзи фарсмæ балæууынмæ æвзыгъд уыдысты. Кæрæдзийыл æууæндысты, гомдуара॑й цардысты. Пайдайы фæдыл нæ цыдысты, фæлæ æгъдауыл кодтой алçыдæр. Сидзæргæсмæ йæ тыхсты фæкæсын лæгдзинадыл нымад уыд. Дзыцца-иу быдыры афтид хъæрмхуыпп куы баҳордта, йæ дзулы карст махæн куы ‘вæрдта, уæд-иу æрыгæттæй ахæмтæ дæр разынд, махæн йæ хай чи рарвыста.

Æппæты тынгдæр фæсхæсты хъызт зымæгты уазалæй фæлмæцыдистæм. Аердæгарæст хæдзары цардыстæм, æмæ дзы дурын пецы хъарм бирæ нæ лæууыд. Колхоз адæмæн радгай ласта суг галтыл, бæхтыл. Махæн дæр. Фæлæ нын уый нæ фаг

кодта. Әмә-иу сүгхъуаг куы кодтам, уәд нә разы райсомәй цал хатт айырмаштың бричкасы фәстәе сыйфәй ласт хъәды лыг-гаг, уал хатты нә рәвдыйтой сә уды хъармәй. Хатт-иу ай зонгәе дәр нә бакодтам, чи йәе арласта, уый.

— Чи хъуамәе уыдаид? Уә мады ағсымәр кәнәе йәе хәләртәй исчи, сә сәрыл хаст фәуон, — загъта нын-иу дзыщца, әмә-иу ай лыг кәннымә, фадынмә февнәлдтам иумә.

Фәрдыг бәлләхы баҳаудта

Фәрәзтам алцәмән дәр. Әрмәст нын Фәрдыг куы фәрүинчын әмә рынчындонмә куы баҳауд, уәд мә ныифс цыдәр фәци. Алыхуыз он хъуыдыйтәе мә хордтой: исты йыл куы ‘р҆цәуа, мый-йаг, әмә баба хәстәй куы әрыйздәха, уәд ай нә агурудзән.. Мә кәуындзәт мын-иу мә хъуыр ахғәдта, афтәмәй згъордтон талынджы правленимә машинә агурағ, цәмәй йә тагъддәр рынчындонмә аласой.

Әмә кәуылты уыдтән? Хәйрәгбадән фәрсаг уынджы. Хәйраг нә, фәлә мыл уәйыг куы фембәлдаид, уәддәр дзы нә фәтарстан. Ләф-ләфғәнгә бахәццә дән бынатмә. Хъаҳъянәнәгән бамбарын кодтон мә цыды сәр. Уый кәрты, шоғыртәй быдирәй чи әрцид әмәе йәе машинәе чи әвәрдта, ахәмән хъуыдаг куы бамбарын кодта, уәд уайтагъд фәраст. Афарста мә, кәм цәрут, зәгъгә, әмә мә йәе фарсмә абадын кодта.

Хъуыддаг та рауд афтә: Фәрдыг цу-мамә рәвдз уыд, кәд ыл нырма дыууадәс азы йеддәмәе нә цыд, уәддәр. Уыццы изәр дәр та йәм сыйхәгты ләг фәдзырдта, мә цәстытәй рәстмәе нә уынын дыууәизәрастәу әмәе ма мын мә цырагъы фәтәген ныккән, зәгъгә. Хәстон ләг уыд, цәфтәй сыйздахт, ләдзәдҗы әнцәйтты цыд. Уыццы изәр йәе цардәмбал кәмдәр уыд әмәе әрәгмәе зынд.

Фәрдыг изәрдалынгты цырагъ судзгә баййәфта әмә дзы фәтәген афтәмәй кодта. Цырагъ йәе къухтәй архайд, фәтәген ыл спырх: йәе цәнгтыл, йәе цәстомыл әмәе йын сә арты әвзәгтә ацахстой. Гъә мә хәсгә мәрдтә, зәгъгә, ма хәствәллад ләг фәхъяр кодта, йәхи йыл баппәрста, йәе цинелы йәе атыхта. Фервәзин ай кодта, фәләе йәе районы дохтыртәм ласын хъуыд, йәе

сыгъдтытæ дзæбæх кæннынмæ. Мæ хъустыл ныр дæр ма уайынц дзыццайы хъарæджы ныхæстæ: «Сau бон мыл акодта. Фæлтау æм мæхæдæг куы суадаин. Мæ чызджы мæхи къухтæй арты баппæрстон», æмæ та-иу йæ уæрджытæ æрхоста.

Машинæйы нæхимæ фæндагыл хъуыдытæ кæнгæ мæ зæрдyl цæмæдæр гæсгæ æрбалæууыд, дзыцца нын дыгоппон маргъы тыххæй цы таурæгъ ракодта, уый.

Дыгоппон, дам, раздæр чызг уыд. Авд æфсымæры кæстæр æмæ ма уымæй дæр иунæг xo. Буц уыди мад æмæ фыдæн. Уæлдай буцдæр та – ие ‘фсымæртæн. Æрхъæцмæ йыл нæ хъæцыдисты, чи йæ тынгдæр барæвдауа, ууыл алчидæр архайдата. Æфсымæртæ-иу цыфæнды тых куыстæй здæхгæйæ дæр хъуыды кодтой сæ хойы зæрдæ барухс кæнныыл. Хиконд хъазæны хорзæй, чындзытæй, рæсугъд тыччытæй æмæ æндæртæй дзаг уыдысты йæ хуыссæны алыварс. Уалдзæджы зæгъай, хосгæрсты афон – цы хуыздæр, хæрздæфгæнагдæр дидинæг хастой сæ хойæн. Дидинджытæй-иу ын рæсугъд сæрдзæгтæ сбыдтой. Уæдæ цы халсары, хæринаджы, дыргъы хорз ахæра, цы рæсугъдæр дзуума скæна – уыд сæ мæт.

Иу ныхасæй, зæрдæхъæлдзæг, уæнгрог æмæ рæвдыдæй рæзыд авд æфсымæры буц xo. Фæлæ ын цæрын бирæ нæ бантыст. Иу æнамонд бон кæрты хъазгæ-хъазын фæкалд, йæ сæр дуры тигъмæ бахаста, маргъау йæ тыбыртæ ацагъта æмæ йæ уд систа. Мад, фыд æмæ йæ авд æфсымæрыл цы бæллах æрцид, уый уæз æвиппайды нæ бамбæрстой, стæй йæ сæ уdtæй, сæ зæрдæтæй куы банкъардтой, уæд сæхи марынмæ æрцидисты, зæхх сын нæ ураедта сæ хъыг. Фыдохы бон сæ хуры тыныл уæлмæртты сыджыт ныккалоj, уый сæ бон нæ уыд, æмæ сæ кæуын сæ еудодой, марой арвы кæрæттæм хъуыст. Сыхъуыст уæларвмæ Хуыщаумæ дæр, сфаэлмæцыд сæ дзыназынæй æмæ Уастырджийы рарвиста, ныщу æмæ ма базон, куыд сын фæрог кæннын кæнæм сæ рисс. Уастырджи æртахт зæхмæ, уавæр федта æмæ Хуыщауы раз балæууыд. Загъта ын: «Зонын æй, де ‘вастæй дуне-йыл ницы цæуы, фæлæ æгæрон у сæ хъыг, сæ уарзондæр адæй-маджы буар сыджыты бын фæкæной, уый ныфс æмæ хъару сæм наæй. Исты æрхъуыды кæн, Дæ хорзæхæй». Уастырджийы лæгъзтæ ныхас бахъардта Хуыщаумæ, æмæ авд æфсымæры иунæг хойы уд фестын кодта маргъ. Уæлмæрды мæрдзыгой адæмы çæстыты раз йæ табæтæй стахт. Адæмы сæрмæ цалдæр зылды

әркодта әмәе йәе коңора фәпәләхсар-фәпәләхсаргәнгә атахт. Маргъ та ахәм Дыгоппон, рәсүгъд маргъ, әрдзы рәсүгъд хуыз-тә әрәмбырд кодта йәе систыл.

Мәрдзыйгой әмымрај, сабырәй аzzад, стәй кәйдәр ныхас райхъуыст: «Уый йәе уд у, маргъ фестад әмәе атахт». Адәм сә әгүүшпәгәй феуәгъд сты, сә рис фәрөгдәр әмәе, ныхас кәцәй райхъуыст, уый алчидәр йәхимидағ агуырдта. Чызджы банигәйтой. Әмәе уыңы бонәй фәстәмәе бazzад ахәм хъуыды: чызг куы амәлы, уәд йәе уд фесты тәхгә маргъ Дыгоппон. Уалдзәдҗы-иу мәргүтә хъарм бәстәй тәхын куы райдытой, уәд-иу ахәм зианджын бинонтә әнхъәлмәе кастьсты сә мард чызджы уды фәэзындмә. Хәедзармә әвваҳс къалиуыл-иу Дыгоппон куы абадт, уәд-иу йәе ныйярәдҗы хъарағ дардмәе хъуыст, мәнәе наем мә зынгхуыст чызг Дыгоппоны хуызы әртакт, йәе зәрдә ныл нә ивы, зәгъид.

Уәд тынг тарстән Фәрдигән. Дзыщца та йәхицән бынат нә ардта. Дохтыртыл дәр не ‘үүәнди’. Хиконд хостә агуырдта йәе сыйгъытәтәе йын бадзәбәх кәенүнән. Устытәе йын ныфсытә әвәрдтой. Иу та йын дзы афтәе куы зәгъид:

- Гъе мәе хо: фыңд амәла, мад, йәе хъәбул уәе макәмән амәләд.
- Уый та дын афтәе цәмәе загъита? – фәрсүн ай иуахәмы. – Цәмән хъуамә амәла мад кәнәе фыңд? Махән баба немә куы уаид, уәд куыд хорз уаид. Никәмәе хәләг кәниkkам. Уәртәе Биботән сә фыңд иу къахимә хәстәй сыздәхт, әмәе дзы йәе ләппутә куыд буң сты, уый зоны?

- Зонын, зонын, дә нывонд фәуон. Уыңы усән йәе ләппу гыңцыләй цәугәдоны баҳауд әмәе амард. Хъәбул ын фыңд әмәе мады зынәй уәззудәр кәй у, уый йәе уд бавзәрста. Әмәе йәе цәмәй әз ма бавзарон, уымә мын куывта.

- Дзыщца, әз дәүәй фылдәр никәй уарзын. Дәхәдәг нын куы фәәззурис, адәймагмәе мадәй әвваҳсдәр ниши ис. Стәй, дам, мады цәф рисгәе дәр нәе кәны.

- Раст дә, раст, мәе хъәбул. – Тамуимә нәе йәе хъәбысы әрбакодта. – Хъусут-ма мады цәфы тыххәй уын цы радзурон. Иу ләгән, дам, йәе ус амард. Баззад ын иунәг әнахъом ләппу. Фыды куыстәй йәе хъомыл кәнүнимә не ‘вдәлд. Әмәе иуласдәрәры фәстәе дыккаг ус әрхаста. Ләппу фыдыусы нәе бауарзта әмәе фылдәрадән митә кодта. Ус әм-иу куы рамәсты, уәд-иу ай раңыкк кодта. Әмәе уый усән йәхи зәрдәмәе дәр нәе цыд.

Үәд аәм иуахәмы ләппүйы мад фыны рацыд аәмә ыйн зәгъы: «Дәхи ма ‘фхәр. Мәхи аххос у, иунәт уыд аәмә йә скъулбадәг кодтон. Мады цәф нә риссы, мәнә дын мә къух аәмәни әй уымәй цәв».

Ус фыртыхстәй фехъал. Әмә уыңы ‘хсәвәй фәстәмә ләппумә йә къух нал систа, цыфәнды фыдуаг ми-иу күни кодта, үәddәр. Ләппу дәр әрсабыр.

Ацы хабар үын цәмәе радзырдтон.. Мад аәмә фыд цотән аддҗын сты. Үыдонәй аддҗындәр та мад аәмә фыдән – сәц. Гъе ныр, уә фыд кәд уәләуыл ис, – йә фесәфтыл үәddәр не ‘үүәндүд дзыщца аәмә мах дәр, – үәд цәры уә үындамә бәлгәйә. Кәд нал ис... – йә зәрдә ауынгәг. – Кәд нал ис, үәд уәм цәудзән уә фынты. Марды аудындинад, дам, дзуары аудындинадәй къаадәр нау. Әмә нын әнәмәнг Фәрдыджы сәзәбәхән аххусың кәндзән. Уыл аууәндүт! Ныр та аәзут уә урочытә скәнүт. Әз нае хъуг радион.

Фәрдыгрынчындонмә күни баҳаудта, уыңы изәрәй фәстәмә дзәвгар фенкъардәр стәм. Мысыдыстәм аәй әртәйә дәр. Кәд ын тәссаг ницәмәй үыд, үәddәр аәм нае зәрдә ‘хсайдта, мәт ыл кодтам, немә кәй наәй, әцәгәлон адәмимә әхсәвиуат кәй кәнны, уый тыххәй. Әхсәвәры фәстә-иу уайтагъд хуыссынмә фестәм. Дзыщца-иу, йә хәдзары зылдтытә цалынмә фәци, үәдмә нае хуыссыд. Мах та әнәе уый хуыссәг нае ахста аәмә наем-иу загъд кодта, бағынәй ут, райсом уә скъоламә раджы стын хъәуы, зәгъгә.

Уыңы ‘хсәв дәр та нае хъуыддаг афтә руад. Әмә наем күни сзагъд кодта, үәд аәм Таму фәрәвдз:

– Дзыщца, Дыгоппон чызг аәцәг үыд?

– Кәс-ма, кәс, уый дәр Дыгоппони хъысмат әнцад нае уадзы – ахъуыды кодтон мәхими. – Мәнаәй дыууә азы кәстәр у, ныхасы арах нае баләууы, фәлә йә Фәрдыджы уавәр мәнау сагъәссаг хъуыдтыл бафтыдта. Алы хъуыддаджы дәр разәй фәуынмә та ыыл базыртә базайы, фәсте аzzайын йә сәрмә нае хәссы. Әдзухдәр иумә у нае цард, нае ахуыр. Скъоламә күни бацыдтән, үәд уый дәр фәнди. Фәлә фондзаздзыды чи исы ахуырмә! Афәдз бафәрәзта хәдзары бадын. Ме ‘рбацыдмә-иу әнхъәлмә каст рудзынгәй кәсгәйә. Урочытә ахуыр кәннын, үәд – ис мә фарсмә. Йә фарстытәй-иу сфермәцыйдтән. Фәлә, зәгъән ис, уый дәр фыщәгәм къласы ахуыр кодта мемә. Кәсүн,

фыссын базыдта, арифметикәйил фәецалх. Дзыцца йә уыдта, зыдта әмәй йын хъазгәйә афтә бакодта: «Уәд та дә әхсәзаздзыдәй, фәzzәджы скъоламә радтин». Таму уышы ныхасыл афтә бацин кодта әмәй йә әңгәмә айста. Йе ‘ртом тынгдәр аздәхта ахуырмә.

Дзыцайән дәр ма цы гәнән уыд, әмәй йә сәрды скъоламә җәттә кәнын райдыдта.

— Әмәй дын әй айсдысты, айсдысты, әхсәзаздзыдәй скъоламә нә исинц, — бамбарын ын кодта иуахәмы нә сыйхәгты ус Гоцъион. — Стәй йә цы фыдәбонәй марыс? Хәебәстәй ацы аз чи әрлыгъд, уыданы цотыл дәстгай азты онг җауы, әмәй семә иу къласы күйд баддзән?

Таму дын уый фехъуса: йә қәуын фемәхст әмәй йын басабыр амал нал уыд. Дзыцца йә әрбахъәбыс кодта әмәй йын афтә:

— Ма ку, ма, мә зәрдәдарән. Уә фыдыхо райдайән скъолайы директоры мыггагмә у чындыцид, горәты җәры, әмәй ләм уымә сәхимә ләгъстәмә баңаудзыстәм.

Дзыцца әңгәдәр афтә бакодта. Нә фыдыхо Тамуы йә зонындзинәйтәй күй афарста, афәлвәрдта, уәд уый дәр семә акодтой. Хәстон ләг уыд директор, йә иу къах — хауд, дыууә ләдзәджы әңцәйтты цыд. Йә ус — уырыссаг. Әвәцәгән, госпиталы хүсігәйә қәимә базонгә, ахәм. Нә фыд хәстәй нәма ссыд, уый күй базыдта, стәй ма Таму қәсынәй, фыссынәй, нымайынәй йәхи хорзәй күй равдыста, уәд ай йәхимә ныфғыста әмәй загъта: «Фыцәгәм сентябрь йә скъоламә әрбакән, ай җәттә скъоладзау күй у!»

Таму ахуырмә тынг разәнгард уыд, сыгъдәг фондзтә иста. Фәләй йын фыццаг аз скъоламә, дард нәм қәй уыд, уымә гәстә, зын җәуән уыд. Уәлдайдәр митджын хъызт зымәг скодта, әмәй иу райсомы арф миты нә фәрәзта. Уый тыххәй нә дзыцца иунәджытәй скъолайә фәстәмә дәр нә уагъта. Иумә уыд нә фәндаг дыууәрдәм дәр. Райсом миты та дзыцца дәр — немә. Таму ныр аертыккәгәмтәм җәуы, фәләй уәддәр скъоламә әмәй фәстәмә дәр иумә здәхәм. Раздәр күй раңауы, уәд мәм қәртәй рахизәни әнхъәлмә фәкәсы. Әмәй не ‘мబәлтимә иумә хъазгә-худгәйә нәхимә сфердәг вайиәм.

Райдзаст хъарм бон искуы-иу хатт колхозы дзулфыщәныл нә фәндаг ракәнәм. Нартхоры қәрдзынәй сферләмәңидыстәм. Ам та ахәм хәрзад дзул фыцынц, әмәй йә тәфәй дәр бафсәдзынә.

Сæ рудзынг сын бахой, æмæ дæм уайтагъд ракæсдзысты. Кæй цот стæм, уый зонгæ дæр нæ кæнынц, афтæмæй ныл тынг ба-цин кæнынц, сæхи ма нын фæхъяутæ дæр фækæнынц, стæй нын хæрынæй кæмæй нæ фефсæдæм, ахæм хæрзад тæвд дзулы хæйттæ радæттынц. «Хæргæ кæнүт æмæ тагъддæр айрæзат, нæ хуртæ», – нын фæзæгъынц.

Уый стæм хатт вæййы. Уалдзыгон æмæ фæззыгон райдзаст бонты нæ уымæ нæ равдæлы. Цъæх нæууыл нын куы кæм, куы кæм хъæбысæй хæст бацайдагъ вæййы. Рагацуа дыууæ къор-дыл фæдихтæ вæййæм. Стæй махмæ бакæс: цъæх нæууыл кæрæдзи сæрты фæхъяутæ. Чи тыхджындарап разына, фæуæла-хиз уа, ууыл нæ алчидарап йæхи фæхъяры. Фæлæ-иу уый алы хатт дæр бафтыд, Бола кæй къорды уыд, уыдоны къухты. Бола дæр мах карæн уыд, фæлæ йыл махæй ници тых кодта, афтæмæй та – зæрдæхæлар, никуы нæ никæй бахъыгдардат. Йе ‘цæг ном Габе уыд, фæлæ йæ мах Хъаныхъуаты Боламæ гæсгæ Бола ра-хуыдтам. Эгæр тыхджын кæй уыд, уымæ гæсгæ-иу хистæртæй чидæртæ сусу-бусу кодтой: «Уый фæйнæгфарс у æмæ уымæн тыхджын у». Сусæгæй та йæ уымæн дзырдтой æмæ, дам, ца-лынмæ не сдынджыр уа, уæдмæ дзы исчи хъæрæй, фæйнæгфарс у, зæгъгæ, куы зæгъя, уæд амæлдзæн.

Болайы ацы зымæджы уазал бацыд æмæ уалдзæджы амард. Мах ыл тынг фæрыстыстæм æмæ нæ уырны, фæйнæгфарс кæй уыд, уый йæ дзыхы чидæр кæй нæ баураæдта, хъæрæй йæ загъ-та, æмæ нæ хæлар Бола æнæмæнг уый фыдæй не ‘хсæн нал ис. Фæлæ йæ мах нæ рох кæнæм. Дыууæ къордæй чи фæуæлахиз вæййы, уымæн Болайы ном радтæм.

О, фæлæ мæн иуахæмы уымæ нал равдæлд. Урокæй уроочы æхсæн уæгъд рæстæджы цынæ хъуыддаджы бахауæм, ахæм нæ вæййы: чи кæуыл цы æрхъуыды кæна, ууыл дæр ацархайæм. Суанг ахуыргæнджытыл дæр. Эппæты арæхдæр та афтæ дзурæм

Джитъри-митъри, къабуска.

Сталин Гитлеры абырста.

Уымæй нæ маст исæм Гитлерæй. Уæдæ йæ мады фæстæ чи цæуы, кæуы, уыцы сывæллонæн куы фæзæгъæм

Фæсхoxы къусдон – къалати –

Дæ мады фæстæ байраг и, – уæд уайтагъд фæсыкк вæййы. Ахæм æмдзæвгæтæм нæ къласы уæлдай рæвдзæр у Батыр. Бады фаллаг рæгъы, мæнæй дыууæ партæйы раздæр æмæ мæ фæстаг

урочы йæ куыст скодта. Мæстæй мæ мары, худы мыл, ах-уыргæнæгмæ хъусын мæ наэ уадзы. Стæй мæм иу гæххæтты чысыл тыхтон æрбаппæрста. Райхæлдтон æй æмæ кæсын:

*Хаби-хыбли
Кæрчытимæ фæхыл и.
Гогызтæй йæ фæнадтой,
Сæ кæртæй йæ фæссырдтой.*

Ныр æй бамбæрстон, цæуыл цин кодта, уый. Ома, цы дыл афыистон. Æз æм бартхьирæн кодтон, урочы фæстæ ма дæхимæ фæкæс, зæгъгæ. Уый куыддæр дзæнгæрæджы хъæр айхъуыста, афтæ йæ хызынимæ федде. Æз дæр ма йæ фæдыл рагæппи ластон. Фæсте йæ сурын, фæлæ мæм адард. Уалынмæ кæсын, æмæ хæрды Таму йæ разы февзæрд. Æрурæдта йæ. Уæдмæ сæм æз дæр схæццæ дæн. Æмæ хылгæнаэг наэ, фæлæ иргъæвæг фæдæн. Таму йæ уæгъд нал уагъта: ауадз æй, мах хъазгæ кодтам, зæгъгæ, йын цалынмæ наэ загътон, уæдмæ. Кæцæй йæ базыдта, йæхицæй дыгууæ азы хистæр куы у, уæд дзы тæрсгæ та куыд наэ фæкодта.

Ахæм у Таму æнæбарон, ныфсхаст æмæ æнæуæлдай ныхас. Ныр дæр та Фæрдигыл йæ зæрдæ риссы, фæлæ быхсы æмæ фæрсы дзыццайы комкоммæ фарстæй наэ, фæлæ Дыгоппонæй.

— Гъæ, уæ сæрыл хаст фæуон, уæ нывонд фæуон, мæ лæппутæ! Уæ хойыл уæ зæрдæ риссы, æмæ алы хъуыдитæ кæнут. Mayal ын тæрсуг, тæгъд æй рафысдзысты, æмæ та ам иумæ бæгъдулæт кæндзыстут. Йæ хæдзары куыстыты йæ фарсмæ уыдзыстут. Дыгоппоны тыххæй уын цы радзырдтон, уый аргъау у. Адæм исты хорз куы бафиппайынц, уæд ыл базыртæ басадзынц, сæхи дзы фæрæвдауынц. Дыгоппон маргъ фæлыст арæст чызгau рæсугъд у, æмæ дзы федтой, рæзгæ чызджытæй цардæй чи ахицæн вæййы, уыданы фæлгонц.

Æз ма уын ракæндзынæн уахъæз – фæлмæн хæххон дымгæ æмæ азæлды хабар дæр. Ныр та уал бафынæй кæнут, райсом уæ скъоламæ раджы сыстын хъæуы.

— Нæ, радзур нын æй, гъе ныр нын æй радзур, æмæ уый фæстæ сыпп дæр ницы уал скæндзыстæм, – æрхатыдыстæм дзыццамæ. Æмæ нын уæд фыщаг хатт æнæ Фæрдиг ракодта ацы хабар:

«Азæлд у уынæры бардуаг, уddзæфы бардуаг Уахъæзы æфсымæр. Таурæгъмæ гæсгæ сæ мад амард, Азæлд дзурын дæр

нәма зыдта, уәд. Әмә бazzад йә иунәг әнахъом хо Уахъәзы әвдҗид. Уый йын уыд хо дәр әмә мад дәр. Йә хъомыл кәнын иууылдәр уымә каст. Уый йәм йә цәст дардта, рәвдыйдта йә, узәлыд ыл. Ахуыр әй кодта дзурын, къаҳдзәфтә кәнын. Сә кәрәдзиуыл әрхъәцмә нә хъәцыдысты. Цардысты әмә рәзыдысты кәрәдзийи цинай. Фәлә сә мады фәстә сә үдәнцойдзинад бирә нә ахаста. Фыд ус әрхаста. Уый әгъатыр фыдысыл разынд әмә сидзәрты әнәмәт, зәрдәрухс цард фехәлдта, йә мәрдты үдхәссәг федта хо әмә ‘фсымәрәй. Схуист ныхас, рәхуист йеддәмә дзы иу рәвдыйд ми нә банкъардта Уахъәз. Сывәллон, дам, зәрдә зоны – йә иу фендәй дәр-иу скыйдта Азәлд. Әмә уымәй ноджы знәтдәр кодта фыдыус.

Уахъәз бонәй-бон тынгдәр мысын райдыйдта йә мады. Кәугә-дзыназгә-иу, Азәлд йә хъәбысы, афтәмәй баләууыд хъәуысәр уәлмәрды, йә мады ингәны уәлхъус-иу бирә фәбадт, йә хъәстытә йын-иу фәкодта. Иуахәмы та уәлмәрды кәуын әмә дзыназынәй куы бафәллад, уәд ие ‘фсымәрәй фарсмә нәууыл әрфынәй. Азәлд дзурын нәма зыдта, әрмәст-иу фәzmәгау иугай ныхәстә скодта. Зынтәй цыд йә къәхтыл әмә уәлмәрды кәрон рындзмә хъавгә-цудгә цыдәй араст. Араст ие сәфты фәндагыл. Чи йә баурома, йә къүх әм чи бадара, уый – йә иунәг хо, фәлә ууыл куыдвәлладәй хуыссәг фәтых.

Азәлд рындзмә бахәццә, иучысыл фәцуудыдта, әмә дә фыдгул – афтә... Рындзәй асхъиудта әмә дәлджинәтмә фәтәхы. Кәцәйдәр ма хаугә-хауын йә хойы номимә йә кәуын сыйхуист. Уахъәз йә бынаты фесхъиудта, фехъял әмә, ие ‘фсымәрәй йә фарсмә куы нә ауыдта, уәд, хъәр кәцәй фехъуист, уыңырдәм «Азәл! Азәл!» – хъәргәнгә фырадәргәй азгъордта. Хуыссәтхъәлдзәгәй йә әрбайрох уәлмәрды кәроны рындз әмә дзы ие ‘фсымәрәй фәдил асхъиудта.

Азәлд әмә Уахъәзы агурағ хъәубәстә фәфәдис сты, дәлдҗинәтгәй сә счастой, фәмарой сыл кодтой, стәй сә банағадтой сә мады фәйнәфарс.

«Саби зәд у», – фәзәгъынц ирон адәм. Сә хъысмәтыл Хуыщауы зәрдә дәр фәрист әмә сын се ‘взонг уdtә мәрдты бәстәм нә ауагъта. Ныууагъта сә зәххыл. Әмә ма абон дәр иумә арвәй зәххы ‘хсаен хәтынц. Систы уынәр әмә уddзәфы бардуағтә. Азәлд ныр дәр ма дзурын нә зоны әмә фәzmәгау

кәнүн алы уынәр дәр. Хъазы, худы, мах дәр йә митыл цин кәнүн кәнүн. Уахъәз ыл ныр дәр у изәрдион, йә хъәбысы йә радав-бадав кәнүн хәхты, дәтты, быдырты сәрты, иумә фәмидағ вәййынц хәхты цъассыты, ләгәтты, нарағ, къуындәг бынаетты әмә та уырдыгәй райхъуысы уынәры бардуаг Азәлдү фәзмәгой хъәләс. Уахъәз ай рәвдауы, узәлы иыл. Йә узәлдәнхъәвзы адәммә дәр. Антәф бон ма Уахъәзы узәлдәй хуыздәр цы ис! Йә андәвд, йә улағт ын улдәф хуыматәджы наә хонәм – наә ултә нын рәвдауы. Азәлд та нын фәзмы наә ныхас әмә наә худын кәнүн нахиуыл».

Фәрдыг радзәбәх. Әмә ма кәд йә сыйғыттыә ностәй зындысты, хостәй ма сә сәрдын хъуыд, уәддәр ай дзыцца дохтыртән рафыссын кодта, хәдзары йәм мәхәдәг фәкәсдзынән, зәгъгә. Дә рынчынмә рынчындонмә дә зәрдә ‘хайса, уйынәнцон наәу. Уәлдайдәр та мах хуызән әвәгәсәг бинонтән. Дзыццайы хуызән уарзәгой нийиарәгән. Әмә та ныл наә царды бонтә иумә нылдаргъсты, наә фыдмә әнхъәлмә кәсгәйә. Цалынмә дзы сау гәххәтт наә райстам, уәдмә. Уйын уалдәдҗы уыд. Әмә ма дзыцца фәззәгмә каст цәмәдәр. Чи зоны, фәззәг бәркаджындағ у, уйын дәр уыд йә хъуыдый. Бабайы хәрнәдҗы фынгыл уыңы цыбыркъух заман фылдәр истытә, бәркаджындағ куы уаид, уйын йә фәндыд. Фылдәр та йә урәдта йә дызәрдыгизинад. Уымәй дәр ын наә фыды әфсымәр, афтә ма бакән, мә чынды, мәнән ме ‘фсымәр мард наәма у, зәгъгә, цәхгәр йә фәнды ныхмә куы аәрләууыд, уәд. Әнхъәлмә кәсгәйә цыдәртә цәттәтә дәр кодта. Арахъх руагъта, стуртәй кәңзы аәргәвдәзән, уйын сәбәрәг кодта әмә йәм хуыздәр зылд. Махән дәр ай бафәдзәхста.

– Дзыцца, әмә баба уәдмә куы ‘р҃ңауа, уәд та? – иуахәмы йә Таму куы афәрсид.

– Уәд... – йе ‘нкъарәнтә йын йә хъуыр ахгәдтой. – Уәд, мә хъәбул... Дә дзыхы фарн. Күывдән ай аргәвддзыстәм, – загъта дзыцца әмә арф ныууләфыд.

Хәсты фәстә зын цардән адәм кәрәдзийи фәрцы фәрәзтой. Уымәй сә ныхас кәрәдзийән ахәм ныфсы хос уыд, әмә цыфәнды зын сахат дәр-иу сә ныхасыл ахәм әмбисонд, әңгәг хабар абарстой әмә-иу зәрдәрыст адәймаджы дәр тых баугътой. Дзыцца дәр ахәм ныхасмә рәвдз уыд. Кәстәртәй-иу йә ныфс кәмән асаст, уыдонән арәх дзырдта: «Цәрүн зын у,

мæ хуртæ, фæлæ йæ адджын йæ зынтæ кæнынц». Ныхъхъуыды Ыын кодтон йæ ныхасыл æмæ йæ бафарстон. Уый мын афтæ:

— Гъе мæ хъæбул... Адæймаг куы равзæры ацы дунемæ, уæд зæхх æмæ хур сты йæ дарæг. Хур кæсы æмæ кæсдзæн. Зæхмæ та æргуыбыр кæнын хъæуы, барæвдауын, бафыдæбон ыл хъæуы, æмæ дын уæд дæ зæрдæ барухс кæндзæн. Цыбыр ныхасæй, кусын куы уарзай, уæд дæ удæн цард æхçон уыдзæн.

Уыцы хъуыдыйыл næ бафтыдта næ мад, æмæ næ хæдзары, цæхæрадоны куыстыты уæлдай алы сæрд дæр колхозы быдырты куысты уæлхъус уыдзыстæм æртæйæ дæр. Фæлæ уæддæр næ цард лæгъз næ цыд. Эмæ næм афтæ каст, næ фыд немæ кæй næй, уымæн афтæ у. Уæлдайдæр næ мады фыдæбонмæ тыхст æмæ кæуынмæ кæсгæйæ, йæ хъарджытæм хъусгæйæ. Кæд сæ сусæгæй кодта, уæддæр сæ-иу æнæфехъусгæ næ фестæм. Куы næ-иу бафиппайдта, уæд-иу йæ цæссыгтæ сæрфынмæ фæцис, æрбахъæбис næ-иу кодта, стæй-иу афтæ:

— Мæнмæ ма кæсут... Мæнæ та мæ тыппыртæ суагътон æмæ мын фенциондæр. Сымах мын дзæбæх куы уат, уæд æз алцæмæн дæр ныффæраздзынæн.

Иу сæрдигон бон та næ изæрырдæм йæ алыварс æрбамбырд кодта æмæ нын зæгъы:

— Хъуыды-ма кæнүт, уалдзæджы næм мады æрвадæлтæй чи æрбацыд, уый?

— Балойы... — фæцæттæ Фæрдыг.

— Уæд нын, уæ цæхæрадон, цас æмбæлы, уымæй фылдæр у куы загъта, æмæ йын дзы сæрмагонд къамис æхсæз сотыхы кæрдын кодта. Цæттæ нартхоры хуымæй. Балойы фæрцы нын дзы уæд дыууæ сотыхы дæр næ ныккарстой. Уый дæр уыцы къамисы уæнг у. Эмæ мын ныр та фехъусын кодта, ахсæв, дам, кæмæ цал стуры, фысы ис, уый бæрæг кæндзыстæм, æмæ уæ уæлдай фос, хъалон кæмæн næ фидут, уыдон уал фæсхъæумæ искæдæм атæрут. Хаби æмæ Таму, сымах уæртæ ме ‘рвадæлты лæппутимæ сæ фосимæ næ дыгæрдыг æмæ æртæ фысы фæсхъæумæ аздахут. Мах та Фæрдыгимæ ам уыдзыстæм. Эмæ næм куы ‘рбацæуой, уæд сын næ хъуг æмæ йæ роды равдис-дзыстæм. Къамис næ сыхæй куы адард уа, уæд уæм фæхабар кæндзыстæм. Эмæ сæ фæстæмæ æрбаздахдзыстут. Бамбæрстат?

— Бамбæрстам. Фæлæ... Хæст раджы куы фæци, уæд ма næ цæмæн хъыгдарынц? — фæрсын дзыцдайы.

— Нæ балбæлæстыл ацы аз хæрз чысыл æрзад, æмæ нын уый дæр хъялонæн айстой, — йæ ныхас баппæрста Таму.

— Хæст раджы фæци, мæ хуртæ, æмæ дзы бæззадысты адæмы хуыздæртæ. Чи дзы сыздæхт, уыдон дæр цæфтæй, хæстæфхæрдæй. Æмæ уынаффæгæнджыты æхсæн бабирæ сты, уæлæ хæхты цæсситы чи æмбæхст, йæхи рынчын чи скодта, ахæм ницæйæгтæ. Уыдон адæмы рис не ‘мбарынц æмæ сæ фыдæбонæй марынц. Уæ фыд ам куы уайд, уæд син уый ахæм уынаффæтæ хæссын бæргæ нæ уадзид. Фæлæ цы зæгъæм Хуыцауæн. Ахæм уавæры стæм... Хæстæй та нæ тæрсын кæнынц æмæ цæйнæфæлтæу хæст уа, алцæмæндæр бафæраздзыстæм.

Хæсты коймæ мæ зæрдыл æрбалæууыд, дзыцца мæ рæстæгæй-рæстæгмæ кæй афæрсы: «Ахуыргæнджытæ ницы зæгъынц, хæстæй ма тæссаг у?» Æз ахæмæй ницы фехъусын, фæлæ удаý æнкъарын, адæмæн хæстæй тас нырма дæр сæ уæнджы кæй ис. Æмæ мын фадат куы фæвæййы, уæд газеттæм дæр æркæссын. Радио кæмæ ис!.. Æртæ азы фæстæ, дам, уæ хъæумæ дæр баудзæдзыстæм, зæгъынц районаны разамынд. Хæрæг ма амæл, тæгъд сæрд æрцæудзæн. Ныр та уал радиомæ дæр байхъусæн ис районаны центры. Ам электрон рухс дæр ис. Ардæм мах цæуæм цырагъæн фæтæген æлхæнынмæ. Мах, лæппутæ, районаны библиотекæмæ дæр ныууайæм. Уалдæг æмæ фæззæг. Зымæджы хъызты чи цæуы... Нæхи скъолайы библиотекæ иу къуымы ис. Чингуытæй дæр — мæгуыр. Районаны библиотекæйæ та кæцы райсон, уый нал фæзонын. Уый бæрц бакæсинаг чингуытæ дзы ис! Иуахæмы дзы мæ цæст æрхæцыд чиныг «Война и мир»-ыл. Бацин кодтон, æвæццæгæн ацы чиныгæй базонæн ис, хæст ма уыдзæн, æви нæ. Мæ дæларм акодтон уыцы егъau чиныг. Фæлæ...

— Кæцы къласы ахуыр кæныс? — фæрсы мæ библиотекæйы кусæг.

— Цыппæрæмты... — дзуапп ын радтон.

— Ацы чиныг, хистæр кълæсты чи ахуыр кæны, уыдон фæкæссынц.

— Мæн дæр йæ бакæссын фæнды, хæст ма уыдзæн, уый базонон.

Библиотекæйы кусæг сылгоймаг мын мæ сæрыл йæ фæлмæн арм æруагъта.

— Бамбæрстон дæ... О, дзæбæхæй байрæзай. Хæст нал уыдзæн. Хæстыл мауал хъуыды кæн. Ацы чиныджы ныхас цы хæстыл цæуы, уый раджы уыд. Дыууæ сæдæ азæй раздæр.

Әрцид, дзыцца цы фәzzәгмә әнхъәлмә каст, уый дәр. Фәлә мад ңәмәндәр нә тагъд кодта бабайән хәрнәджы фынтыл. Йә зәрдә нә күимдта, йә къух нә тасыд. Әнхъәлмә ма каст, әвәңцәгән. Джөргүйбайы агъоммә сонтай фәуазәлттә әмә үыцы уавәр фесхойәтәу фәтәрсын кодта. Иу изәр нәхи әмә нә мыггаджы хистәртәм фәдзырдта әмә үыденимә рахастой үынаффә: хәстәгдәр сабаты бабайән хәрнәджы фынгәй рухсаг зәгъын.

Үыцы бон мах скъолайы үыдыстәм. Фәлә рагацу зыдтам, уәлмәрдты йын ңырт кәм ныссаддзысты, уый. ңырт ын әрцәттә кодта нә сыхәгты хәстон күүлүх ләт йәхі хъәдәрмәгәй. Махмә суг дәр фаг никуы үыд, фылдәр ахсынән әмә хъәлләгъы хъәдәй арт кодтам, нартхоры хъузгәй дәр нәм-иу фәкастысты. ңырт хәрнәджы размә уәлмәрдмә ахастой әмә йә үым ныссагътой.

Хәрнәг нәма райхәлд, афтә мах дәр ссыдыстәм скъолайә. Дзыццайы йә фыдимә сәййәфтам хәдзары. Дада мах куы ауыдта, уәд ныл бацин кодта, стәй дзыццамә раздәхт:

— Мә чызг, адонаил уәд дә сагъәс. Чи амард, уый нал ис, нал раздәхдзән, ңәсфәнды йыл куы мәт кәнай, уәддәр. Уый бәрәң бәркад арәвәрыны әфсәрм дәр дә нә хъуыд. Дә хәдзары йын фынджыдзаг арәвәрдатаис иу фыс аргәвдгәйә. Стурта уәй акодтаис әмә дзы дә сывәлләтты рагъыл зымәтмә исты хъәрмттә баппәрстаис.

— Нә, нә, Адто! Ныр мын фенциондәр үыдзән. Мә зәрдә йәм нал әхсайдзән, — йәхі йәм әфсәрмыйтәгәнгә бакъултә кодта дзыцца.

Махмә та афтә каст, ңыма бабаимә уаргә бакодтам, йә хай йын ахицән кодтам. Әмә ныл йә зәрдә фәхуддзән. Раздәрау әм нал әнхъәлмә кәсдзыстәм. Фәлә афтә нә рауад. Уәлмәрдты йын йә ңырт афтид ингәныл куы федтам, уәд та нә зәрдәты цыдәр ныфс бацыд.

Майрәмы куадзән

Дзыцца афәдзы дәргъы иу марды бон дәр бабайы әнәрхъуыдыйә нә ауагъта. Йә фадат куыд амыдта, ахәм фынджыдзаг-иу скодта. Йә фадат куыд амыдта, уал адәймагмә-иу фәдзырдта. Туг суагъта Зәрдәвәрәны дәр. Дыгәрдиг хәссы афәдзы кәндмә. Гъе фәлә Майрәмы куадзән бабайән рухсаг

цәмәй зәгъя, ахәм әргәвдинаң дағыс әм нал ис. Үәркомә бакәсү, хәрзымдаштың күндөң әмбәлү, уымәй фәегъаудәр. Фәләй йә Фәрдигәй күндөң атона, кард әм күндөң ныңдарын кәна...

Үйдәттүл сагъастә кәнгәйәй иу әңдойбон әрбайиәфта се ‘рвадәлтәй иу зәронд ус. Қәрәдзийил күң ацинтаң кодтой, уәд син зәрдәйә-зәрдәмә ныхас бацайдагъ. Әмә иуахәмә зәронд ус афтә бакодта:

— Мә фәрстә дын фехәлой, мә дзәбәх хо, хәрзәрыгонәй сидзәргәсәй чи бazzad! Цард аегъатыр у, әмә дзы аегәр фәлмән ма у, нәй ийин бафәраздзынә. Дәхи фәхъәбәр кән. Үәрлыккабон уа, райсом — уәддәр әргәвдинаң кәнә уәййаг үйдән. Стәй йә фысәй дәр хәдзары дардзынә? Дәхи йыл ма хәр. Дәчызг дәр дә фәстәдәр бамбардзән. Күң йә аирох кәна, уәд...

Зәронд усы ныхастә ныфс бауагътой дзыщайы. Фәлә сә Фәрдигән күндөң сәфәзма, уымән амал нә ардта әмә мәтәй йәхү хордта. Йә зәрдә ийин фәриссин кәна, уый йә нә фәндүд. Хәдзары зылдышты йе ‘нцой, йә фәдисон Фәрдиг үйд. Мах та — фос аздахынмә, сә размә ауайын әмә сә әрбаздахынмә, цәмәй колхозы хуыммә, кәнә макәй цәхәрадонмә баирвәзой. Цу-майы ләппутә үйдистәм. Фәрдиг фәсәфсинәй үәлдай нә үйд. Дзыщца быдыры күистыты ис, уәд уый йә хъус дары хәдзармә, мах әгъдаумә дәр. Хәринаг нын уый кәнү, нә үәләдарәс нын уый әхсү, уазәджы уый хынцы. Уаздҗытә ийин йә фезмәлдүл дис кодтой. Үәлдайдәр та йә хъәрхүппү хәрзадыл. Иу үәливыхтә нә кодта, әндәр уәдү мәгүыр рәстәдҗы әппәт хәринәгтәм дәр арахст.

Мах, Уәлахизы сидзәртәй алчидалай йә мәгүүрү бон зыдта. Нә уавәры, нә азтәм гәстә нә рәзыдистәм, фәлә царды фәлварәнты. Тәхуды бәргә кодтам, йә фыд хәстәй кәмән әрцид, үйдонмә, кәд үйдон дәр махәй бирә хуыздәр уавәры нә үйдисты, уәддәр. Хәсты фәстә чи райгуырд, үйдон та Уәлахизы хъәбултә хуыдтам. Нә хъәбыстәй сә дәләмә нә уагътам: хионәй, әңгәләлонәй. Цәмән, ууыл хъуыды дәр никуы акодтам. Кәд сә, мыййаг, нә фидән үйдтам әмә ууыл цин кодтам. Әви, кәстәртә кәй үйдисты, уый тыххәй. Махыл, йә кәстәртыл, Фәрдиг күндөң иузәрдион үйд, уыйау. Кәд йәхәддәр сывәллон үйдис, уәддәр-иу нә хъомылады хъуыддәгти бирә хәттыты баләууыд. Дзыщайән-иу йә къүх фәрор кодта әмә ныр мах дәр Уәркөйи хъысмәтүл, кәд ыл мах дәр

сахуыр стәм, махыл дәр иузәрдион у, нә фәдыл рауай-бауай кәнә, уәddәр Фәрдыдҗы тыххәй тынгдәр мәт кәнәм. Йә мәт, йә рыст ын цы хүзызы фәкъаддәр кәндзыстәм, дзыцца йын ай куы бакой кәна, уәд. Дзыцца та цы сференд кәнә, уый аңәмәнг сәххәст кәнә. Куы нә йын фәуайы, уәд ма йә mast махыл дәр акалы. Әмә нә алчидәр мысты хүйнкъ агурағау къумты, сынтаеджы бынты аембәхсынмә фәвәййы. Кәнә лидзгә, нә разы цы стыр фәз ис, кәм фәхъазәм, уырдәм. Фәсте дә нә расурдзән. Фырнымд у, адәмы ‘хсән йәхи карзәй нә равдисдзән, хъәр ныхас дәр дыл не скәндзән. Йә mast куы аәрцәуы, уәд дзы маңәмәй уал тәрс. Бацу мидәмә, аәмә ма дә йә хъәбысы дәр аәрбакәндзән: куы йә цәссыгтә сәрфгә, куы – худгә.

Иу бон нәм дыууәйә хибар ранмә фәдзырдта. Әрбахъәбис нә кодта, стәй райдытта:

– Сымах нәлгоймәгтә стут. Ныр уә иуыл иуәндәсәм аз цәуы, иннәуыл та – фарәстәм. Уә ныфс мын бирәя уа. Тагъд мын адынджыр уат. Нәлгоймаджы зонд фидардәр у, аәмә уә мад цы уавәры ис, уый сымах хъуамә хүйздәр аәмбарат. Зонын, Фәрдиг Уәркөйыл куыд иузәрдион у, уый. Фәлә мән дәр бамбарут. Уә фыд уыццы бәстү исты хъуаг уа, уый мә нә фәндү, мә фәрстә йын фехәлой. Хәст цардхал у, амонд сафәг, чи йә ракъахта, уыццы Гитлер та авд дәлдзәххы ныххая, дәлимонтәй йын йә уд арты цәхәрыл куыд дарой.

Фәрдигән куы бакой кәнөн Уәркөйи хабар, уәд-иу ие ‘вварс ма фәут. Фәлтау-иу маңы дзурут. Мә чызгән йә сәрыл хаст фәуон, йә зәрдәй йын фәриссын кәндзынән.. Фәлә йә зонут: мах ам цыфәндү зынәй дәр цәргә, рәзгә, зәронд кәнәм. Уә фыд та цы дунейи ис, уым рәзгә нә кәнүнц аәмә зәронд дәр, чызг дзы моймә нә цәуы, ләппу ус нә куры. Әмә ма уә баба уымәй уәлдай исты хъуаг уа, искаей фынгма бакәс-бакәс кәна, уый мәхицән нә ныббардзынән. Урс цырагъ ын фестон.

Уыццы ныхәстү фәстә сә дыууәйән дәр аәмхуызон тәригъәд кәнүн райдытам. Баба дәр әдзүх нә зәрдил ләууыд, нә цәстүтүл уыццы дунейи цәргәйә алыхуызты уад. Әмә дзыццайы фарс кәнүн куы райдытам, уәд Фәрдыдҗы раз нәхи аххосджынәй әнкъардтам. Уәлдайдәр-иу ай Уәркоимә хъазгә куы федтам, уәд. Мах Уәркөйә нәхи иуварс ласын райдытам. Дзыцца дәр-иу ай нә иннә дыууә фысимә хизынмә аздәхта, хәдзарәй йә

кәртмә сырдта әхсәвыгон. Фәрдыгәй йә иуварс кодта, фәлә та-иу үәрыкк уастағай үәлхъус аләууыд. Фәрдыджы дәр сәрдыгон күистытай Уәркомә арах нал әвдәлд. Уыцы уавәрәй фәныфсұжындәр дзыщца, әмә ма Майрәмы куадзәнмә дыууә къуырийы куы баззад, уәд ын зәгъы:

- Фәрдыг, мә чызг, ацы үәрыччы дәхиуыл әгәр сахуыр кодтай әмә үә ныр Майрәмы куадзәні фәстә нә мысдзына?
- Дзыщца, әмә Майрәмы куадзәні фәстә цы фәуыдзән?
- Сонт фарст әй акодта.
- Цы фәуыдзән? – ныхъхъус дзыщца, стәй загъта: – Цы фәуыдзән?.. Дағ ғыдән хистән бахъәудзән.

Фәрдыг иу дзәвгар дзыщамә кәстгәйә баззад, стәй нык-куыдта, дзыхыдзаг нырдиаг кодта. Дзыщца үә үә хъәбысы әрбакодта, фәхсбандоныл әй үә хъәбысы әрбадын кодта әмә үә сабыртә кәнү. Max дәр сә фарсмә баләууыдистәм әмә Фәрдыгимә кәүәм. Дзыщайән дәр үә цәссыг фемәхст. Дзәвгар фәкуыдтам... Стәй, үәхи загъдау, үә тыппыртә куы суагъта, уәд үәхи фәхъәбәр кодта:

– Хорз, хорз! Фосыл кәуын нә фәтчы. Уәд, дам, адәймалыл кәуынмә рахизы! Max та цәрын фәнды. Мән сымах стыртәй фененин фәнды. Сымах та – мән зәрондәй. Афтә нәу, ләппутә?

Үә фәстаг ныхасәй нәм әххуысмә сидти. Әмә max дәр нәхи фәхъәддых кодтам. Фәрдыгмә ныхас әппарәнтә кәнәм, әндәр хъуыдьтыл әй баftauыныл архайын райдыдтам. Сәрд уыд, әмә-иу изәргәтты алы сыйхәй дәр фәндыры цагъд хъуыст. Фәсивәд-иу хъазт сараэстой, әмә уый max зәрдәтәм дәр цин-дзинад хаста. Фәрдыг ахәм изәртә бирә уарзта, үә әмгар чызджытимә-иу хъазты кәрон баләууысты, кафты бар дәр-иу сәм стәм хатт әрхаудта. Әз ын изәры хъазты кой кәненүүл афәлвәрдтон, фәлә үә уәддәр үә әнтъиснәг хъуыды уәгъд нә уагъта. Үә цәссыгтә сәрфгә раңыд фәскүулмә. Max дәр – үә фәдил. Дзыщца нәм үә цәст дары. Нә куыдз Мила – нә әхсәвгәс, нә хъахъхъәнәт нә фарсмә аләууыд. Цинтә ныл кәнү. Фәрдыг ууыл фәци, үә быны үә ракодта әмә йемә хъазы. Үә маст әй феуәтгъд кодта, әмә маҳән дәр фенциондәр. Күйдзимә хъазгәйә кәрты къуымты кәрәдзи расур-басур системам. Нә кауәй әхгәд кәрт нын скъуындәг әмә нә уисәй быд кулдуар фегом кодтам. Ууылты куы әddәмә,

куы мидәмә тъәбәртт кодтам нә куызды фәстә. Дзыцца наәм хәдзары дуары рахизәнәй каст әмәй мидбылты худт.

Уышы бонәй фәстәмә Фәрдыг дзәвгар фенкъарддәр. Раздәрау ай ье ‘мгар чызджытимә изәры фәндирдзагъдмә яә къах нал хаста, махимә дәр хъазыд әвәндонәй. Уый дзыцца бафиппайдта әмәй нә иу изәр яә цәгаты сыхы хъазтмәе акодта. Уым уый устытимә бадт, цәуылдәр ныхәстәе кодта. Мах сәм әеввахс хъазыдистәм. Фәрдыг наә мады аәрвадәлты чызджытимә әнәуый дәр тынг хәлар уыд. Ныр семә бынтон схъәлдзәг. Хъазты дәр ма баләууыд.

— Бындурзыл фәуа, хәст чи ракъахта, уый, — ацахстой мәхъустәе устытәй кәйдәр ныхәстәе. — Адон сидзәр чи фәкодта. Мәнән дә сәрыйхицуа ахуыргәнәг уыд. Уый фәрцы зонын кәссын, фыссын.

— Нәе бригады сәргъы дәр дәе уымән сәвәрдтой, — ацахста йын яә ныхас иннае.

— Нәе, фәскомцәдисон дәр дән, әмәй уый мәхәсләвәрд у. Фәззәджы мәе, наә быдыртәй цы бәркад сисәм, уымәй дзуапп дәттын хъәудзән.

— Аксәв, бон дәр уымән наә зоныс. Аруләфын наә наә уадзыс. Нәе уд нын сластай... — Ныххудти устытәй чидәр.

— Күистәй ничи ма амард. Ницы уын уыдзән, — сдзырда дзыцца. — Цыппардзәлхыг уәрдәтты дзаг хортә уә къутуты куы ныккалут, уәд уәм уыдан уәларвәй әрхаяунц?! — Сыстад.
— Хорз фәуәд. Сымахимә абадын, аныхас кәнин ма мә бәргә фәндү, фәлә әгәр куы сәнафон уа, уәд райсомәй зын стән вәййы.

Мах Фәрдыгмә барвыста, ракәнүттә ай, зәгъягә. Уый бәргә нәма фәндыйд, фәлә уайтагъд дзыццайы цур мәстәлгъәдәй аләууыд.

— Мәе чызг, нәма дә фәндүр?

— Нәема! — сонт дзуапп радта Фәрдыг.

— Уадз ай ам, — сдзырда дзыццайы фыды кәстәр әфсымәры ус Зами. — Аксәв ын наә чызджытимә хъәлдзәгдәр уыдзән. Кәсис, яә фәйнәфарс куыд аләууыдисты.

Дзыцца иу чысыл әнәдзургайә афәстиат, стәй сразы. Чызджытә цингәнгә хъазтырдәм азгъордтой. Мах наәхимә рааст стәм.

Дзыцца уышы изәр цәуыл ныххъуыды кодта, уый нын рай-

хәлдта Майрәмү куадзәнәй дыууә боны раздәр. Фәрдигәй нә фәхицән кодта әмә нын дзуры:

— Мә уд бахәрат, мә чысыл ныфсытә. Сымахимә, әндәр кәимә бауынаффә кәнөн. Майрәмү куадзән ацы къуыри уыдзән, әмә та уый размә изәрәй мә цәгатмә аңаудзыстәм. Фәрдиджы уым ныуаддзыстәм. Дыккаг әхсәв дәр... Әндәр мын йә зәрдә исты кәндзән, Уәркөйи әргәвдгә куы фена, уәд. Йә нывонд фәуон, цард ын фестон. Сымах уәхи ницы зонәт скәнүт. Уәрко уадз әмә фыстимә хиза. Йемә мауал хъазут. Сыхы сывәлләттимә фылдәр ут, уә иумәйаг хъазән фәзы.

Дзыцца нын куыд загъта, афтә кодтам. Цәхәрадоны күистыты, райсомы әмә изәры хәдзары зылдтыты та үүспарәй дәр иумә уыдзыстәм.

Үыцы изәр дәр та нә фос куы бафснайдтам, изәры зылдтытә куы фестәм, уәд аңыдыстәм нә мады әрвадәлтәм. Бәрәг уыд, устытән дзыцца кәй бамбарын кодта Фәрдиджы хабар.

— Мә къона, ардәм ма рауай, — фәедзырдта йәм Аничка йәхимә. Йә хъәбысы йә әрбакодта әмә йын дзуры: — Дә мады фәндиаг байрәзай. Уый дә куыд бузныг у, уый куы зонис. Йә къух ын рог кәнис, ләппуты әгъдаумә дә хъус дарыс. Уә фыд, бәргә, уә фарсмә куы уаид, уәд махән дәр әнцондәр уаид. Нә хъәуы дзыхы акәнинаг чи уыд, уыдонәй — уә фыд иу. Фәлә хъысмәтән цы зәгъәм, цы?..

Аз ныхас дзыхы акәнинаг нә бамбәрстон әмә дзы нахимә дзыццайы бафарстон. Уый мын афтә: «Хистәртәй ахәм ныхәстә нырма бирә фехъусдзынә. Арф хъуыды кәнинц. Ацы ныхас та амоны, ома, әвзаргә хуыздәр».

Үыцы әхсәв дәр та Фәрдиг бazzад нә мады әрвадәлтәм. Дыккаг бон, мах дәр куы равдәлд, уәд әм ссыдыстәм. Изәрмилтү нә әдзух мадау рәвдидта, уә фәхъяуәй нәм чи дзырдта, үыцы Зами, дзыццайы фыды әфсымәры ус нәм йәхимә әртәйә дәр басидт.

— Байхъусут-ма, ләппутә, Фәрдиг ахсәв дәр ам уыдзән. Сымах, цалынмә не ‘рталынг, уәдмә аңаут. Уә мад иунәгәй тәригъәд у.

Фәрдиг сцин кодта. Мах та үыцы ныхас йеддәмә ницы хъуыд. Уайтагъд фәңдеуәт стәм. Нәхимә сыхәгтәй, хиуәттәй цалдәр усы әрәййәфтам ссадимә, цыхт әмә цәхәрайы сыйтимә архайгәйә. Мах дәр сәм цәмәдәрты фәкастыстәм. Стәй әхсәвәр скодтам.

Устыта куы ақыдысты, уәд нә дзыцца Фәрдигәй әрфарста, ома, ницы бағиппайдта. Әмә та йын йәхі нывондтә кәнын райдында.

Райсомәй, кәд нә скъоламә цәуын нә хъуыд, уәддәр раджы райхъал стәм. Махәй раздәр та – дзыцца. Пецы арт сығъд, уәларт – чысыл аг донимә. Мах фәгәппытә ластам. Нә дзауметтә акодтам.

– Уәхі ахсұт, аходән ахәрут әмә истәмәты фәкәсүт, – дзуры нәем дзыцца. – Цъайә дон әрбахәссүт. Фәрдиг ам нәй, уый нә зонут!.. Стәй йәм ақәудзыстүт. Цәмәй маңауыл фәдирзәрдиг уа.

Уәдмә нәем сыхәгты ләг әд кард фәзынд. Әрбаңыдысты нәем нә хион нәлгоймәгтә дәр қалдәрәй: әрвадәлтә әмә мады әрвадәлтәй. Уәркөй дзыцца хизмә нал аугъята, скъеттәй йә уасын цыд. Махән, бакәсәм әм, уый нә зәрдә нә тардта. Дзыцца уый әмбәрста әмә нәем дзуры:

- Ақәут ныр Фәрдигмә.
- Кәдәм сә әрвитыс, ныридәгән ләгтә сты, уадз әмә ал-цидәр базоной, – сұзырдта ләгтәй чидәр.
- Нә, нә!.. Нәма сә хъәуы, – батыхст дзыцца.

Махмә уәлдай ныхас нал хъуыд, әмә сә дзургә фәуагътам. Нә мады әрвадәлтәм нә хъаңт дәр нал рәстмә кодта. Фәрдиг әнкъардәй кәрты къымты раңу-баңу систа. Уәд нын сә ләппү Митя, дәсәм къласмә бахызт, бакой кодта:

- Немыщаг уацайраг әфсәддонтә Дзәуджыхъәумә цы фәндаг сарәзтой, уый фененин уә нә фәнды?
- Фәнды!.. Фәнды!.. Фәнды!.. – иууылдәр схор-хор кодтам.
- Сихоры фәстә уә акәндзынән. Кәд ма поезд дәр хәстәгмә фениккат. Уый дәр уырдәм әvvәхсты цәуы.

Фәссихор, кәд әнтәф бон скодта, уәддәр араст стәм хъәуы сәрмә, районы центрмә фәндаджы арәзтад фененима. Раст хохаг сисамадау әвәрд уыдысты йә дойнаг дуртә кәрәдзи фарсма. Уәрдоны қәлхытә йыл гыбар-гыбургәнгә тылдысты, машинаїы қәлхытә та – фәлмән. Машинәтә стәм уыдысты, уыданәй стәмдәр та – поездтә. Фәлә нә сә фәздәг әмә уаст дисы әфтидтой. Цалынмә дзы қалдәр нә федтам, уәдмә цъәх нәууыл хъазыдыстәм.

Уалынмә арв хъуләттә кәнын райдында. Хуры цәст мигъты ахсәнты куы иуәрдигәй фертиви, куы – иннәрдигәй.

– Абон майрәмбон куы у... – сәзүрдта хъуыдатә кәнгә Митя. – Абон мәрдты бон у – Майрәмы куадзән. Изәрырдәм рауары. Фәлә – хәрз чысыл. Растьма хур йәхи фәнайы, уйайу. Ныххуылыздәй ма фәтәрсүт...

Фәрдыг, Майрәмы куадзән фехъусгәйә, фәуыргъуиау. Йәхимә ныххуыста. Стәй:

– Митя, цом хәдзармә. Әз бафәлладтән.

Әрцидыстәм. Сәлфынәгау чысыл рапырх кодта. Нә буарыл сой уарәгау әхсизгон әртәхтә хаудысты. Әмә та хур дәр ракаст. Арвы кәронмә йә бирә нал хъуыд. Зами нә размә раңыд әмә наем дзуры:

– Мә хуртә, аңаут ныр уә хәдзармә. Уарыд әмә уәм уә мады зәрдә ‘хайдән.

Нә хәдзары ма устытә әфснайән күистытә кодтой. Фынгыл – чыритә, дзидзаты кәрстытә, халсартә, дыргътә, нуәзтиятә. Фәрдыг аджих, стәй ныккуыдта. Устытә йыл амбырдсты. Сабыртә йә кәнинц. Фәлә кәм! Дзыщайә йәхи тоны әддәмә.

– Цы кәнис?.. Худинаң у ацы устытәй. Дәхиуыл фәхәң, мә чызг. Ме ‘нцой ды куы дә. Чызг кәмән наем, уыдон мәм хәләг куы кәнинц...

Мах дәр цы акодтаиккам, уый нал зыдтам. Әмә сәм нахи ўеввахс байстам. Фәрдыг дзыщайы ныхәстәм фәсабырдәр, фәлә йә хәккуырцәг не ‘нцад. Күйдәвләдәй уатмә баңыд, хуыссәныл йәхи әруагъта әмә афиңәй.

Үәдмә устытә дәр ацыдысты. Әрталынг. Дзыща нын әхсәвәр нә разы фынгисәттәй цыдәртә әрәвәрдта. Чыритәй баҳордтам, дзидзатәм нә бавнәлдтам – нә зәрдә дзы нә бакуымдта. Фәрдыг фынгмә цәугә дәр нә ракодта. Әххормагәй схуиссыд.

Дзыщайы фын

Цалдәр боны дәргъы Фәрдыг хъәрмхуыпп нал баҳордта, йәхи хызта Уәркөйи фыды бас кәм уыд, уышы цугунәй. Хус къәбәр, цыхт әмә халсартә, дыргътә, картәфтә уыдысты йә хәринаг. Дзыщца йын цы нә дзырдта, цы нә кодта, фәлә коммә нә каст. Уый тыххәй йәм мәсты нә уыд, тәриғъәд ын кодта. Үәд нә иу райсом хъәлдзәгәй йә алыварс куы абадын кәнид әмә куы райдаид;

— Зонут, дысон уә фыды мә фыны федтон. Гәзәмәты мәм зынд дардәй йә цәсгом, худти мәм. Цъәх нәууыл бадт. Йә ныхас ын хорз хъуыстон, йә хъәләс мын цы базонын хъуыд. Дзырдат мәм: «Дәхи мауал хәр, ницыуал дзы рауайдзән. Мән дәр сымахимә бәргә фәнды, фәлә... Ныр әз ам әнәрхъуыды нал дән. Мә разы ис алцыдәр. Сывәлләттән зәгъ, Уәрко дәр ам мемә кәй ис. Мауал мыл мәт кәнүт». Уыцы рәстәг әм Уәрко кәңәйдәр куы разгъорид, бауасыд әм, йә къухмә йын басмыста, стәй цъәх нәууыл хизыныл фәци.

Дзыццайән йә цәсссыгтә йә рустыл әргәр-гәр кодтой, әмә сәй йә сәрбәттәны кәрәттәй асәрфта. Стәй нае әрбахъәбыс кодта әмә цыппарәй дәр әмхуызон ные-е кодтам. Дзыццайы загъдау, нае тыппыртә суагътам.

Фәрдыг дзыццайы ныхәстыл баууәндиң, уый бәлвирд нае зонын. Фәлә куыд нае ис мады ныхәстыл баууәндән?! Ноджы ма йә куы афәрсид:

— Дзыцца, әмә баба Тамулы дәр зоны? Хәстмә куы цыд, уәд уый гуырд дәр куы наема уыд.

— Зоны, зоны... Мә зәрдәдарәнтә, мә хуртә, мә хъәбултә. Йә уд наем әрыздәхы. Хәрзаудән ныл кәнен. Уәдәй йә әз фыны цәмән федтон? Әмә йын йә руҳс ном хъуыды кәнүт, макуы йә фәхудинағ кәнүт, цәмәй йын Мәрдты бәсты әнцондәр уа.

Уыцы бонәй фәстәмә нын цәрын фенцондәр: Фәрдыг Уәркөйи нал мысыд. Хъуыды кодта: уадз әмә бабаимә уа, мах ам цыппарәй стәм, уәд уым нае фыд иунәг цәмән хъумә уа?.. Дзыцца бабайы раз йә хәс бафыста. Афәдзы кәнд ма хъәуы, әмә, уәд цы аргәвда, уый дәр наем ис.

Махмә та уәдәй фәстәмә афтә кәсын райдыдта, цыма баба әдзухдәр нае уәлхъус ис, әмә нае ныифс нае саст.

НОГ ТӨЛМАЦ ТӘ

Ильзе АЙХИНГЕР

*Ильзе Айхингер, австрияг фыссәг, поэт
әмәк критик, немыцаг литературәйи
курдиатджындәр минәвәрттәй иу, рай-
гыуырди Венәйе 1921 азы. Йе ‘мдәвгәтә ыйн
немыцаг әвзагәй раивта Золойты Аркади.*

13-әм аз

Къох
сыфтәрызгъәләнәй бастуыхт.
Сабәлут арттивы,
мә рудзынг мын хойы.
Хуыцауыл фәдзәхст цырагъ судзы.
Нә уәрдоны цалхыл –
цалдәр зымәджы рыг.
Әртыщәгәй фәстәмәе
тарыл
бафтдзәни.
...уәрдәттә,
цъәх ингән,
Раисә...
Изәргәрәтты-иу әм фәңдыстыәм.
Никәйуал нә фендзән
әнустәм...

ЗЫМАГМАЕ ӘВВАХС

Фәсиidyнц мәм мусонгмә уадындztә –
хонынц мә цуаны
сәузәрины артыл –
митыл уа,
фәсалыл...

Нывналын мæ армæй
рагзамантæн сæ арфмæ. –
Сисы мæ уый арвмæ
æмæ мæ равдисы
æрмыдул, фыдцъылыстæ мæйæн...

МАРИАННÆЙÆН

Куыд æхçон, куыд æхсизгон вæйы мæнæн,
зæринхуыз æхсæвты куы фенын,
куыд адджын фынæй кæны
дзиidзидай саби,
йæ улæфты будтæф мыл æндзæвы...
Кæнæ хурзæрин
сæрдыгон сæумæцъæхтыл
куы схилы, куы стулы
æртæхдзаст уыгæрдæны сæрмæ.

ДЫГУУӘ НЫВЫ

МÆРДÆГъДАУ

Мардмæ уыйбærц адæм æрçæугæ никуы уал уыд æрæджыты. Уæдæ æрыгон адæймаг дæр næ фæзиан.

Скодта хъызт бон. Уазал цъыччытæ кæны. Фынды фæрстæ кæрæдзиуыл æндæдзынц. Адæмæн сæ цæсгæмтæ ныңьцъæх сты. Duармæ ѡемæ кæрты ныппырх кодтой хъæдфадæнтæ, уæддæр къæхтæ дæр сийынц. Фæлæ зиан зиан у, фæразын хъæуы.

Сис фæссихор. Ахæссын афон у, фæлæ змæлæт нæй. Адæм тыхсынц. Кæрæдзи афæрсынц, цæмæн фæстиат кæнынц, зæгъгæ, зымæгон бон цыбыр куы у.

Хæдзармæ хæстæг адæймаг сын æмбaryн кæны:

— Мæрдзыгой адæмæн хорз чи раарфæ кæндзæн, ахæм лæт агурынц. Хъазмæхæмæт та дæлæсыхы уазджытæн хистæрæн бады ѡемæ йæм ацыдысты.

Уалынмæ фæзынð Хъазмæхæмæт. Бæрзонд, хæрзконд, бæзæрхыг. Бæзджын рихитæ ныппака сты стыр, пæлæхсар фынды бын. Сырх цæхæрайау цæсгом туджы хъазы. Бæрæг у: нард фынджы фарсмæ бадт.

Адæм фæхæлиу сты. Суæгъд ын кодтой фæндаг зианы цурмæ бацæуынæн. Хъазмæхæмæт йæ халас рихитæ йæ рахиз

къухы амонән әнгүйлдәй дыууәрдәм адаудта, адәмым йә цәст ахәсгәйә, райдытта дзурын:

– Мардмә ‘р҆ңеуәг хъылгәнәг адәм! Абон фәстаг хатт фәндарастан зәгъәм наә уарзон хъәубәстаг, хәларзәрдә, наә буц уәздан хистәр, наә фәлмән уәздан ныхасгәнәг, хистәртимә хистәр, кәстәртимә кәстәр, әмгәрттимә хорз әмгар, Дженалдыхъойән. Ўый йә раләгәйз нырмә фәкуыста наә хъәубәсты ‘хсән... Фыдыбәсты хәсты райгуырән бәстәйи сәрвәлтау фәхәңыд йә райдианәй йә кәронмә немыңға фашистты ныхмә. Уымән әвдисән сты йә бирә хәрзиуджытә. Уәззау цәфтәй әрыздахт йә райгуырән хъәубәстәм. Йә цардәмбал Дунеимә схъомыл кодтой цыппар чызджы әмә иу ләппүйи. Уыдоныл чысыл фыдәбон наә хъуыд. Схъомыл сә кодтой, сә амәндтәе ссардтой әмә цәрынц. Дуне әгәр раджы ацыд уыңы бәстәм. Уәдәй фәстәмә Дженалдыхъо йә сәрән нал кодта. Цард иунәгәй. Ома бынтон иунәг наә уыд. Йә әй бәрәг кодтой, кәмән сә йә амал куыд уыд, афтә. Йә фырт Бәтас әй къәбәрхъуг наә уагъта. Ўый уын сыхбәстәй алчи дәр зәгъәдән. Кәс, әмә та Бәтас дзулы буҳанкәимә әрхәңцә горәттәй. Самай сә кәрәдзиуыл, уәд әнәхъән стыр сис уаиккөй. Бауырнәд уә, хорз адәм, хуымәтәджы дон нуазын дәр ын наә уагъта, әрмәстдәр суардон. Дженалдыхъо куы ‘руәззау, йәхи хорз куынәуал әмбәрста, уәд әй Бәтас аласта йәхимә горәтмә. Әрхүиссын әй кодта, Дженалдыхъо цәрәнбонты кәй наә федта, ахәм фәлмән сыгъдәг хуыссәнты. Бауырнәд уә, хорз адәм, цалдәр хатты сынтәгәй хаугә дәр ракодта әмә-иу йәхи әвзәр ныщавта. Әвәццәгән-иу, мәгуыр, йә низәй куы стыхст, уәд-иу ратул-батул кодта. Бинонтә куысты, әмә йәм чи кастайд? Бузныг зәгъын Бәтасы фыщаг бинойнаг Фатимәйән. Цалынмә иумә цардысты, уәдмә зәрәдтәм зылд хи хъәбуләй хуыздәр. Сә дарәс, сә хуыссәнгарз сын әхсадта, хъарм хәринагәй сә цух наә уагъта. Әрхъәцмә сыл наә хъәңцид. Фәлә Бәтас чысыл әddәхъус... әмә цыдәр гыццыл хъуыддәгты тыххәй ахицән сты. Бәтасы дыккаг бинойнагәй цы зәгъыон? Нә бауарзта бинонты әмә Бәтасы дәр горәты баләууын кодта. Бузныг зәгъын сыхбәстән, уәлдайдәр та се ‘мкъул цәрәг Адылджерийән. Иу ахәмы та мәгуыр Дженалдыхъо йә низәй куы стыхст, уәд хуыссәни ратул-батул байдытта әмә сынтәгәй рахауд. Йә

амондән йә сыйаг Адылджери хәдзары фәсис әмәй йә гуыпмә фәфәдис. Дуар хойы – гомгәнәг нәй. Дженалдыхъойы уынәргъынмә хъусын йә бон нал уыд, дуар басаста. Дженалдыхъо, мәгуыр, пъолыл хүйссүйд, йә ныхы тут калд әмәй хъар-әггәнәгау кодта. Цавәр адәймаджы зәрдә фәләудзән ахәм тыхст адәймагән нә феххуыс кәнынмә? Бәргә, хуыздәр уыдаид ахәм зынаргъ гуыдыр саст куынә ‘рцыдаид. Бәтасән тынг хъыг уыд дуары басаст. Абон дәр Адылджерийымә рәестәнә нәма дзурынц. Ацы хъуыдаджы, кәй зәгъын ай хъәуы, Адылджери раст нәу.

Ноджы ма, замманай никел сынтәт, әмәй йын йә фәрсты фәйнәджытә бавәрдта, ома Дженалдыхъо ма хауа. Әмәй Бәтас йә фыды уарзәе нә кәны, әңгәгәлон ын у? Фәлә никел никел у, фәңгәрәмәгъд дәр зоны, уый фәстә та зәе дәр суыздән. Бәтас та нымад ләг у, хорз бынаты кусәг, адәмимә цәрәг, әмбәлтә әмәй йын хәләрттә дәр куыннә уыдзән. Йә фәдыл уәд та әмгар, кәнә сыйаг әрбаңыд хәдзармә, уәд худинағ Бәтасән у. Уыдәттыл дәр ахъуыды әмбәлы, хорз адәм.

Хъазмәхәмәтү ныхәстәм Бәтас нырхәндәг. Йәхимә мәстү кәны. Цәмән, дам, мә хъуыд. Мәхицән ай тәрхон-гәнәгән әрбахуыдтон...

Адәм тынг сфермәңдишты уазал әмәй Хъазмәхәмәтү бирә дзырдәй. Хистәртәй йәм чидәр бадзырдта:

– Хъазмәхәмәт, цыбырдәр дзур, адәм суазал сты.

Хъазмәхәмәт цәмәндәр йә рахиз къахырдәм цудын рай-дишта. Чысылгай сылгоймәгтырдәм аздәхт. Зиан чыылдымыр-дыгәй аzzад. Бәтасы дыккаг бинойнаг Фәрдигыл әрхәңыд йә цәст.

– Әз абон арфә кәнын Бәтасы дыккаг бинойнагән.

Адәм базмәлүйдистү. Сылгоймәгты ‘хәнәй хъуысы ныхәстә:

– Цәй тыххәй?

– Йә кәңзы хорздзинадән?

– Йә къахы барәй сәм куы никуы ‘рцыд!

– Әвваҳс сә куы никуы ‘руагъта.

– Сәхимәй йә адавәнт!

Хъазмәхәмәт йә ныхас фәхъәрдәр кодта. Кәд әм хъәумә никуы әрцыд, хъарм хәринағ ын йә разы никуы авәрдта, йә хүйссән ын никуы раләгъз кодта, уәддәр ыл, чи зоны, йә

зәрдә рыст. Фәстаг дәс боны сәм фәхуыссыд Дженалдыхъо, әмә Фәрдыгән рәестәг нә уыд йә күистәй Дженалдыхъомә фәкәсүн, уәddәр-иу ын райсомәй әмә изәры дон уәddәр баләвәрдта.

Хъазмәхәмәт әгәр куы дзырдта әмә йын бандайыны хъомыс куынә уал уыд, уәд кәстәртә чырын систой әмә уәлмәрдәтәм араст сты, адәм сә фәдыл. Хъазмәхәмәт уәddәр дзуры әмә дзуры. Иу аңаңа үс әм хәстәг бацыд:

— Хорз ләг, дә куырой фәригад. Ссинағ дзы нал ис. Хурмә ниуәгая ма цы кәнис әнә зианәй?

Хъазмәхәмәт, мард әвәрд кәм уыд, уыцырдәм азылд, уәдмә зианы фәдыл цәуәг адәм адард сты. Цәстытә тартә кәнинц. Зәрдә уәззая цәфтә рапидат. Уазал хид фемәхст буарәй. Дзышпәй систа дыууә гагайы хостә әмә сә аныхъурадта. Чырын цы бандәттыл әвәрд уыд, уыдонәй иуыл әруагъта йәхи:

— Аңхъәлдән мәхи рад дәр әрхәеццә.

Фәлә мән тыххәй та чи радзурдзән, чи, мә сынты уәлхъус^{2..}. Бирә та уымән фәдзырдтон, әмә кәд исчи тәфәрфәсү ныхәстәй исты йә зәрдыл бадарид... мәрдәгъдауән.

ИХТАЕ

Чермен йә хәрәгүәрдоны дыууә голладжы картоф Салы-гәрдәнү базармә аласта. Әлхәнәг ын фәцис. Әмләвәрд сә ракодта әмә фәстәмә фездәхти. Сәхи хъәугәронмә куы ‘рхәеццә, уәд ыл фембәлд йә кары ләг Дзәбег.

— Афтә раджы кәцәй фездәхтә? Салам раттыны фәстәй йә афарста Дзәбег.

Чермен хорз зыдта, Дзәбег әдзәстуарzon кәй у, искаей хорз-динад ын йә цәстытә кәй къахы, уый.

— Цалынмә хур нәма скаст, уәдмә сәлдәг уәйгәндҗитән цәугәедоны ихтә сластон. Әрмәдҗы ‘хца мын авәрдтой әмә фәстәмә фәзылдтән...

— Әмә уыцы ихтә кәд сәвгәйтәй?

— Дысон, фәсәмбисәхсәв. Йә худын тыххәй уромгәйә, загъя Чермен әмә йә хәрәджы рохтә базмәлын кодта.

Дзәбег йә дыууә фыртимә нал бафынәй кодтой. Әмбис-

æхсæвмæ фæбадтысты. Уæрдоны сæвæрдтой фæрæттæ æмæ ‘фсæйнаг дзækкортæ. Бæхуæрдон баурæдтой былыл. Къабазджын фидар лæппутæ бæзджын ихтæ сæттын райдыдтой. Уæрдон дзы цъупдзаг бакодтой. Дзæбег æмæ йæ хистæр фырт уæрдоны рæтæнæгъдтыл абадтысты, кæстæрæн дзы бынат нал уыд æмæ хæдзармæ аздæхт. Дзæбег тардта бæх.

Бон æрбарухс, Дзæбег йæ цæст ахаста ихтыл. Тайын хъус нæ уыдышты. Сæлдæг уæйгæнæн тигыл баурæдтой. Уæйгæнæг нæ зыны. Дзæбег тыхсы, уæрдоны алыварс скатай.

Хур куыд уæлæмæ цыд, афтæ бон хъарм кæнын райдыдта. Ихтæ сабыргай тайынц, уæрдонаæй тæдзы сæ дон. Уæйгæнæг нæ зыны. Дзæбег мæсты кæны. Йæ ихтæм бакæсын йæ зæрдæ нал комы. Мæнæ фæзынд уæйгæнæг. Дзæбег ыл сбустæ кодта:

- Ай цафоны куыстмæ цыд у?! Хур арвы астæумæ куы схæццæ!
- Эмæ цы хабар æрцыд? Сæлдæг æлхæнджытæ боны тæвдырайдайынц цæуын.

- Ды нын нæ ихтæ айс æмæ æппындæр ма рацу куыстмæ!

- Цавæр ихтæ?

- Мæнæ уæрдоны чи ис, уыдон.

Уæйгæнæг чызг йæ дзыхы дзаг ныххудт:

- Ахæм ихтæ ма кæй хъæуынц, чи сæ пайдæ кæны? Мæнмæ ис уазалгæнæнтæ, тайгæ чи нæ кæны, ахæмтæ.

- Уæдæ сæ кæм исынц?

- Никуы!

Дзæбег æмæ йæ фырт, уæрдон фæндагыл хуылыдз фæд уадзгæ, ныххæццæ сты хъæумæ. Ихтæ акалой уый дæр – нæ! Сæ цæст сæ нæ бауарзта.

АДӘМОН СФЕЛДЫСТАД

ХЪУЫСАТЫ БЕРДЫ ТАУРӘГЬ*

Берд арвыста йә фырт Асәгойы Заманхъуләй Санибамә, Хъуысаты номдзыд Цорәйы фен, зәгъгә, күйд сты, цы сты. Баңыди Асәго Санибамә әмә дзы фәци Җалдәр боны.

Фәстәмә цәуынмә куы хъавыди, уәд ын Цорәйы кәртәй йә бәх әдсаргъ, әдидон адавдәуыди. Радта йын әндәр бәх әмә саргъ Цорә, әмә Асәго әөрциди сә хәдзармә. Иу-Җалдәр мәйи куы раңыди, уәд Берд барвыста Цорәмә уайдзәфтә:

– Дә уагыл нал дә, Цорә, күйд фесәфт дә кәртәй мә фырты бәх әдсаргъ, әдидон?

Цорә йә сәрмә не ‘рхаста уыцы уайдзәфтә, сбадти йә бәхыл әмә аңыди Күырттаты коммә уыцы бәх агурағ. Ссарадта бәхдавәджы. Күырттаты комы, Парсиаты Гылци йын әй адавта, уый сбәрәғ кодта. Цорә загъта:

– Чи әөрсайа Гылцийы Санибамә, уымән ратдзынән авдхаххон хъримаг.

Йәхимә райста уыцы хъуыддаг Цопанаты Леуан, әз әй ныссайдзынән Санибамә, зәгъгә, әмә мәнән ратт уыцы хъримаг.

Леуан ракодта Гылцийы әмә ма ноджы дыууә-әртә ләдҗы Санибамә.

– Цомут, чидәр нын бәхтә дәтты, әмә сә раласәм. Әрбакодта сә Санибамә әмә сә хъәдисәрмә әрбадын кодта, йәхәдәг загъта:

– Әз бабәрәғ кәнон, бәхтә нын чи дәтты, уый, – әмә әрбаңыд Цорәмә. Цорә йын загъта:

– Цу әмә сын зәгъ: «Бәхтә сты әмә ахсәв әрбацәудзысты әмә уал ардәм раңаут фысыммә».

Ссыди әмә сә әркодта Цопаны-фырт Цорәйы кәртмә.

* Таурағътә ист сты чиныг «Иры хәэнадонәй». Дзәуджыхъәу: Ир, 2010. Чиныг сарәэста Торчынты Таймураз.

Куындаэр кәртмә баңыдысты, афтәе сын Цорә сә гәрзтә райста әмәе сә мәсүдјы бакодта әмәе сын бамбарын кодта:

– Цалынмәе, әдсаргъ, әдидон цы бәх адавтат, уйй фәстәмә әрбаздәха, уәдмә ардыгәй нал аңаудыстут. Къауыридон әмәе уын хоры кәрдзын дәтдзынән.

Үйдон дзы ракуыртой, наә иуы ауадз әмәе йә уйй әрбала-са, зәгъгә.

Цорә загъта:

– Үәдәе мәнәе Леуаны арвитут.

Гылци бамбарын кодта, кәм сты бәх әмәе саргъ, уйй. Леуан аңыди, әмәе Гылцийи афсымәртә әрзылдысты әмәе ссардтой бәх әмәе саргъ, идон не ссардтой.

Цорә загъта:

– Уыцы идонән әнәе ссаргә нәй, ләгтән ауадзән наәй. Аз-дәхтысты Куырттатә идонаугурәг.

Фәзагуыртой идон әмәе йә не ссардтой. Әрбаңыдысты Куырттатә дыууадәс ләгәй әмәе загътой:

– Ард дын хәрәм, куыд уыцы идон зәххон ләгәй никәй къухы ис, доны ныххаудта. Әрбахастам дын мәнәе йә бәсты «уарсауг» (варшаваг), әвзиистәй арәэт идон.

Дыууадәс ләджы сә фәдджиты сыйджыт ныккодтой, афтәмәй ард бахордтой, мәсүдјы алышарс әрзылдысты.

– Аңы саумәрәй ард хәрәм, куыд уыцы идон зәххон ләгәй никәй къухы ис.

Ахәм ард сын бахәрын кодта Цорә, стәй райста идон әмәе сә ауагъта. Цорә сәвәрдта бәхыл йә фырттәй иуы, Тугъаны, әмәе йә парвыста Бердмә:

– Әз Цорә дән, Берд, уйй зон, ай дын дә бәх әмәе дә саргъ. Идоны тыххәй дыууадәс ләджы ард бахордтой, әмәе дын йә бәсты әндәр. Әңәг аңы ләппүйи акә Кәсәгмә әмәе йә дә лымәнтәй иу кәсгон уазәгдонмә ратт, куыд базона кәсгон уазәгдоны әгъдәуттә, саргъ аразын, идон кәнын, топ-пагъуд, хүимпүр әмәе әндәртә.

Акодта йә Берд уыцы ләппү Тугъаны әмәе йә радта Азәп-саты номдзыд Хъуыдәбердмә. Фәци уым әртә азы. Базыдта Тугъан кәсгон уазәгдоны әгъдау.

Әртә азы фәстә Хъуыдәберд сарәзта ләппүйи, радта йын саргъ, бәх әмәе йә әрбарвыста Бердмә. Берд та йә барвыста йә фыд Цорәмәе, Санибамә, дыууә кәсгон ләппүйи ма йемә уыдис, иу – Хъуыдәбердән йәхи фырт. Цорә сә хорз суазәг

кодта, барәвдыйда сә алы дзаумәттәй әмә сә рарвыста арфәтимә. Иу-әртә азы куы рацыди, уәд Цорә загъта йә фырт Түгъанән.

— Ацу әмә де ‘мцеджджыты бабәрәг кән, фен сә, куыдсты, цы сты.

Әрцыди Бердмә Түгъан. Берды фырт дәр йемә сбадт әмә ныңцыдысты Азәпсатәм. Хъуыдәберд сыл бацин кодта, суазәг сә кодта, дыууә-әртә боны сә баурәдта, гъестәй сын загъта:

— Цуан акәнәм, искуыты азиләм, кәд истәуыл фәхәст уаиккам. Аңыдысты Түгъан, Асәго, Берды фырт, Хъуыдәбердән йә фырт әмә йәхәдәт. Хъуырәйә ахызтысты әмә Ногъайы быдырты фәецәйцыдысты, әмә фәндагыл иу гыңыл ләппу, йә хъуыран йә дәларм, афтәмәй сцәйцыди. Уыдон әй әрцахстый әмә йын бабастой йә күхтә әмә йә къехтә, быдыры әрцагуыртой рувасы хуынкъ әмә йә уым нытътъистой, фәстәмә куы раздәхәм, уәд әй немә акәндзыстәм, зәгъгә.

Аңыдысты дардәр, баләбурдтой кәмәдәр әмә рахастой дыууә ләдҗы әмә сылгоймаджы. Ләппуйы сәййәфтой мардәй, калм ын йә хурхыл йәхи стыхта әмә йын йә хъусы бынәй йә тут цыырдта. Калм амардтой, фәлә ма ләппуйә цы пайды уыди. Рацыдысты, әмә сә сәхимә бирә нал хъуыди, афтәмәй әвиппайды уәргъәфтид байсты Гуысыгуыпсы әфсәдтимә (ома, Куыңыкк-әлдары әфсәдтимә) – фондзыссәдз топдженәй цуаны хаттысты. Әлдар сә куы ауыдта, уәд фәхъәр ласта, хәңгүт гъеуыданыл, зәгъгә.

Адон дәр сә куы ауыдтой, уәд лиздынмә фесты, әфсәдтә сә фәстейә әхстый, әмә Түгъан фәмард. Баззади гъеуым хәсты быдыры әд хотыхтә. Әфсәдтә йын йә хотыхтә ахастой, мард уым ныууагътой бәгънәгәй. Хъуыдәберд райсом рацыд әмә мард Заманхұулмә барвыста (Бердмә), уырдыгәй Цорәмә.

Иу-цалдәр мәйы куы рацыди, уәд Цорә әрәрвиста Бердмә уайдзәфта, ма фырт фәмард, уый диссаг нәу, фәлә әлемән баззадысты йә хотыхтә, Кәсәдҗы дын зонгәтә бирә куы ис, уәд, зәгъгә.

Берд уыңы уайдзәфта йә сәрмә не ‘рхаста әмә әрцыди Хъуыдәбердмә әмә йын загъта:

— Ныртәккә дә бәххыл сбад әмә ацу әмә, Гуысыгуыпсы цуаны кәд әрцәудзән, уый сбәрәг кән әмә афтәмәй фәстәмә әрцу.

Хъуыдæберд уыцы сахатыл ацыди Хъасхъатаумæ, Гуысыгуыпс кæм царди, гъеуырдæм æмæ сæвæрдта уым лæг ахæм, æмæ æртæ боны раздæр чи фехъусын кæна, Гуысыгуыпс цуаны Хъуырмæ æрцæудзæн, зæгъгæ.

Хъуыдæберд фæстæмæ куы раздæхти, уæд Уæллаг Хатæх-цихъуаты хъæуы фысым æркодта Тъыгъуыраты Цумæ. Цу йын загъта Хъуыдæбердæн:

– Ахсæв æмæ сомæхсæв ам лæуу, æз дын ратдзынæн дыууæ саулохы, тынг хорз бæхтæ.

Хъуыдæберд карзæй ныллауууыдис афтæ зæрдæвæргæйæ. Дыккаг æхсæв вин æрæгмæгомау Цу æрбаласта дыууæ саулохы æмæ йын загъта:

– Цу, цæугæ, æрмæст сæ дардмæ фесаф, тыхджын агурæг сæ уыдæн. Эмæ ацыдысты Гуысыгуыпсы размæ, Хъуыдæберд æмæ йæ фырт.

Сепачъейы стыр доны зилæнмæ ныщцыдысты. Эрбадтысты дыууæ раны æфсæдты размæ. Элдар хъуамæ цæуа разæй, фон-дзыссæдз сардзины раздæр дыууæ æмбалимæ, иу – разæй, ин-нæ – йæ фæстæ, æфсæдтæ та – фæстæдæр. Элдary размæ бабадтысты æртæйæ: Берд, Хъуыдæберд æмæ ма Хъуысатæй иу лæппу.

Иннæтæ бабадтысты æфсæдты ныхмæ. Раздæр гæрæхтæ ацыди æфсæдтыл, уыдон сæ чъылдым куы радтой, уæд. Эфсæдтæ куы фæхылы-мылы сты, уæд æлдар дæр æрлæууыд æмæ загъта йæ дыууæ æмбалæй иуæн:

– Цу-ма, цы хабар ис, уый базон.

Элдар аzzади иунæгæй. Гъеуæд æм сгæпп ластой Берд, Хъуыдæберд æмæ Гасбол. Раздæр æм бахæццæ Берд, кардæй йын йæ сæр расæрfta, æмæ сæр зæххыл абадти. Райстой йын йæ хотыхтæ иууылдæр. Элдарæн йæ быны разынди Тугъаны саргъ. Ахастой æлдарæн йæ дзаумæттæ, стæй йын ракодтой йæ хъус. Ныххъæр кодтой се ‘мбæлттæм, рацæут, зæгъгæ, хъуыддаг næ нал ис. Эмæ уыдон дæр рацыдысты, Берд йæ топпæй хъазгæ рацыди, афтæ уыди æгъдаумæ гæсгæ, йæ туг-иу чи райста, уымæн.

Кæсæг æлдary мард ахастой æмæ аздæхтысты. Эртæ боны фæстæ æрбахæццæ йæ фыд æмæ базыдта, Хъуысатæ йын йæ фырты кæй амардтой, уый. Сбæрæг кодта, Хъуысатæн хицион чи уыди, уый æмæ Хъуыдæбердмæ бартхъирæн кодта, ды уыдтæ æххуысгæнæг Хъуысатæн, зæгъгæ.

Хъусатәм сәрвыста:

– Хъус цәмән ракодтат, мах уын уә ләгән йә хъус куы нә ракодтам, уәд?

Хъусатә загътой:

– Тугъанәй цыдәриддәр ахастат дзаумайә, уыдон рахәс-
сүт, ехсы чылбыс дәр дзы куыд нә фәхъяуа, афтәмәй әмә
уын уәд ратдзысты уәхи дзауматә әмә йә хъус.

**Әлдарән йә зәрды уыди фондзыссәдз топджынимә ныб-
бырын Берды хъәумә, фәләе йын Ахләуатә дзырд нә рад-
той, загътой йын:**

– Уыдон уыдисты Хатәхцыхъуваты Гирейи бәехтә. Хъуыдә-
берд рацыди әмә, сәудар ма уыдис, афтә йәхи хъәдмә айста.

Фәссихормә хъәды йә бәехтә фәхыизта, стәй бәласмәе схыз-
тис: акәсон, бәласәй, әмә кәд ңауәг нәй, уәд мә фәндаг дарон,
зәгъгә. Бәласы бәрzonдәй куы акастис, уәд тәккә хәмпәлты
федта стыр сәрдҗын саг хизгә. Уый фәдым та федта ләг, йә
топпы ләдзәджытә чи әрсагъта әмә сагмә чи хъавыди, хорз ран
әй фәцәф кәнөн, зәгъгә. Ноджыдәр федта уыцы ләдҗы фәстә
әндәр ләг, уый та хъавыди ләгмә. Әртә диссагмә дәр Хъуыдә-
берд кәсеси бәласы сәрәй. Фәстаг ләг фехста әмә фыщаг ләдҗы
амардта. Аифтыгъту ноджыдәр топп, хәстәгдәр әм бацыди, әмә
ләг – мард. Агуры дзыхъхъ, кәм ай банағәна, ахәм. Уәд ракъах-
та иу къардиу әмә йә уым ныгәнен марды. Хъуыдәберд бәласәй
әрхызти әмә ләгмармә хәстәгдәр бацыди, әмә разынди йә
фысым Цу. Мард чи фәци, уый та бәехты хицау Гирей.

– Цы кәнис, Хуыпауы налат, цәмән афтә бакодтай? –
сәдзырда үәм Хъуыдәберд.

Уый үәм скости әмә үйн загъта:

– Ди дә фәндаг дар, ай афтә кәнинаг уыди, әмә йә әз
афтә бакодтон.

Хъуыдәберд йә бәхыл абадт әмә рацыд. Хатәхцыхъуватә
арвмә асинтә әвәрдтой; афтә тыхдҗын зылдысты сә бәехты
сәфт әмә сә ләдҗы марды фәдым.

Әмә никуы ницы фәд ардтой. Адәм дәр дис кодтой:

– Күйд фесәфтысты адон бәхәй, ләгәй, иу уынәг сә куыд
нә фәци, – зәгъгә.

Иу кәмдәр чидәр ской кодта:

– Азәпсы-фырт гъеуыцы заман ам уыд әмә уыцы хъуыддаг
уый үеддәмәе ничи бакодтаид, Хатәхцыхъуватәм әндәр ничи
бауәндыйдаид.

Уайтагъд уыцы хабар Хатәх҆ыхъатыл сәмбәлд. Хатәх҆ыхъатә уыцы хабар куы айхъуистой, уәд уыцы сахат рафәдис кодтой әмә Челәхсатән аластой сә бәехтә әмә сын загътой:

– Нә ләджы мард дәуыл, әмә нә фыщаг фембәлд – не ‘мгъуыд, агуразыстәм дә.

Гъеуый хәдфәстә әрбахәецә, Гуысыгуыпсы хъахъянәг кәй ныуугътой, уый әмә загъта:

– Райсом нә, фәлә иннәбон Гуысыгуыпсы әфсәдтә гъе мәнә ам уыңзысты, әрбаңаудысты, – зәгъгә.

Уыцы сахат Хъуыдәберд йә бәхыл абадт әмә Бердмә фәхабар кодта. Берд рамбырд кодта Хъуысатәй иу-дәс барәджы. Әрбамидәг сты әмә Ахләуаты Бесләнмә әрфысым кодтой. Уырдәм бадзыртой Хъуыдәбердмә әмә йын Хатәх҆ыхъатә загътой:

– Нә ләджы нын амардтай, нә бәехтә нын раластай әмә нын сә раздах, нә ләджы мард дәр әмә нә бәехтә дәр дәумә сты.

Хъуыдәберд сын загъта:

– Уә бәехтә уын радавтон әмә уын сә әрбаздахдынән (әмә сә раст Самилы зәххәй әрбаздәхта). Ләджы мардән ницы зонын, марғә дәр әй нә ақодтон, – зәгъгә, нә басастис.

Хатәх҆ыхъатә йын загътой:

– Уым ахәм адәм цәркес, әмә сәм куы ссәуай, уәд дзы иунәг ләг дәр нал раздәхдзән, фәстәмә.

Гъемә аңыд әлдар әмә әрәмбырд кодта Тугъаны дзаумәттә әмә сә әрбарьиста. Скъуыдтә комы рагымә Хъуысатә дәр ссыдысты әмә кәсәг дәр әмә баивтой сә дзаумәттә, фидыд сә астәу не ‘р҆цыд, афтәмәй. Хъуыдәбердән Кәсәджы цәрән нал уыд, туг дардта Хатәх҆ыхъатәй, стәй Гуысыгуыпсәй әмә йә хъәу хъәутыл байуәрста, йәхәдәг йә бәхыл сбадт йә усимә әмә Бердмә ссыди. Загъта йын:

– Иры бәстәйи Хъабантәм ис иу цагъды бәх, әмә мын ай ракур. Әз лиздын аңы бәстәй мәхициән цәрәнбынат агурағ.

Берд ын арвыста йемә йә фырты Хъабантәм:

– Курын, уә бәх раттут мә уазәгән балцы.

Хъабантә уәлдай ницыуал загътой, раластой йын бәх, йә саргъ ын систа Хъуыдәберд әмә йә цәгъдийил сәвәрдта. Хъуыдәберд баңыди Хъасхъатавы комән йә тәккә хохрәбынмә. Уым цардис иу тыхджын ассон мыггаг, Хъаныхъотә, зәгъгә, әмә уыдон уазәг йәхи бакодта, загъта:

— Дыууә стыр мыггагәй мыл дыууә марды дау ис, әмә уе уазәг кәнын мәхи. Ёмә йә райстой уыдон дәр. Ацаардис сәм иу-цыппар-фондз азы. Кәдәмдәрииддәр-иу куы аңыдысты, уәд фәләбургәйә Хъуыдәбердән фылдәр әнтыйст, әмә Хъаныхъотәм уый хардзау әркаст, нал сә фәнди, уым куы цардаид, уый. Загътой:

— Нә намыс фәстагырдәм амә аңаудзән.

Иу куырм зәронд ләг уыди әмә сын загъта:

— Уазәг афтә тәргә нәу, фәхудинаг уыдзыстәм. Йәхәдәг хистәр чи у, уый дәр йә галиу фарс цәуәд, кәстәриүәг ын кәнәд, йәхи хәдзары дәр ын уырдыг ләууәд, ды уазәг дә, зәгъгә, уәд ай бамбардзән, әрвитеттә йә кәй кәнүт, уый.

Уәд Хъуыдәбердән афтә кәнын райдытой, әмә йын хъыт уыдис. Уәдә әз кәд әппындәр фысым никуы сүйдзынән, уәд мә дуне уазәгәй куыд арвитдзынән, зәгъгә, әмә сәфәнд кодта: «Аңауон әмә мәхицән әндәр бәстәйы бынат баңагурон». Сбадт йә бәхыл әмә раңыдис әмә йә фәндаг ракодта Хатәх-циыхъуаты хъәуыл: «Ахсәв фәуыдзынән мә зәронд фысым Тъыгъуры-фырт Цумә әмә базондзынән, цы зәрдә мәм дарынц ме знәгтә, куыд мыл зилынц, уый».

Нә зыдта, Цу йыл комдоз раңыди, уый. Изәрдалынгты ба-мидәт ис Цуйы кәрти әмә әрфистәг ис. Цу йәм рахәццә, әмә йә куы базыдта, уәд ныххъәр ласта:

— Уә-йәх, мәнә Хатәхциыхъуаты туджджын мә кәртмә әрбаңыди. — Йә бәхмә йәхи баппәрста Хъуыдәберд әмә ралыгъидис. Иудзәвгар куы раудис, уәд ныуурәдта йә бәх әмә загъта: «Әз ацы куыдзы тыххәй мә цард куы фехәлдтон, мә хъәу куы фехәлдтон, марәт йәхәдәг куы уыди, әз та комдоз уын мә сәрмә куы не ‘рхастон, уәд мын иу хәлтъамә-доны къус чи нә радта әмә мә йә кәртәй чи ратардта, уый тыххәй ацы зынта мәхицән цәмән кәнүн». Әрфәсмон кодта әмә әмраст йә бәх әрбатардта Хатәхциыхъуаты кәртмә. Бәх бабаста бәхбәттәныл, уазәгдонмә баңыди, йә гәрзтә систа әмә сә къулыл әрцауыгъта. Уазәгдонмә йәм раңыди Хатәхциыхъуаты кусджытәй иу, әмә ийн Хъуыдәберд загъта:

— Ацу, Хатәхциыхъуатән зәгъ, Азәпсаты Хъуыдәберд уә уазәгдоны ис, зәгъгә.

Хатәхциыхъуаты дыууә-әртә әфсымәры фәгәпп ластой, сә гәрзтәм февнәлдтой, уәдә кәд Хъуыдәберд нә уазәгдоны ис, уәд ма нә хуыздәр цы хъәуы, зәгъгә.

Сæ мад сæ бафарста:

– Цы кæнынмæ хъавут?

Æмæ загътой æфсымæртæ:

– Амардзыстæм æй!

Ус загъта:

– Нæ, афтæ маргæ нæу уый! Уый хуымæтæджы не ‘рбацыдис уæ уазæгдонмæ, бафæрсын æй хъæуы.

Адзырдтой, чи йæ бафæрса, ахæм лæгмæ æмæ йæ бафарстoy:

– Не ‘фсымæры нын куы амардтай, уæд нæм цæмæн æрбацидтæ, дæ зæрды цы ис?

– Ай-гъай, уæ туджджын дæн! Дарддæр мæхи æмбæхсын мæ бон нал у, æмæ мæ ам уæ уазæгдоны дуармæ куыд аргæвдат, гъеуый тыххæй уæм æрбацидтæн. Æцæт, ныртæккæ фидиуæт ныхъхъæр кæнын кæнут: «Райсом Хатæхцыхъуатæ сæ уазæгдоны дуармæ æргæвддзысты, Гирейы сын чи амардта, уый, æмæ æddæ куыд ничи уа, хъæу иууылдæр куыд æрæмбырд уой, афтæ!».

Хатæхцыхъуатæ фидиуæт ныхъхъæр кæнын кодтой. Райсомæй хъæу æрæмбырд сты кæртмæ. Хатæхцыхъуатæ ракодтой цыргъ кардимæ, чи йæ аргæвддзæн, уый. Барвыстой Азæпсы-фыртмæ, рацу, адæм æрæмбырд сты, зæгъгæ.

Хъуыдæберд рацыди афтид куыраты æмæ дзыллæйы цур алæууыди. Загъта:

– Бадзурут-ма мæ размæ Тъыгъуыраты Цумæ.

Азылдисты, æмæ Цу кæрты нæ разынди. Цу нæ, фæлæ Тъыгъуыраты мыггагæй кæрты иу лæг дæр нæ уыди.

– Тагъд ацæут æмæ сæ æркæнут се ‘ппæты дæр, – зæгъгæ, арвыстой. Ацыдисты æмæ фехъусын кодтой: «Тъыгъуыратæй иу дæр ам нал ис; сæ дуæртæ æхгæд, афтæмæй алыгъдисты! Цу фидиуæджы хъæр куы фехъуыста, уæд загъта, уæдæ мыл Хъуыдæберд комдзог рацыди, зæгъгæ, æмæ йе ‘рвадæлтыл азылд уыци иу изæр, æмæ алыгъдисты».

Куы сбæрæг ис уыци хъуыддаг, уæд Хъуыдæберд ралæууди адæмы астæу æмæ загъта:

– Æз уын уæ лæджы нæ амардтон. Уæ бæхтæ уын адавтон æмæ уын сæ фæстæмæ æрыздæхтон. Давгæ чидæрииддæр кæны. Æмæ Хъуыдæберд биноныг радзырдта, лæг мард цы хузызы æрçыдис, уый.

– Æз, æцæт, – загъта, – мæ сæрмæ нæ хастон комдзог рацæуын

әмә мә цард фехәлдтон, мә хъәу ныпнырх кодтон әмә скодтон, әнә уәвгәйә, мәхи сымахәй туджджын. Гъеныр мә кәд әмбәлү марын, уәд мәнә дән. На уый нәй, уәд рацәут, әмә уын фенениң кәнон бәлас дәр, мард кәм ныгәд у, уый дәр.

Уым уыди, шариат чи зыдта, ахәмтә. Әрләуузысты әмә загътой:

– Нәйә әмбәлү марын, ницы уә дары.

Нәйә амардтой. Не ‘фсымәр дә, зәгъгә йын загътой, дзәгъяелы әфхәрд әрцидтә. Ацыдысты әмә мард скъахтой; әрластой әмә йәе банағәдтой. Хъуыдәбердән Хатәхцыхъуатә стыр ләвәрттә ракодтой: фәйнә 30 топпы, хъамари дамбацайы, стәй сәдә ефсы әд уырсытә сәхи рәгъяуәй, дәс әмә сәдәз хъуджы әд bogъatä әмә йын загътой:

– Ацу әмә дә хъәу фәстәмә сараз, куыд уыди, афтә. Хъәутәм фәхабар кодта, Азәпсы-фырт фәстәмә әмә хъәу арасы, зәгъгә, әмә кәмән бәх, кәмән гал, әндәртәй феххүис кодта, әмә алы хъәутәй фәстәмә лиздын байдыдтой әд адәм. Йәхәдәг фәстәмә аздәхти, мә уыс әрбакәнон, зәгъгә. Хъаныхъотәм бацыд әмә сәм байяфта стыр хъазт, ләппу сын райгуырди әмә хъазт ныпнырх кодта, бәх сәм батардта, загъта:

– Рахәссут мын куысийә нуазән! Хъаныхъотәм уыди паддзахы ләвар әвзист куыси. Зәронд ләгтәм дәр та ныхас бацыди:

«Азәпсы-фырт нын нә хъазт фехәлдта, агуры нә куысийә нуазән». Загътой, ахәссутын куыси, зәгъгә. Рахастой йын нуазән паддзахы ләвар куысийи. «Паддзахы ләвар Хъаныхъотән» афтә фыст уыди уыцы куысийи фарсыл.

Хизын әй кодтой бәхәй, әмә нә бакуымдта, уазал фысым стут, зәгъгә. Нуазән уәлбәхмә айста әмә йәе банаизта, йәхәдәг әд бәх азылдта әмә загъта:

– Чи дзы уыди, уый банаизтон, кәм уыди, уый дәр ахастон. Куыси әд роны бакодта, әд бәх разылдта, әд усмә әрциди, бәхыл әй баппәрста әмә рафардәг ис. Хъаныхъотә загътой:

– Кәдәм цаудзән, дәлә уым әд хәдзар!

Әрбацыди Хъуыдәберд әмә хъәумә әмә әрбиноныг кодта әд цард, барәвдз кодта әд агъуыст, аскъәрдта быдырмә әд бәхрәгъяу.

Уыцы куыси Хъабанты цәгъдийил бабаста әмә әрвиста Хъабантән. Берд Тугъаны хотыхтә Гуысыгуыспы тугәй алы ран сахуырста әмә сә Цорәмә барвиста:

— Гъай дын нæ хотыхтæ! Нæ марæгæй дæр нæ туг райстам. Уыцы саргъ уыди Цорæйæн йæхи саргъ, пылыстæгæй конд, текинаг (туркменаг).

*Хъуысаты Барысбийæ йæ ныффииста Да-
гурти Губади 1942 азы. ЦИГСИ-ый архив, оп.
I, д. 34.*

ДЫУУÆ ‘РДХОРДЫ’

Дыууæ ‘рдхорды дыууадæс азы иумæ цуан фæкодтой. Уыдонæн семæ дыууадæс азы фæхатти цуанон куыздз. Дыууæ ‘рдхордæн сæ иу хүйнди Бахтæнджери, иннæ та Уымæтджери.

Дыууæ æрдхордæй иуы ус бауарзта иннæйы. Уый уыди мæнгард сылгоймаг Фатымæ. Фатымæ уыди Бахтæнджерийы ус. Уый загъта Уымæтджерийæн:

— Мæ лæджы мын амар æмæ æз демæ цæрдзынæн. Уый йын загъта;

— Куыд æй амарон, дыууадæс азы иу къæбæр иумæ æмбис куы кæнæм?

Уæд та мæнгард Фатымæ загъта:

— Эрбакæс-ма, Уымæтджери, ацы риутæ дæ хъæбысы уы-
дзысты. Уымæтджери сразы йæ амарыныл. Иу райсом раджы
мит рауарыди. Уымæтджери йе ‘рдхордмæ æруад;

— Цом-ма, Бахтæнджери, цуаны. Ногуард миты сырдтæн сæ
фæд хорз зындæн.

Уыцы бон æй кодта марыны фæндагыл. Бахтæнджери ба-
зивæг кодта, аборн мæ сæр риссы, зæгъгæ. Фатымæйы мæнгард
ыл сдис кодта уæд, ацу, ацу, аборн хорз бон у цуанæн, зæгъгæ.

Дурджыны бæрzonдmæ ссыдысты. Уымæтджери былæй
дæлбылмæ акасти æмæ загъта:

— Акæс-ма, ме ‘рдхорд, дæлæ дæлбыл сырдтæ цы змæлд
кæнынц. Былæй куыд акасти, афтæ йæ топпы сыдзæй ныщдав-
та, æмæ дæлбыл балæууыд, лыстæг пырх ныщци Бахтæнджери. Йæ
цуанон куыздз æм ныбырыди, йæ цуры сбадти æмæ ни-
уынтæ систа. Ныр Уымæтджери Бахтæнджерийы куы амардта,
уæд хъæумæ æрцыд. Бахтæнджерийы зæронд мад Хамбечер
тыргъы сбадти æмæ хъарджытæ кæны:

— Мæ иунæт ацафонмæ куы никуы баззад, цу-ма, мæ фæрстæ
фехæлой, нæ чынdzi, йе ‘рдхордмæ йын ныууай.

Чындаң дзуры:

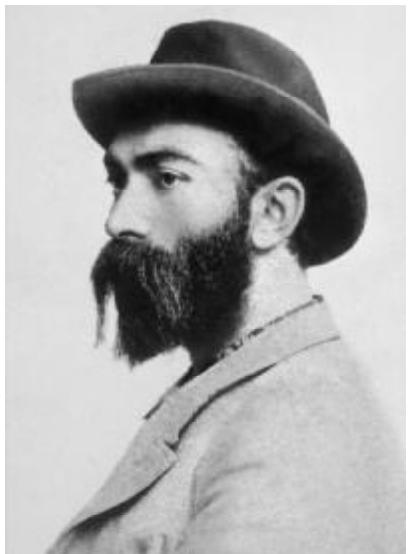
– Цәмәй йын тәрсис, хъәубәстү искуы нард фынгыл баддәни. Ныр уымән зындгонд уыд, кәй йә амардта, уый. Уалынмәй йә цуанои куызд әрхәецә ниугә-ниугә. Зәронд мад йә уәрджытә әрхоста, ай цыдәр бәлләх у, зәгъгә. Сыхбәстә, хъәубәстә куызды ниуынмә әрәмбырд сты. Уәд марәг әрдхорд дәр уырдәм адәмимә ссыд, әмәй йыл куызд йәхи ныцавта әмәй йын йә фәдджи атыдта. Адәм бамбәрстой, ацы ләг цыдәр зоны ләдҗы сәфтән, зәгъгә. Адәмы разәй куызд ацыди ниугә-ниугә әмәй сә марды размә акодта.

Мард аластой хъәубәстә, бәлвырд сәрәг кодтой, йә ус әмәй йә ‘рхорд кәй амардтой, уый. Ахәм уынаффә сын рахастой хъәубәстә, әмәй стыр дзыхъхъ скъахтой, әмәй сә хъәубәстә дзыхъмә дурәй амардтой – Фатымәйы әмәй Уымәтдженерийы.

Уыцы заманы суд хуыдтой шариатон суд.

*Ныффыста йә Моргуаты Зәкәрә Бибойы фырт
Кәрдзыныхъауы 1961 азы. ЦИГСИИ-ың архив,
ф. 308, п. 120.*

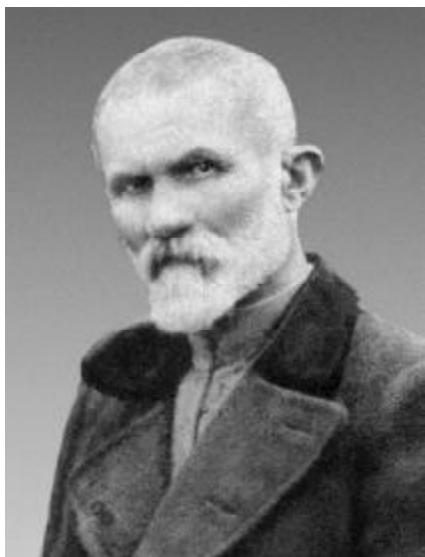
2015 - ЛИТЕРАТУРДЫ АЗ

Къоста.

Мамсыраты Темырболат.

Секъа.

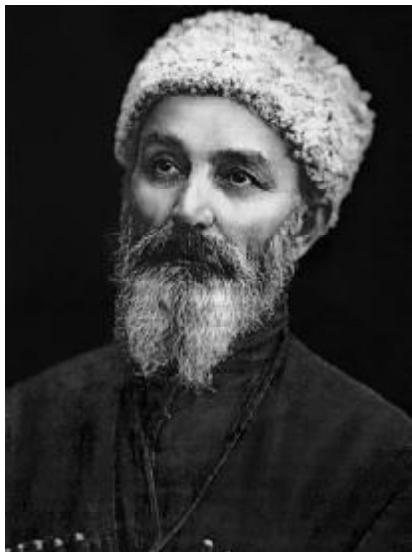

Хъайтмазты Асләмыйрзәй.

ИРОН ДЗЫРДАИВАДЫ ДÆСНЫТÆ

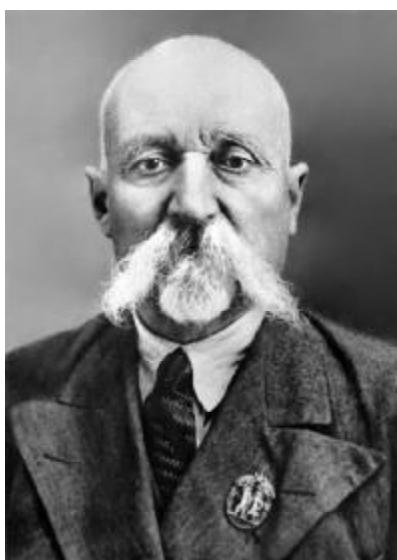
Гуырдзыбеты Блашкa.

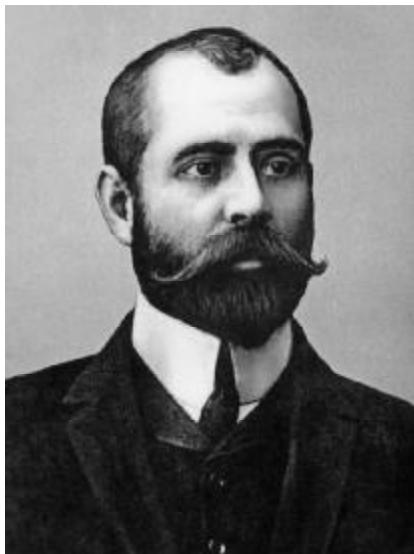
Аэмбалты Цоцко.

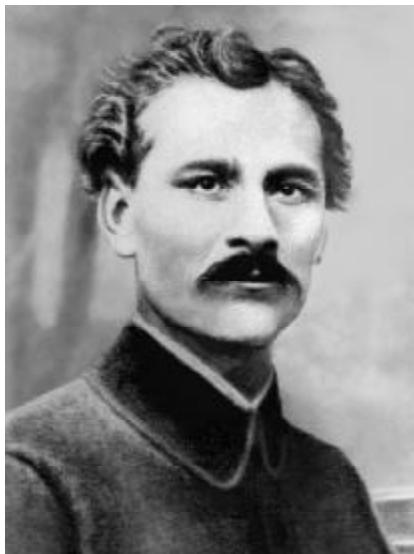
Къубалты Алыксандр.

Коцойты Арсен.

Брыгъиаты Елбыздыхъо.

Цомахъ.

Хетәггаты Дауыт.

Малиты Георги.

Кочысаты Розә.

Багъэрраты Созыр.

Илас Әрнигон.

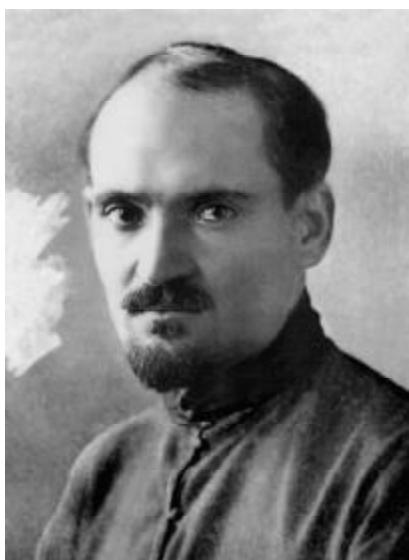
Барахъты Гино.

Хъороты Дауыт.

Токаты Алихан.

Нитгер.

Дзесты Куылдзәг.

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

АМЕРИКАГ-АНГЛИСАГ ИМПЕРИАЛИСТТЫ ФЫДРАКОНДЗИНӘДТАЕ КАВКАЗЫ

(Цыбыртәгондәй)

1918 азы мартаиы большевикты коммунистон партийы әмәе үткіншілігін фәттегітә Ленины әмәе Сталины разамындәй, үткіншілігін уырыссаг адәмы әххуысәй Җәгат Кавказы фәллойгәндікітә фәуәлахиз сты сәе сәрибардзинадыл әмәе хәдбардзинадыл хъәбатыр тохы, әмәе араест әрпцид советон хицаудзинад.

Фәләе америкаг-англисаг империалисттә нә ныууагътой советон паддахад фесафыны тыххәй сәе әрра пълантә. Америкаг-англисаг цагъаргәндікітә зыд каст кодтой канд Сыбырмә әмәе Украина мәнә нәе, фәләе Кавказмә дәр йә минералон әмәе иннәе хъәздыгдинәдтимә.

Үәрәсе ныддиҳтә кәнүнү америкаг программә әвдист әрпцид «Вильсонды 14 пункттә» америкаг булкъон Хаузы фиппайнаетты мидәт, 1918 азы фыст чи әрпцид, уыданы.

«Хәстәгдәр фидәны уырыссаг проблемәйи мидис уыдзән ахәм:

1. Рәестәгмәйи хицаудаты баннымайын (ныхас цәуы урс-гвардион хицаудаты тыххәй);
2. Уыцы хицаудатән әххуыс радтыны әмәе уыцы хицаудаты фәрпци Кавказмә, әвәеңдән, кәсын хъәудзән туркаг империийи проблемәйи хайы хузы».

Америчы Иугонд Штаттарда Кавказы хъавыдисты марионетон хицаудатә сәвәрлинома, цәмәй уыдан әнәуәлдай ныхас әххәст кодтаиккай сәе хицәутты фәндөн.

Америкаг империализмимә конкуренци кодта йә цәдисон – британиаг империализм. Кавказы нефты әмәе Кавказы стратегион позициты тыххәй хъуыды әнцад бадын нәе уагъта англисаг империалистон банкирты. Советон хицаудзинад араест куы әрпцид, суанг уәд Уинстон Черчилль әргомәй дээрдта, зәгъгә,

англисәгтә французәгтимә 1917 азы 23 декабры бадзырд сарәзтой Уәрәсейы бадих кәнүны тыххәй, уымә «французаг зонә» хъуамә уа Бессараби, Украинае әнә Хъырым, англисаг зонә та – хъазахъяг территоритә, Кавказ, Сомих, Гуырдзыистон, Курдистан».

Кавказыл мандат домгәйә, британийаг империалисттә бәлләйдисты уымәй дыккаг Инди саразынмә. Англисаг нефты тресты сәрдар Герберт Аллен 1918 азы декабры акционерты әмбырды Лондоны дзырдта: «Британийаг сакъадәхты истори нын ахәм хорз фадат никуыми ләвәрдта британиаг ахадындинад фәтынгдәр кәнүнән, дыккаг Инди кәнә дыккаг Египет саразынән... Уырыссаг нефты промышленность, паракатай йын фәрәзтә дәтгәйә әмә британиаг разамындај ақкаг хузызы әвәрд әрцәугәйә, зынаргъ әфтиаг уыдзән британиаг империйән».

Уәрәсейы центры Октябрь революци куы фәуәлахиз, уый фәстә Дзәуджыхъәуы фәзынис, Терчы-Дагестаны «хицауад» кәй хуыдтой, уый, уырдәм бацыдисты инәләрттә Фидараты А., Караполов, къяз Тарковский әмә иннәтә. Мәнг «хицаудты» сәрмагонд әффхәрәг отрядтә архайдтой Кавказы кусджыты әмә зәхкусджыты революцион тырнындзинәтә туджы бын фәкәнныыл.

Хәххон «хицауды» сәргъләуджытә Бамматов, Чермоев, къяз Тарковский, меньшевик Цәлыйккаты А., ирон окруджы «граждайнаг әххәстгәнәг комитеты» комиссар меньшевик Тәкъоты С., «Ирон газет» раудзәг эсер Бутаты А., эсер Бутаты Хъ. әмә буржуазийи иннә фәсдзәүинтә националистон пропагандә спарахат кодтой контреволюцион «хәххон иугонд Ҙәрдҗыты цәдисы ЦК-йы» орган газет «Хәххон цард»-ы әмә, йә сәргъы инәлар Фидараты А. цы контреволюцион партийән уыди, «Къостайы фәлтәр», зәгъгә, уый орган «Ирон газет»-ы фәрцы. Уыданы әхсән стыр бынаты уыди меньшевик Цәлыйккаты Ахмәт.

Октябрь революцийи уәлахиздзинады агъоммә бирәе раздәр Владимир Ильич Ленин сәргом кодта Цәлыйккаты Ахмәты, куыд цъаммар меньшевики әмә пролетариаты интересыл гадзрахатәй цәуәджы. Октябрь революцийи уәлахизы фәстә фыңцаг бонтәй фәстәмә Цәлыйчы-фырт уыди советон хицаудзинады знәгты лагеры. 1917 азы ноябрь кәроны Цәлыйчы-фырт

Петрограды сарәзта контрреволюцион пысылмон комитет. 1918 азы Кавказмæ әрбацæугæйæ, уый, туркаг, стæй уый фæстæ та amerikag-англисаг фæсдзæуин уæвгæйæ, архайы куыд буржуазон-националистон контрреволюцион идеолог.

* * *

Америкаг әмәе англисаг империалисттæ 1918 азы уалдзæджы онг Кавказы җæттæ кодтой контрреволюцион сусæгвæндтæ әмәе бунтытæ, әххуыс кодтой мидбæстон контрреволюцийæн. 1918–1920 азты америкаг-англисаг империалисттæ әргомæй әрбабырстoy советон Уæрæсейы территоримæ, уымæ Кавказмæ дæр.

Англисаг-америкаг империалисттæ әппæт мадзæлттæй әххуыс кодтой урсвардионтæн.

«Цæгат Кавказы инаälæрттæ Корнилов, Алексеев, Деникин англисæгты-францусæгты әххуысæй сарæзтой урсвардион «бархионты әффсад», сарæзтой хъазахъяг сæргълæуджыты бунт әмәе хæстон балцы рацыдысты Советты ныхмæ», – фыст ис ФК(б)П-йы историйы цыбыр курсы.

1918 азы 21 июня Дзæуджыхъауы уыди хъазахъягты раздзæуджыты әмәе хæххон контрреволюцийы әдгærзтæ тох. Бунты организаторты фæдзæхстмæ гæсгæ мард әрцыд Терчы Совнаркомы фыццаг сæрдар, Терчы большевикты разамонджытæй иу – Н. Буачидзе. Уыцы змæст уыди Терчы облæсты Бичерахы-фырты әбуалгъ авантюраeы райдайæн.

1918 азы иулы англисæгттæ Терчы фæйнæфæрсты сарæзтой контрреволюцион бунт советон хицаудзинады ныхмæ, англисаг цъаммар шпионтæ Бичерахты Лазæр әмәе Георги разамынд кæмæн лæвæрдтой, уый.

Әфсымæртæ Бичерахы-фырттæ уыдысты Терчы облæсты Черноярски станицæйы кулакты бинонтæй. Англисæгттæ суанг дунеон фыццаг хæсты азты меньшевик Бичерахты Георгийы сæхицæн скодтой агент. Хуссар-Хурныгуылæн фронты хæстон-инженерон службæйы уæвгæйæ, Бичерахты Г. әрвист әрцыд Англисмæ, әмæе йæ уым әрæйиæфта февралы революци. Уæрæсемæ әrbazdæхgæйæ, уый әrlæууыд рæстæгмæ хицауады фарс. Бичерахты Георги әххуыс кодта инæлар Корниловы сусæгвæндæн. Цытджын Октябрь социалистон революцийы

үәлахиздзинады фәстә Бичерахты Г. фәзындиң Терчы обләстү, антисоветон бунт саразыны хәсимә англисаг разведкәйә. Бичерахы-фырт фәд-фәливән мадзәлтты фәрцы йәхи советон хицаудзинады фарс ләууәгәй равдистәйә, бабырыд Мәздәжды хицән Советы сәрдары быннатмә әмә бастдзинад сарәзта контрреволюцион сәргъләуджытимә – кулактимә әмә националисттимә.

Бунттәнджытә, сә сәргъы Бичерахы-фырт, инәлар Мыстулы-фырт әмә булкъон Агойы-фырт, афтәмәй ныддәрән кодтой Мәздәжды Совет. Англисаг фәсдзәүин Бичерахты Г. фехъусын кодта Терчы Совет әмә Совнарком хәлд әрцыдысты, зәгъгә. Бичерахы-фырт цы контрреволюцион хицауд сарәзта, уырдәм бацыдысты эсертә Орлов, Семенов, контрреволюцион инәләрттә әмә булкъонтә Колесников, Мыстулы-фырт, Серебряков, Вдовенко, Бәрәгъуыны-фырт әмә әндәртә.

Уышы рәстәг Кавказы йә архайд спарахат кодтаанглисаг әндәр шпион Бичерахты Л. Бичерахты Лазәр уыданглисаг агентурәй тәккә цъаммардәр архайджытәй иу. Паддзахы әфсады булкъон уәвгәйә, уый хъазахъяг әфсәддон хайән командае кодта Ираны. Октябрь революци куы фәулахиз, уәд уый йә отрядимә бazzади уым. Ираны фембәлданглисаг хәстон командағәннынады минәвар инәлар Денстервили. Уый уыди Хәстәгдәр Хурскәсәны әмә Цәгат Кавказы шпионон архайд аразджытәй әмә разамонджытәй иу. Денстервиль әрбацыд Багдадәй сәрмагонд хәсләвәрдимә советон хицаудзинады цыфыддәр знәгтәй иуәй – Англисис хәстон министр У. Черчилләй – Советон Цәдисәй нефтджын Баку байсынмә әмә Цәгат Кавказы экспанси парахат кәнынән плацдарм сфидал кәнынмә. Инәлар Денстервили фәрцы Бичерахты Л. бастдзинад сарәзтаанглисаг командағәннынадимә, әхца әмә йә хәстон цинәй чи балхәдта, уымамә.

Англисәгтә Бичерахы-фырты арвыстой Фәскавказмә шпионаг-халыны архайд парахат кәныны тыххәй. Англисаг командағәннынады фәдзәхстмә гәсгә Бичерахы-фырт меньшевикты, дашиакты, буржуазон националистты әххүйсәй хъумә йәхиуыл баууәндүн кодтаид Бакуйы Советы әмә уынаффә рахәссын кодтаид, цәмәй йә отряд конд әрцыдаид Кавказы Сырх Әфсадмә. Сырх Әфсады фарс уәвүйни әфсонәй гермайнаг-туркаг әфсадты ныхмә тохы архайыны әфсонәй

Бичерахы-фырт хъуамә байстаид горәт әмә уым сәвәрдтаид англисаг хицаудзинад.

1918 азы 4 августы горәтмә әрбацыдысты англисаг ләбурдҗитә әмә бавнәлтой уырдыгәй нефть ласынмә. Англисаг фәсдзәүин Бичерахты Л. Бакуы коммунә дәрән кәнүныл әнувыдәй кәй архайдта әмә Бакуы әбualгъдинәтә кәй сарәзта, уый тыххәй йын англисаг хицауад радта англисаг хәстон службәйи инәлары ном әмә йә сәвәрдта, советон паддзахады ныхмә чи архайдта, уыцы әфсәдты командәгәннәгәй.

Бичерахы-фырт тагъд рәстәджы райста британийаг командәгәннынады ног хәсләвәрд: Дагестаны әмә Терчы обләстү советон хицаудзинад фехалын, ахсджиагдәр стратегион пункттә Дербент әмә порт Петровск байсын, стәй Цәгат Кавказы контрреволюциимә башу уәвүн. Контрреволюцийы разамондҗытәй иу уыди ўе 'фсымәр Бичерахты Г. Августы райдианы Бичерахты Л. англисаг әфсәдтимә иумә райдыдта йә ныбырст.

1918 азы 2 сентябрь англисаг флотилийы әххуысәй Бичерахы-фырт бацахста порт Петровск. Бичерахты Лазәры отряд бастдзинад дардта инәлар Деникины әфсадимә Стъяраполы районы чи архайдта, уымә. Цәгаты 'рдыгәй бырсгәйә, Бичерахты Л. тырныда Хъызлармә.

Хъызлар цалдәр мәйи дәргъы, знаджы әфсәдтәй әхгәд уәвгәйә, тыхдҗын тох кодта знаджы ныхмә. Горәтән әххуыс кәнүнмә әрбацыдысты Бакуы әмә Грознайы кусдҗытә. Хъызлары хъаҳхъәндҗытән әххуыс кодтой Цәгат Ирыстоны әмә Кәсәджы фәллойгәндҗытә.

* * *

Бичерахты Георгийы Мәздәдҗы «хицауад» бартә йәхимә райста, тагъд-тагъд әмбырд кәнүн райдыдта гәрзивтонг тыхтә. Әфсәдты сәргъы әвәрд әрцид инәлар Мыстулаты Э. Бичерахты Георгийы «хицауадән» фәсарәйнаг интервенттә ләвәрдтой хәцәнгәрзтә әмә хәстон дзауматә Бичерахты Лазәры әххуысәй.

Бичераховонтае Дзәуджыхъәумә ныбырст сарәзтой Прохладнәйи 'рдыгәй. Терчы обләстү столицәйи алфамблай әмбырд кәнүн райдыдтой Белеччы-фырты әмә Соколовы афицерты

отрядтæ. Уыцы рæстæг Шкуройы контрреволюцион бандæтæ бырстой Кисловодскмæ, бунтытæ цæттæгонд цыди Пятигорс-кы, Минеральны Водыы аэмæ Цæгат Кавказы æндæр районты. Хъызлар алырдыгæй æхгæд уыдис æхсæз мæйы бærц, Грозна – æртæ мæйы бærц. Грозна лыггонд уыд Дзæуджыхъæу, Дзæуджыхъæу та – XI æфсадæй. Сырхæфсæддон хæйттæ аэмæ кусджыты-зæхкусджыты отрядтæ советон хицаудзинады знæгты ныхмæ хъæбатыр тох кодтой уæззау уавæрты.

* * *

1919 азы февралы урсгвардион бандæтæ рæстæгмæ бацах-стой Терчы облæсть. Деникин архайдта amerikаг аэмæ англисаг империалистты амындмæ гæсгæ. Деникины урсгвардион æфсадты штабы æдзухдæр уыди Америчы Иугонд Штатты минæвар адмирал Мак-Келли. Уый бастдзинад дардта amerikаг хицауды аэмæ Деникины æхсæн, уыцы рæстæг йæ сæйраг политикон аэмæ хæстон советник дæр уæвгæйæ. Мак-Келлийы разамындæй Деникины ставкæйы, стæй æфсады архайдтой бирæ amerikаг «фæлгæсджытæ», «консультанттæ», «инструктортæ» аэмæ æндæртæ. Суанг Деникины æфсад бынтон дæрæнгонд куы æрцыд, уæдмæ Америчы Иугонд Штаттæ уымæн æнæвгъяуæй лæвæрдтой фæрæзтæ, æрвыстой йын тынг бирæ хæцæнгæрзтæ, хæстон дарæ.

Терчы облæсты фæллойгæнджытæн стыр хъизæмæрттæ æрхаста Деникины рæстæгмæйы уæлахиздзинад. Уый Цæгат Кавказы (Цæгат Ирыстоны, Кæсæджы, Дагестаны аэмæ æндæр рæтты) сæвæрдта инæлæртты диктатураæ, адæмы æфхæрджыты сæ раздæры бынæттæм æрбакæнгæйæ. Уыцы æппæт мадзæлттæ арæзт цыдысты фæсарæйнаг империалистты амындмæ гæсгæ.

Терчы-Дагестаны крайы хистæр командæгæнæгæй Деникин сæвæрдта инæлар Ляховы. Бынæтты хицауиуæггæнджытæй æвæрд æрцыдысты: Кæсæджы – булкъон Бекович-Черкасский, Ирыстоны – булкъон Хабæты Б., Дагестаны – къняз Тарковский.

Хъæууон хицæуттæй æвæрд цыдысты пъамещиктæ, кулактæ, урсгвардион афицертæ, буржуазон националисттæ. Уыдон тагъд-тагъд ногæй æвæрдтой зæронд «æгъдæуттæ» – стыгътой адæмы.

1919 азы мартаиийы Арыдоны арæст әрцид «хорз фæндоны ирæтты» съезд. Уыцы «хорз фæндонджынтæ» уыдысты ирон пъамещиктæ, кулактæ, сауджынтæ, урсгвардион инæлæрттæ æмæ афицертæ, буржуазон националисттæ. Съезд, инæлар Ляховы фæндонмæ гæсгæ, Ирыстоны хицауæй «равзæрста» цъаммар гадзрахатæйцæуæг, булкъон Хабæты Бетъайы. Амæ уый хуымæтæджы нæ равзæрстой, Хабæйы-фырт уыди Ляховы хæстæгдæр æххуысгæнджытæй иу нæ адæммы ныхмæ йæ цъаммар хъуыддæгты æмæ фыдракондзинæдты. Хабæйы-фырт уыди бичераховон бунты архайæг. Уый уыди Дзæуджыхъæуы августы туг-калаñ авантюрæ аразджытæй иу. Уыцы съезды йæ демагогон раныхасы, ирон адæммæ стыр хæрамдзинады æмæ æртхъирæн раныхасы, Хабæйы-фырт загъта: «ног «хицауады» нысан у советон хицаудзинад бынтон фесафын». «Большевизм бынтон басæттыны хæс сæххæст кæныммæ мах сарæхсдзыстæм, – загъта уый цъаммарæй, – большевизм сæфт әрçæудзæн хæстæгдæр фидæны».

Хабæйы-фырт æмбарын кодта йæ фæсарæйнаг хицæутты «программæ», уымæн æмæ раст афтæ фыст уыди, Фæскавказы британийаг оккупацион æфсæдты командағæнæг инæлар Томсон «хæххон адæммæ» цы цъаммар сидт фехъусын кодта, уым дæр.

Хæххон буржуазон-националистон контролреволюци æппæттæй дæр уыди американаг империализмы – Советон Җæдисы цыфыддæр знаджы фарс. Хæххон «хицауад» йæ хъус дардта, советон хицаудзинады ныхмæ тохы йын чи æххуыс кодта, уыдонмæ се ‘ппæтмæ дæр – Туркмæ, Францмæ æмæ афтæ дарддæр. Фæлæ деникинонтæ Кавказмæ куы арбацыдисты, уæд «хæххонты республикæйи хицауад» цæлыччы-фырттæ, чермоевтæ, бамматовтæ, джабагиевтæ, коцевтæ æмæ иннæтæ сæ зоныгыл æрлæу-уыдысты Америчы раз. Авантюристты уыцы къорд тырныдта уымæ, цæмæй йæ Антантæ банымадтаид «хæххон паддзахады» хицауадыл. Инæлар Томсон английсаг хицауады номæй дзырд радта уыдоны министртæй ныууадзыны тыххæй, деникинонтæн куы æххуыс кæной, уæд.

* * *

1920 азы уалдзæджы Терчы облæсты советон хицаудзинад ногæй æвæрд куы 'рцид, уый фæстæ Сомихы, Азербайджаны æмæ Гуырдзыстоны цы америкаг-англисаг империалисттæ

әрәнцад, уыдан фәтынгдәр кодтой сә антисоветон архайд. Ацы хатт дәр та уыдан фәдзырдтой буржуазон-националистон контреволюцийы әххуысмә. Америкаг-англисаг ләбурджытә хъуыдаджы баугътой сә фәлтәрд агентты. Советон хицаудзинады ныхмә разведкәйи әмә халыны архайд фәтынгдажындәр кәныны тыххәй Кавказмә әрвист әрцид советон паддзахады налатдәр знат Турчы фәсарәйнаг хъуыддәгты министр Куындыхаты Бекир Сами-бей (ирәтты Туркмә чи асайдта, уыцы Куындыхаты Мүссәйи фырт). Зынгонд куыд у, афтәмәй 1920 азы туркаг делегацийы сәргъы Бекир Сами-бей ацыд Мәскуымә бадзырд саразыны фәдыл. Анкарамә әрбаздәхгәйә, уый алы мадзәлттәй архайдта бадзырд саразын нә бауадзыныл, дәргъвәтиң кодта ныхәстә, зыгъуыммә хузызы әвдиста советон хицауады позици.

Бекир Сами-бей, 1920 азы сентябрьы йә фырт Шевкет-бей-имә Дзәуджыхъәумә әрбаңаугәйә, ам сусәгәй ныхас кодта, «ирон историко-филологион әхсәнад» кәй хуыдтой, уылимә антисоветон сусәгвәнд бацәттә кәныны тыххәй. Уыцы контреволюцион националистон организаци арәзт әрцид 1919 азы апрелы, Деникиноң бандәтә Цәгат Ирыстоны рәстәгмә куы хицауиүәт кодтой, уәд, әмә дзы иугонд уыдысты Цәгат әмә Хуссар Ирыстоны буржуазон националисттә. Уырдәм баңысты националистон советты уәнгтә, «Къостайы къорды» уәнгтә, меньшевиктә, эсертә әмә афтә дарддәр.

Әхсәнады архайды разамондҗыты бынат ахстой хәххон контреволюцийы лидертә Бутаты Асләнбег әмә Хъазыбег, Мамсыраты Саханджери, Әфсәрәгтү Марк, Байаты Исмаил, Тыбылты Алыксандр, Хъоцыты Бидзина, Дзагуырты Г. әмә иннәтә. Уыцы халыны организацийы архайды хуызтәй иу уыди фәллойгәндҗыты әхсән реакцион буржуазон-националистон идеологи паракатәй пропагандә кәнын.

Бекир Сами-бей хуымәтәджы нә развәрста уыцы әхсәнад. Туркаг министр әмә йә хицәуттә зыдтой, «Историко-филологион әхсәнад» советон хицаудзинады ныхмә хәрамдзинады архайд кәй кодта, уый. Бекир Сами-бей йәхәдәг дәр Ирыстонмә әнәнхъәләджы әрвист не 'рцид. Уый ирон кәй уыди, уымә здәхт цыдис стыр җәстәнгас.

Уыцы контреволюцион организацийы архайджытә дәр сә зәрдә тынг дардтой фәсарәйнаг интервенттыл әмә уыдоны

фәсдзәүин Бекир Сами-бейыл. «Ахсәнад» арәзт куы ‘рцыд, уымән йә тәккә райдианәй йә архайджытә чысыл тыхтә нә бахардз кодтой Бекир Сами-бейы әмәй йә фыд Күйндыхаты Мүссәйә әппәлүни тыххәй, уыдан ирон патриоттә сты, зәгъгә.

«Историко-филологион ахсәнад» кадджын хуынд сарәзта Бекир Сами-бейән. Буржуазон националисттә ләггад кодтой американ-туркаг империализмы уызы агентән. Уымән арфә кәңгәйә, Аэлборы-фырт равдыста әппәт «ахсәнады» цин-динад, се ‘хәен «зынаргъ әмбәстаг», «йә фыды туг кәмә хәеццә кәны», уый кәй уыди, уый тыххәй. Уый радзырда зәгъгә, «ахсәнады» уәнгтә зонынц, Бекир Сами-бей сын сәхъисмәтмә ахсджиаг җәстәнгас кәй здахы, уый, әмәй уымә гәсгә «ахсәнад» йә зәрдә тынг дары туркаг министры әрбацидыл.

Терчы обләсты фарсмә меньшевикон Гуырдзыстоны, дашнакон Сомихы, мусаватон Азербайджаны хицауәйтә кәй уыдисты, советон хицаудзинадмә хәрам чи уыди, уызы хицауадтә йә фарсмә кәй цыдисты, уый зәрдыл даргәйә, Бекир Сами-бей йә раныхасы загъта, зәгъгә, иттәг хорз рәстәг әрцыд, җәмәй иумәйаг тыхтәй арәзт әрпәуа хәеххон адәмы цард. «Ахсәнады» архайджытәй уый дзуапп агуырдан, сә цард саразыны тыххәй цы кәнынмә хъавынц, уый фәдыл, сидтис сәм советон хицаудзинады ныхмә тохмә. «Ахсәнады» разамондҗытә, министры әгәр ныфсджын ныхәстәй фәтәрсгәйә, уымән загътой, карздәр сусәгдзинад рох кәнын нә хъәуы, зәгъгә.

Куыд уынәм, афтәмәй ныхас цыдис советон хицаудзинады ныхмә сусәгвәнд аразыныл.

Империалисттә тырныдтой Кавказы адәмты әмәй цытджын уырыссаг адәмы ахсән хәрамдзинад байтауынмә. Бекир Сами-бей сидтис идеологион тох фәтыхдҗындәр кәнынмә, «ахсәнады» архайджытән дзырдан, җәмәй ирон культурәйи рахицән кодтаиккой цытджын уырыссаг адәмы культурәйә (уызы архайджытә сәхәдәг дәр күистой уызы хуызы). «Историко-филологион ахсәнад» ирон фыссынады уырыссаг графикәйи бәстү латинағ графикә сәвәрүнил дискусси кәй арәзта, уый базонгәйә, Бекир Сами-бей «ахсәнады» уәнгтән бафәдзәх-ста латинағ графикәмә рахизын, бацамында, зәгъгә, афтә

бакәнгәйә хәххон адәм хәстәгдәр уыдзысты Хурныгуләнмә амә Туркмә.

Йә «разамонәджы» амындума гәсгә уыцы шпионты организаци, адәмы фәндоны ныхмә архайгәйә, тагъд рәстәдҗы сәххәст кодта латинаг графикәмә рахизыны хъуыддаг, рагәй дәр уырыссаг графикәйә чи пайда кодта әмә ирон культурәйи рәзындинадыл уый ахсәжиаг ахадындинад чи уыдта, уыцы адәмы фәндоны ныхмә рацәугәйә. Йә империалистон хицәутты амындума гәсгә архайгәйә, «әхсәнад» активон тох кодта уырыссаг культурәйи ныхмә, әппәт уырыссаг әгъдәутты ныхмә, әппәт мадзәлттәй архайдта адәмты ахсән хәлардзинад аразыны ныхмә. Уый сәвәрдта тезис «Кавказы мидәг ирәтты сәрмагонд уавәры» тыххәй, уыдон, дам, «Кавказы инна адәмтәй уәлдәр ләу-уынц», зәгъгә. Бекир Сами-бей күы цыдис, уәд ын «әхсәнады» разамондҗытә радтой сә националистон чингүйтә. Бекир Сами-бей, ләвар райсәйә, загъта: «Әз сә нәхимә аласдзынән, махмә ам уыцы хъуыддаджы мидәг цытә цәуы, уый нысаны хұызы». Уый та «әхсәнады» архайдҗытән радта йә фыд Куындыхаты Мүссәимә Туркмә чи алыгъд, уыцы Мамсыраты Темырболаты реакцион, националистон әмдзәвгәтә. Афтә аәрбафтықысты Мамсыры-фырты әмдзәвгәтә Цәгат әмә Хуссар Ирыстонмә. «Әхсәнад» райдайән сәвәрдта ирон адәмы истори, литературәйи әмә аивады истори зыгъуыммә кәнышнән. Уый барәй әмхәецә кодта, Кавказы адәмты џавәрдәр хай Туркмә цәмән алыгъд, уый әңгәт аххостә.

Уыцы сусәгвәнд аразәг организацийе уәнгтә хәлиу кодтой националистон теори, зәгъгә, дам, Уәрәсе тыххәй байста Ирыстоны. «Әхсәнад», фәсарәйнаг интервенттимә баст уәвгәйә, әппәлыд рагон гуымиры әгъдәуттәй, ивгъуыд рәстәдҗы реакцион хъуыддәгтәй, әппәлыд реакцион идеологияйә. Уый тынг пропагандә кодта Брытъиаты Елбыздыхъйы националистон пьесәтә «Хазби», «Уәрәседзау», «Амран», стәй «әхсәнады» инна архайдҗыты антисоветон фыстытә.

Афтә, советон адәмы интересыл гадзрахатәй рацәугәйә, буржуазон националисттә күистой фәсарәйнаг империалисты пайдайән.

Уыцы рәстәг фәсарәйнаг интервенттә халыны архайд фәтыхдҗында дәр кодтой Дагестаны дәр. Турчы фәсарәйнаг хъуыддәгты министр Бекир Сами-бей күы аәрбацыд, уәд Дагес-

таны имам Гоцинский сарәэста антисоветон бунт. Антантә рагагъоммә Дагестанмә әрбарьиста англисаг-туркаг агенты, Шамилы фырты фырт Сайдбекы. Сыстад нысангонд әрцид, Антантә советон хицаудзинады ныхмә ног балц куы сарәэста, уәдмә. Ацы хатт әрбабырсты сәргъы уыди инаелар Врангель. Уый интервентты фәдзәхстмә гәсгә сәмбырд кодта Деникины дәрәнгонд әфсәдты бazzайәттәгәтү, Украинаамә, Хъырыммә, Кавказмә әртхъирән кәнгәйә. Врангель дәрәнгонд әрцид, фәлә уәддәр Антантә нә уагъта йе знаггады куист, нә фәлә ма йә ноджы фәтихдҗындәр кодта, зәгъәм, Кавказы.

Бекир Сами-бей активонәй архайдатта Антантәйи мадзәлтты Турчы, Польшәйи әмә «Фәскавказаг федераци» кәй хуыдтой, уыдонәй антисоветон блок аразыны хъуыддаджы. Уыцы нысанимә 1920 азы ноябрьи Бекир Сами-бей әрбаңыд меншевикон Гуырдзыстонмә.

Антантә әмә «Кавказаг коалицийы» әппәт архайджытә советон-туркаг хәстыл сә зәрдә тынгдәр дарын райдытой Лондоны конференцийы фәдыл.

Бекир Сами-бей Лондоны конференцийы уыди туркаг делегацийы сәргъы. Уыцы конференцийы иннәтү әемрәнхъ ныхасгонд цыдис хәстәгдәр хурскәсәйнаг фарстайыл дәр. Уым Бекир Сами-бей сусәг ныхас кодта англисаг премье-министр Ллойд Джорджимә советон Уәрәсейи ныхмә Турчы архайды тыххәй. Аллойд-Джордж Бекир Сами-бейән зәрдә бавәрдта Кавказ бакуйаг нефтимә Турчы бәрны бакәнныны тыххәй. Туркаг министр дәр дзырд радта туркаг хицауады әмә Цәгат Кавказы хәэхон адәмү әхсән цәдис саразыны тыххәй «большевизмы ныхмә тохы» нысанән. Фәлә уыцы пъланта хәлд әрцидысты. Турчы әмә УСФСР-йи әхсән араzt әрцид бадзырд. Уый уыди советон әddагон политикәйи стыр уәлахиз.

Цәгат Кавказы фәллойгәндҗытә, сәхи Советон хицаудзинадыл, большевикон партийыл кәронмә иузәрдион уәвгәйә, фәсарәйнаг интервенцийы әмә граждайнаг хәсты азты сыйтадысты райгуырән бәстә бахъахъянынмә. Уыдан хъәбатыр ныхкъуырд радтой америкаг-англисаг, туркаг әмә иннә интервенттән, урсвардионтән әмә буржуазон националистон контролреволюцийән. Цәгат Кавказы советон хицаудзинады ныхмә фәсарәйнаг гәрзифтонг интервенцийы әппәт фәлтәрәнтә фәсыкк сты.

Большевикон партийы әмәе йә фәтәгтә Ленин әмәе Сталины разамындәй, цытджын уырыссаң адәмы әххүсәй 1920 азы Терчы обләсты әмәе Цәгат Ирыстоны бынтон әрфидар советон хицаудзинад. 1920 азы кәрөн советон хицаудзинад фәуәлахиз Сомихы әмәе Азербайджаны, 1921 азы февралы та – Гүирдзыстоны.

* * *

Дунейыл әлдариуәг кәнынмә тырнгәйә, Америчы Иугонд Штатты хицауиуәттәндҗытә цәттәе кәнынц дунеон әртыккаг хәст. Сәрибараурзаг адәмты ныхмә хәст аразгәйә американаг империалисттә бабырстой Кореймә әмәе уым кәнынц әбуалъ фыдракондзинәйтә. Советон Цәдисы ныхмә хәстмә цәттәе кәңгәйә, аразынц агрессивон паддзахадты блоктә, дунейы әппәт кәрәтты рәвдз кәнынц бирә базәтә, цәттәе кәнынц «европәйаг әфсад», хәцәнгәрзтәй ифтонг кәнынц Хурныгуылән Германы әмәе Японы. Америкаг конгресс 100 милуан долләры снысан кодта ССР Цәдисы әмәе адәмон демократийы бәстәты ныхмә шпионон-диверсион архайд парахат кәнынән.

ДЖЫККАЙТЫ Анна
«Әрыгон большевик», 1952, №№ 33 – 35

АХУЫРГ ӨНӨГӨН ӨХХУЫСЕН

МЗОКТЫ Асләнбег

КУЫДЗӘДЖЫ СФӘЛДЫСТАД АСТӘҮККАГ СКЪОЛАЙЫ*

8-ӘМ КЪЛАС

Урочы темә. Дзесты Куыдзәг. Радзырд «Тегайы бәлас» (1 сах.)

I. Фыссәджы сферлдыстады аүүөлтә. Куыдзәг – радзырды дәсны. «Тегайы бәлас»-ы мидис. Уацмысы сюжет. Зәронд ләгимә фембәлд. Йә раныхас бәласы тыххәй. Тега – хәрзгәнәг. Адәмъ ахаст хәрзгәнәгмә.

Әстәм къласы ирон литературағы ахуыргәнән чиныг – хрестоматийы (сарәэта йә Джыккайты Шамил 2004 азы) фыңцаг хатт ныхас цәуы фыссәджы трагикон хъысмәтты тыххәй: «Әртынәм азты әмбиси райдырта йә царды фылдаэр дуг. Ха-хуырты азарәй баҳауд ахәстонмә, уыди хаст дыууә хатты. Сыбыр әмә Цәгаты саст йә тых, мынәг кодта йә сферлдыста-дон хъару, фәлә сыйғағәй бazzад йә уды фарн. Куыдзәг уыд уәздан әмә куырыхон ирон ләг, кәстәртил цәстуарзонәй чи ауды, ахәм хистәр».

Фәлә урок Куыдзәджы биографи ахуыр кәнүнәй нә рай-дайы. Къласы къәйил – фыссәджы портрет, йә мытtag әмә ном, райгуырды әмә амарды азтә (1905 – 1981). Дәлдәр фыст ирон әмбисонд «Хорз ләдҗы фәд зәйи бын дәр нә сәфы». Ахуыргәнәг зәгъы:

– Ацы әмбисонд райстам Куыдзәджы радзырд «Тегайы бәлас»-әй. Куыд ын әмбарут йә нысаниуәг? Кәмәй фәзәгъынц афтә? Исты бар дарынц Куыдзәгмә? Цәмән ис зәгъән уымәй дәр афтә?

II. Ахуыргәнәджы цыбыр лекци «Куыдзәджы царды хабәрттә. Радзырды дәсны». (10 мин.) Скъоладзаутә хъусынц

* Дардәр. Райдайән кәс «Мах дуджы» фароны 8-әм, 12-әм номырты.

ахуыргәнәджы ныхасмә фыссәджы тыххәй әмә сә тетрәдты фыссынц ахуыргәнәджы фәдыл лекцийы пълан.

1. Едысы хъәу. Урстуалтә. Күйдзәджы ахуыры азтә. Күйдзәг – фыйяу. Бинонтән аеххуысгәнәт.

2. 1920 аз. Лигъдәттә Хуссарәй. Цард Ногиры. Ахуыры азтә. Күист газет «Рәестдзинад»-ы. Сфәлдыстадон күисты райдайән (радзыртә, очерктә).

3. Фыссәджы трагикон хъысмәт. (Сыбыр, Цәгат, ахәстон).

4. Радзырды дәсны. Радзырд «Хорхәссәг». Тыбылты Алыксандр радзырды тыххәй.

5. Ивгъуыд заман әмә рәстәджы цаутә Күйдзәджы радзырды («Хур скәсәнүрдәм нә ныгуылы», «Чьеури»).

6. Күйдзәджы сатирә әмә юмор.

7. Уацау «Мәт» (цыбыр афәлгәст).

8. Уацау «Фыйяуы сагъәс». В. И. Ленины сурәт. Адәмы иугонд монументалон фәлгонц уацауы.

9. Күйдзәджы уацмистә сывәлләттән: «Тәрных», «Фырнымд чындз» (пьесәтә), радзыртә.

10. Нигер Күйдзәджы сфәлдыстады тыххәй.

III. Ныр та рахизын хъәуы радзырд «Тегайы бәлас»-мә. Асәй стыр нәу – 5 фарсы. Ахуыргәнәг әй йәхәдәг бакәсдзән къласы, кәнә та йә бакәсдзән, ахуырдаутәй хуыздәр чи кәссы, уый. Ёрмәст ахуырдауы рагацу хъәуы ахуыргәнәгән бацәттә кәнүн: скъоладзауән бацамонын хъәуы кърандасимә, цавәр хъәләсәй әмә кәңзы нывты күйд кәссын хъәуы, уый; ләмбынәг ёрдзурын хъәуы диалогты әмә монологты (зәронд ләдҗы радзырды) интонацийы тыххәй.

IV. Радзырды ис әнәзонгә әмә зынәмбарән ныхәстә әмә дзырдәстытә. Бахъуыды кәнүт үыцы дзырдтә әмә дзырдәстыты нысаниуәг:

Әввахсәдәр – хәстәгдәр.

Тәгәр бәлас – горный клен, явор.

Фәндаг фәсаджил вәйи – фәндаг дыууә дихы фәци – рахизырдәм әмә галиуырдәм.

Нә къубәлттә ныддаргъ сты – әнхъәлмә кәссынәй бафәлладыстәм.

Тырты – сындзәджын къутәр, зайы йыл туаггомау лыстәг гагатә (барбарис).

Цъуй бәләстә – рябина.

Йæ фæстаг цотæй дæн – уыдтæн йæ фæстаг сывæллон.

Æмбонд – кау, быру.

Сбæндæн уыдаид – бафтыцтайд, æвнæлтайд уыцы куистмæ.

Æнæбастайгæ уæвын – æнæфæллайгæ уæвын.

Æнциан – æрæнцайæн, æрулæфæн бынат.

Дугъ уадзын – марды кадæн-иу уагътой дугъ, мард нæлгой-магæн.

Хорз лæджы фæд, дам, зæйы бын дæр нæ сæфы – йæ адæмæн хæрзты чи бацæуы, уый номæн рохгæнæн нæй.

Иу цъусдуг – цыбыр рæстæг, цæстыфæныкъуылд.

Æксæлык къутæр – можжевельник.

V. Радзырд «Тегайы бæлас»-ы мидис æмæ сæйраг хъуыды (куист цæудзæн фæрститæ æмæ хæслæвæрдтæм гæстgæ).

Фарстытæ æмæ хæслæвæрдтæ радзырдмæ:

1. Цæцæй æмæ кæдæм цыдисты балцы æмбæлттæ? Чи сын бацамытда фæндаг Нæзыты ратъæй Суары хъæумæ?

2. Кæуыл сæмбæлдисты бæлцæттæ сæ фæндагыл? Цы куист кодта зæронд лæг?

3. Цæмæн систад зæронд лæг бæлцæтты размæ? Цавæр ирон æгъдæутты кой ис радзырды? Ранымайут сæ.

4. Чи уыд Фæрниаты Тега? Цæмæн бæззад йæ ном адæмы ‘хсæн’?

5. Цæмæн фæзæгъы, ацы бæласы бынты чи фæцæуы, уый «рухсаг у, Тега», зæгъгæ?

6. Цы хæрзты бацыд Тега йæ хъæубæсты адæмæн?

7. Куыдзæг зæгъы йæ радзырды хъайтарæй: «Куыд дзырдтой, афтæмæй йыл бирæ чидæртæ цима худгæ дæр кодтой». Цæмæн кастисты иуæй-иутæ Тегайы хъуыддæгтæм ахæм цæстæй? Дæумæ та куыд кæсынц уыдон?

8. Куыд æмбарут ацы ирон æмбисонд: «Хорз лæджы фæд, дам, зæйы бын дæр нæ сæфы»? Цæмæн пайда кæнны йæ уацмысы Куыдзæг ахæм аивадон фæрæзæй?

9. Фæзмиаг у махæн Тега æви нæу? Цæмæй?

10. Цавæр аивадон фæрæзæй пайда кæнны йæ радзырды Дзе-сты Куыдзæг? Уыдон куы ранымайай, уæд бамбардзынæ, куыд дæсны уыд Куыдзæг радзыртæ фыссынмæ. (Диалог; цыбыр радзырды адæймаджы æнæхъæн цард равдисын: радзырд кæмæй хъусæм, уый у тынг дæсны дзурынмæ – алы ныхас дæр ис йæ

бынаты. Күйдзәг дәсны у радзырды сюжет әмә композици амайынмә).

11. Цы базытам мах зәронд ләджы царды хабәрттәй? Цавәр ләгәй әвдист ңауы уый радзырды?

12. Радзурут, адәймагән ном цы хъуыддәгтә кәнынц, уыдоны тыххәй.

13. Джыккайты Шамил фыссәдҗы тыххәй афтә загъя: «Күйдзәг әвдиста, адәймадҗы бәрzonд әмә тыхджын цы миниуджытә кәнынц, уыдон. Уый уарзта цард әмә йә курдиаттәй күиста царды сәраппонд». Дәумә гәсгә, цавәр адәймаг уыд Дзесты Күйдзәг? Равдис дәхи ңастангас Күйдзәдҗы радзырдмә әмә йә иннә уацмыстәм.

14. Кәй әмә ңәмән бафәзмыйтой скъоладзаутә әмә кәм ныссагътой нәзыйы мыггәйтә?

VI. Ахуырдауы реферат «Джыккайты Шамил Дзесты Күйдзәдҗы радзырды тыххәй».

Джыккайты Шамил радзырд «Тегайы бәлас»-ы тыххәй афтә фыссы: «Күйдзәг гыщыл хъуыддәгты уыны стыр мидис. Арасын у хәрзиуәт: уый цин ҳәссы архайәгән йәхицән дәр әмә адәмән дәр, – ахәм у Күйдзәдҗы этикон хъуыды. Уый нывәфтыд әрцыд радзырд «Тегайы бәлас»-ы.

Тега у әрдзы сконд күрыхон адәймаг. Йәхәддәг – әнәзәхх, әвәрәз, афтәмәй йә уд хъары адәмән хорз ракәнныныл. Фәндагыл дур фәзынд – иуварс әй аппараты. Хид фәхуынкъ ис – бампъузы йә. Фәндаг цы къадаты сәрты ңауы, уыданы сәвәры стыр дуртә – къахәвәрәнтә. Искаәй әмбонд фәкъахыр ис – самайдзән әй: уәд фос хуымма нә хиздзысты, әмә әнә фыдбылыз уыдзысты хуымы хиңау дәр әмә фосы хиңау дәр. Ахәм митә әнәсәрфат адәммә кәсүнц худәг. Эгоист Тегайы хуызәтты хоны «мыстыты сайд». Йәхицән «мыстәвәрәнтә» чи кәны, уый нә зоны аргъ кәнин, йә удәй арт чи ңағъыды, уыданән. Тега фәндаггәрон ныссагъта тәгәр бәлас: йә аууон бәлләттән уыдзән фәлладуадзән. Хорз ракәннын ис йә хъәды әмә йә кәны, йә фадат күйд амоны афтә. «Хорз ләджы фәд зәйи бын дәр нә сәфы» – ахәм хъуыды у Күйдзәдҗы этикон хатдзәг». Иуныхасәй, Шамилмә гәсгә, ацы радзырды Күйдзәг равдиста адәймадҗы идеал. Шамилы хъуыдытимә Күйдзәдҗы радзырды тыххәй әз базонгә дән йә чиныг «Ирон

литературәйи истори»- йә. Уый фәзында мыхуыры 2003 азы
Дзәуджыхъауы.

VII. Урочы фәстаг хайы ахуырдзаутәй иу чинигмә
әнәкәсгәйә аив радзурдзән әмдзәвгә фыссәджы тыххәй:

Хъодзаты Ахсар

ДЗЕСТЫ КУЫДЗӘГ

Ағады ранмә чи уадзы йәхи сәр,
йә бәсты сәр дәр уый кәны нылләг...
Нә бүц даринаг – хистәртимә хистәр,
кәстәртимә кәстәр уыдтә, Күйдзәг.

Уәзданәй дә нә амбылдтаид иу дәр,
әнәкъәм арвау – хурзәрдә, сыгъдәг.
Кәндзән әдзух дә Хорхәссағ фәдисхъәр
әнусты ‘фәгәй – фехъуса йә ләг.

Уыдтә ды уыйау удвидар, фәразон:
ысдах хәрәмттән, хахуыртән мысан,
фәлә дәм худти Урс хохәй дә райсом.

Цәмәй әрдәгыл ма аскъуыя Фарн, –
әрләууыдтә фәлтәрты астәу хидау.
Йә ном уыдзәни уыңы хидән – Фидауц.

(Мыхуыргонд ҇ауы чинигәй: Хъодзаты А. Рұхс
Амдзәвгәтә. Орджоникиде, Ир, 1987, – 195 ф.).

Фарстытә әмдзәвгәмә:

1. Үә зәрдәмә фәңди Хъодзаты Ахсары әмдзәвгә – но-
марән сонет? Цәмәй?

2. Цавәр адәймагәй нә разы сырәзы фыссәг Дзесты Күй-
дзәджене сурәт? Ранымайт Күйдзәджене адәймагон миниуджытә
Ахсары әмдзәвгәмә гәсгә: «хистәртимә хистәр, кәстәртимә
кәстәр, уәздан, хурзәрдә, сыгъдәг, удвидар, фәразон, хахуыр-
тән әмәх хәрәмттән мысан, Фидауц». Цы ма сәм баftаус
ды та?

3. Цәй тыххәй рахуыдта Әхсар Куылзәджы «нә бүц даринаг»? Кәмәй фәзәгъынц афтә?

4. Цавәр аивадон мадзәлттәй пайда кәны йә сонеты поэт? Ранымай сә (абарстытә, сидәнтә, эпитеттә, метафоратә, ныхмәвәрдтә). Цы у ацы аивадон мадзәлтты нысан?

5. Цәмән фыссы поэт ныхәстә «Хорхәссәг», «Фарн» әмә «Фидауц» стыр дамгъәйә? Цы нысан кәнынц ацы дзырдтә?

6. Куылзәджы аивадон фәлгонц – фыссәг әрләүуыд фәлтәрты астәу хидау – йә ном уыдзәни уызы хидән – Фидауц. Кәмәй фәзәгъынц адәм – сыйхи, хъәуы, комы, Ирыстоны Фидауц әмә цәмән? Цәй тыххәй зәгъы Хъодзаты Әхсар Куылзәгәй фәлтәрты Фидауц? Раргом кән дә хъуыдытә Әхсары әмдзәвгәйы тыххәй.

VIII. Хәдзармә күист: 1) зонын дзурын пъланмә гәсгә Дзесты Куылзәджы царды хабәрттә (316 – 318 ф.);

2) бацәттә кәнын радзырд ахәм темәйыл «Хорз ләдҗы фәд».

ИРОН
ПРОЗАЙЫ
АНТОЛОГИ

ЦӘРУКЪАТЫ АЛЫКСАНДР

(1918 – 2000)

Цәрукъаты Ибрагимы фырт Алыхсандрды ирон адәм фыңғаңдәр поэтәй базыдтой. Поэт та ахәм уыд, әмәе йәе алы әмдзәвгәйә дәр хъуыстысты йәе риссаг зәрдәйи уидәгты улхайраг зәлтә.

Алыксандр райгуырди 1918 азы 12 декабры Хъарман-Сындыыхъауы зәхкүсәг бинонты ‘хсән. Ибрагим әрыгонәй афтыд Уәрәсемә, күиста алы горәтты, фәстәдәр та ахәцә Америкмә. Ирыстонмә сыйздәхти 1918 азы. Бацыди коммунистон партимә, әнувыдәй архайдта мидхәсты. Советон дуджы күиста бәрнөн бынәтты, ног цардарәзтыл тох кодта иузәрдионәй. Уәдмәе раләууыд «әвыйд-дывыидоны дуг» – әнаххос адәмәй-иу бирәтүл ныххуырстор фыдынаджы ном әмәе-иу әй мәрдтәм барвыстой. Афтә рауад йәе хъысмат Ибрагимән дәр: арцахстор йәе 1937 азы, әмәе афәдзы фәстә бинонтә әнәе дарәгәй аzzадысты.

Сә мад Агъниан рагәй дәр рынчынтағәнаг уыд әмәе уыци фыдасты фондз сывәллонимә цы зынта бавзәрста, уйын фыдгулән дәр ма зәгъәд Хуыщау. Агъниан әрдзәй рахаста стыр курдиат. Цы бирәе каджытә, таурағытә, аргъәуттә, хъардышытә, әмбисәндтә, әмдзәвгәтә зыдта, уыдон алы азты джиппү уагъд әрцидысты «Max дуджы». Хицән чиниг дәр ын раңыди Хуссар Ирыстоны 1978 азы. Фыды фарн мәрдтәм нә цәуы, фәзәгъынц. Афтә зәгъән ис мадәй дәр. Әмәе Алыхсандр чысылай фәстәмә хайджын уыд Агънианы фарнаей. Уйын ирдәй зыны йе сфәлдыстадыл. Поэт йәхәдәг хуымәтәджы нә фыста: «Нывәфтыд дзырды сүсәг тых мәе йәхимә ласын байдында Агънианмә хъусгәйә, Къостайы уацмыстә куы нәма зыдтон, суанг уыци рәстәгәй».

Цәрукъайы-фырт каст фәци сә хъәуы скъола, рабфак, ахуыргәнджыты институт, педагогон институт, фәстәдәр та – Мәскүйиы Горькийи номыл Литературон институт. Күиста

ахуыргәнәгәй йәй райгуырән хъәуы, чинигуадзән «Ир»-ы редакторәй. У бирәй поэтикон чингуыты автор. Фәлә фыста прозаикон уацмыстә дәр. Уйдон хицән чинигәй рацыдысты 1967 азы Дзәуджыхъәуы.

ЦАЕРУКЪАТЫ Алыксандр

МӘЕЛГӘЕ АЦЦЫ КАФТ

Радзырд

1

Цәстүтәе сабыргай байгом сты. Фәлмаст сатәгсау гагуытыл ферттывтой рухсы стъәлфәнтә. Афтә ма вәййынц хъоппәг-дидинджытә фәскъәвда: сә күсчытәй фәзыны уарыны артәхты әвзист тәмән.

Хүйссы Занчуллә. Йе скомкоммә, тынг бәрзәндты, кәйдәр сызгъәрин дзыккутә дымгә рапәс-бахәсс кәнү. Кәйдәр дзыккутә... Кәйдәр цәмән? Фехъуыста сын Занчуллә кәддәр чысыләй сә таурәгъ. Мысыры бәстәйи паддзахы ус Вереника-йы хъуымбыл дзыккутә... Цәмәй йә ләг хәсты быдрыәй сәрәгасәй әрыйзәхә, уйй тыххәй сә болат хәстгардәй ралыг кодта, әмә сә әвәрдтой кувәндоны мысайнагән. Уырдыгәй сә арвы сыгъдәг тых йәхимә систа... Уәдәй нырмә зилинц әнусон стъалытимә... Фәлә на! Вереника-йы дзыккутә не сты! Адоныл ма иухатт Занчулләйи цәст әрхәңди... Әрмәст арвыл на – адәмы къәхты бын, цыифәйдаг зәххыл... Уәдә ныр йә сәрмә әваст куыдәй февзәрдысты цымә? Кәңәй әрәфты-дысты ардәм? Нәу йә бон уыдәттә әримысын Занчулләйән ныртәккә.

Арвы дәлфәдджи дары сырх хъуләттә. Зын ракатән – сәуәхсид у әви зәрәхсид, хур ныгуылгә акодта әви скәсүнмә хъавы...

Фәскъяу дзыккуты әнгас чи уыд, уыцы әврәгъты судзгәттыфылтә уайтагъд әрбайсәфтысты әгәрон тыгъды хъәбысы. Тарбын фәлм бәзджындәргәнгә цәуы... Изәр...

Занчулләйи цәсты уәлтъыфәлтә ногәй уәззаяу кәнүн

байдытой. Цавәрдәр рисс уәнгты базмәлүди, дудгә ахәлиу ис буарыл. Йе ‘мхәццә хъуыдигә дыв-дыв кәнинц знат дынбындзытау. Ницы равзарын дзы у йәе бон, ницы бамбарын... Афтәй йәм кәсү ныр та: хүйссы авдәны, узы йәе мады фәлмән къух. Жәмә кәм ис уәд ныййарәг йәхәдәг? Цәуыннә бады йәе уәлхъус сәргуыбыр амә цәссиг калгәйә кәддәрау? Цәуыннә зары хъәбулән архәндәгәй ныр дәр?

Узы амә йәе узы къәләтджын авдән аңәрынцойә...

Фәлә уалынмә йәе хъустә гуыв-гуыв кәнин байдытой чысылгай. Кәңәйдәр арбайхъуисти ажхормаг хъиуаты цъәхахст. Бәхы цәфхәдти тъыбар-тъыбур... Уый хъиуаты хъәр нә – уадынды уаст күү у, бәхы цәфхәдти нә – гуымсәджы тъупп-тъупп! Фестъәлфыди чызг. Мәнә йә әвиппайды зилгә-дымгә уәлвон фехста хъәмпү халау.

– Занчуллә, калмы кафт!

Ниуынц уадындузтә, сә уәд хъавы схауынмә. Барабаны сонт гуымс, йәе хъәбәр тәенты лыстәг зыр-зыр...

– Занчуллә, дәлимоны кафт!

– Раевдзәр! Тагъдәр! Стәх, фәйлаугә, арты ‘взагау хәрдмә!

– Фәздәгау къәдзтә-мәдзтә, ратас-батас!

Фенцад зилгә-дымгә, аруагъта зәхмә удайст чызджы. Жерчынмә хъавы Занчуллә. Дудынц йәе къабәзтә. Ракости та йә цәстытәй. Уыны: ахсәвон арв ай арәмбәрзта йә сау харә зәлдагәй...

2.

Уәд ыл дыууадәс азы йеддәмә нәма цыди. Уыңы боны маңт кәлмәзәфы носау йәе зәрдәйыл бazzади аңусмә, баҳордта йын сау хъысмәты халон йәе рәсүгъд сәнтты билцъ әвзонгәй. Фәхицән йәе ныййардҗытәй уыңы аңамонд бон... Мәнә йә мад амә йә фыдимә уәрдоны рәтәнагъдмә бастәй ләууы базары кәрон. Иу алхәнәг сәм иннашы фәдил арбацәүү, фәлә аздәхы фәстәмә аңә истәмәй: сә хицау артәйы дәр иумә уәй кәнү. Фәстагмә ыыл уәддәр фәуәлахиз иу зын-дзырд бәзджынцәсгом ләг, йәе уәлә – сау дәргъытә пәләз амә бур гоцораджын худ; хордзенәй иста сырх хъәбызатә, удәгасәй сә хордта.

...Уыңы алхәнәг Занчулләйи ахаста теуайы чырәйыл дард бәстәм. Ниудта чызг, күйдә. Баззадысты йәе ныййардҗытә

уәнгтәбастәй. Цы фесты, цымә, уый фәстә? Чи зоны, уыдан дәр кәрәдзийә фәцуҳ сты, ахаудысты зәххы фәйнә кәронмә... Хъуыды ма кәны Занчуллә: змисбыдырты сыл тых-гәнджытә сәмбәлдысты, ныххурх кодтой хъәбызахоры. Інахъом чызг бацис марәджы амәддаг. Уый йә рәхдҗы әндәр ләгән байвта ңавәрдәр аәрттиваг дуры къәрттыл.

Удхайраг фәндәгтыл ңәугәйә, чызджы хъустыл уадис адәмь хъәрзын, сывәлләтты цъәхахаст, – уыдан дәр йәхи хуызән уәйгонд ңагъайрәгтә. Афтә йәм кости, цымә-иу бандысты уыдоны тәригъәдәй цъәх оазисы кипаристә сә сыйфыфәй. Сыгъта хүссайраг хур әғъатырай, удхәссәгая ын хъавыди йә уд сласынмә. Фәлә әхсәв... Цы хорз уыди әхсәв! Цәсгомыл ныңдәвыйд үымәл сында әмә кәрдәджы уләфт. Змисбыдыр-иу нал арыдта бәгъәввад къәхты, пальмәты цъуппай ңагътой дәнәтә мәргүтә сә алыхуызон хъәләсджын уадындаттәй. Зыланг кодтой арвы бәрзондыл стъалытә, ауыгъд дәнгәрдҗытуа. Фәлә уыдәттә се ‘ппәт Занчулләйән уадысты йә хъустыл, фәндыйди йә сә фенени, әрмәст ын уыцы хъомыс, уыцы фадат нае уыди...

Йә ңәстүты баст ын куы райхәлдтой, уәд йә разы, арғауы куыд вәйиы, раст афтә февзәрди зырнәйзылд егъау галуан, егъау ңәхәрадәттә; ңады хүйлфәй цыхцырдҗытә хәрдмә ңавтой, схъиудтой уәльвонг. Җавәр бәстәмә афтыди – ницы ыйн зыдта. Үым әй сәфәлистой рәсүгъд дарәсәй, әрцауыгътой ыйн йә хъуырыл налхуыт-налмас фәрдгүйтә. Баппәрстой йә бирә сылгоймәгты әхсәнмә. Афәдз ыл рацыди йә ног бынаты, әлдары усдоны. Әмбарын сын байдытта се ‘взаг дәр. Ләг рәхдҗы хъумә федтаид ье ‘взонг къайаджы – кәңәйдәр әм чи ‘ртахт, уыцы ләппин мәлхъы... Фәлә нае разад уый, – устыты хистәр ләгән баләгъстә кодта: «Әгәр әрыгон у, ницәуыл дә аирхәфсәдзән әмә дын уәнгәл фест-дзәни уайтагъд. Фәлтау ма йә иу афәдз бауадз әмә дә къом-си рәгъәдәй бахәрдзынә»... Сразы хицау... Уыйфәстә ус Занчулләйән хибарап афтә: «Әз дәр дәу карәнәй әрбахаудтән ардәм... Әрымысыдтән дәумә гәстә мә ‘взондҗы дуг... Нә! Нә дә бауадззынән кәфхъуындары дзыхмә, кәд мә масть уымәй иучысыл уәддәр ссәуид!.. Әз уыдтән әппәтә дәсныдәр кафәг, фәлә кафгә та никуы акодтон... Ныр мә дәсныйад бафтаудзынән иууылдәр дәуыл. Сахуыр дә кәндзынән. Мә

фәрцы аирвәздзынә ардыгәй әмәе кафдзынә мәе бәстү, дзурдзынә дуне скәнәджы раз нае дыууәйи тәригъәд әмәе мәстытә дәр...»

Раджы уыди уый, тынг раджы...

3.

Райтом кодта йәе цәстүтә Занчуллә. Уыны: стъалытә змәллыңц. Иугай-дыгай йәем әрцәйхауыңц. Авдәнәй йәе къухтә сдары рацахсынәввонг, фәләе йәем дзы әппүнничи хәцәкәнны...

Әрчъицидта ныр. Цәй авдән әмәе цәй мады зарәг!.. Доны 'ртәхтә әркәллыңц йәе цәсгомыл, әрызгъорыңц рустыл. Хәссы йәе нау, хъәдәй конд нау, дыууәрдәм хъеллаугәнгә. Чысылгай әмбарын байдыдта чызг, цы Ыыл әрцыдис, уый дәр.

Әхсәз боны размә Гречты бәстәй Скифты паддзахадмә рараст урс кәттагджын нау. Разәй, йәе тәккә фындыл, хъәдәй конд егъау қәфхъуындар – комхәлиуәй, йәе хъуырыл – бирәгъы дәндаг ауыгъыд, фыбылызәй хизәг «дуя». Сарәзта ие 'ргом әнәкәрон денджызы хъәбисмә. Базаргәнджытә ластой харә, глази әмәе цъолоби хъуымәңтә, алы нывәftyд дзаума. Къуымтәй зындысты домбай әмәе фәранчы цәрмитә, уартджынхәфсы цәнгәт агъудтә, пылы урс ссыртә, – әхсаргарды хуызән даргъ әмәе къәдз. Ластой стайы, арсы дзәмбытә хәлттыл кондәй. Уыдонәй чи балхәна, уымән, дам, дәлимонәй тас наеу, низтә – емынә, хъыпты, таләу, рын, сон ие 'мгәрәтты никүу ауайдзысты... Науы бадтысты базаргәнджытәй уәлдай әндәр адәм дәр. Сә иуәй-иуты дзагъул цәстәнгас уагъта тасдзинад адәй-маджы уәнгты. Дзыхәй никәимә дзырдтой. Сә сәртә уәхсчыты астәу арф ныгъуылдәй дардтой.

Иуафон науы хицау адәмы әхсән әрләууыд. Йәе къухы қәфы хъус, сасиры йас. Йәе хәдфәстә, ләдзәгыл әнцайгәйә, дзор-дзор кодта ләгуынсәр зэрөнд ләг.

– Әвзәр фынта федта мәе дәсны зондаби, – амоны хицау ләгуынсәрмә. – Денджызы бардуаг донбеттыр Посейдон наем әртхъирән кәнны. Алчи йәе мысайнағ ардәм әппарәд! – загъта әмәе йәе бәзджын сау рихитә рахиз къухы уәлармәй фәйнәрдәм адаудта.

Әвзист, сызгъәрин, нахъуыт-налмас хәзнатә згъәлын байдыдтой. Қәфойы хицау уалынмәе әрләууыд иу фыдхуыз бәлләнноны

раз, уйй йæ уæрджытыл гуыбырай бадт æмæ йæ артæнтыл хæңыд.

– Даң цæуыннæ исты дæттыс мысайнағ?

– Ницы мæм ис... Аз рынчын дæн...

– Цæмæй?.. Халер ма уæд!..

– Нæ, халер нæу... Мæнæ мæ дзабыры уæфстæ бахордтон, сыдæй мардтæн æмæ... Мæ фæндаггæттæ мын чидæр фелвæста...

– Халер, халер, сæфæм! – фæхъæр ласта науы хицау барæй.

Сæ сæртæ уæхсчыты астæу арф æмбæхст кæмæн уыдысты, уыдон рагæппытæ кодтой, рынчыныл фæхæңыдысты, ден-джеzизмæ йæ нывзылдтой. Уым ыл акулæтæ бирæгътау сæхи ның-цавтой.

Бæзджын сай рихитæ æрзæбул сты Занчуллæйы сæрмæ. Чызг йæ хъуыры фæрдгүйтæн сæ тæккæ хуыздæр рафтыдта.

– Кæй у? – фæрсы хицау, чызгмæ амонгæйæ.

Йæ карды сæрыл хæңгæ әрбаввахс иу гуыбырфындз лæг. Аерфгүиты бын тугхæңцæ цæстытæ рауай-бауай кодтой.

– Мæн! Мæ цагъайраг у, æмæ цы?

– Кæдæм дарут уæ фæндаг?

– Дунейы къуымтæ басгарынмæ, алы бæстæты хæзнатæ мæ хордзенты ныvgæнynmæ!

Рихиджын баҳудт. Бамбæрста, ацы лæг ам иунæг æмæ æнæбон кæй нæу, йемæ тызмæгæй кæй ницы бакæнæн ис.

– Авæңцæгæн, дæ чызг зарынмæ æмбисонд у, и?

– Кæд кафынмæ, мыйяг! – йæ кард кæрддзæмы æрдзæхст ласта лæг.

Ныр науы хицау афтæ:

– Ацы хæзнатæ иууылдæр дæу фæуæнт, кæд йæ кафт мæ зæрдæмæ фæңæуа, уæд!

Чызг феппæрста йæ уæлæдарæс. Хуры тынтаэм ссыгъдысты йæ сызгъæрин цонгдарæнтæ, къандзолы æмæ роны хæрдгæ ал-дымбыдтæ, хъуссæджытæ. Гуыбырфындз лæг йæ тымбыл къух фæхъил кодта хæрдмæ. Йæ чылдыыммæ цы бæлцæттæ лæууыди, уыдон сæ дæлæрмттæй тæгъдгомау фелвæстой уадындзтæ. Цирхьиты хъамбул хæңæнтыл æрсагътой сæ цæрмyn худтæ. Адон, фæндырдзæгъджыты къорд, кæддæриддæр цæттæ вæййынц уадындзæй уасынмæ сæ цæугæцарды, кæнæ та кардæй лæбурынмæ сæхи хуызæн фыдгæнджытæм, йе хæтæнхуаг фæндаггон адæммæ.

Ныдздынәстөй, ныррызысты уадындзтә. Райдында кафын Занчуллә... Фәлә цымыдис бәлләттәй исчи аәмбәрста, цымә, әнамонд уды мидхъуырдухән? Йеппәт буары змәлдәй зарәгай әвдиста, сывәллон фыццаг хатт дзурын күы байдайы, уыңы рагдуг. Худтис арвы цъәхмә, әвнәлдта зәххы дидинджытәм, хәңдиц мады фәдджийл. Рәзгәттә, зәрватычы ләппинау, аләмәдәр кастис әүүәнкәджынәй...

Кафы Занчуллә. Йә астәу ратас-батас кәны. Къәхтә, ихыл бырәгай, змәлынц. Мәнә әрләууыдис адәмы зиллачы астәу. Йә уәрагәй әңцайы зәххыл. Бәгънәт җәнгтә фәйнәрдәм аленк кәнынц, зырзыргәнгә. Сәр фәстәрдәм ахауд. Дзыккутә әрәндзәвыйсты къахы счылтыл. Сау ҇астьытә кәсүнц тутхуыз әврәгтәм, әгүүшпәг ныхас кәнынц дунейы бәрзонд әвәрд рәстад әмә сыйдәгдинадимә, уыдоныл фәдзәхсынц сәхи...

Әваст хәрдмә фесхъиудта чызг, калмдзәфau. Науы хъәбәр фәйнәджытыл әрхауди дәлгоммә. Тылдта йә гәндзәхтә. Бәрәг уыд: әвзорнг сабийыл џавәрдәр бәлләх сәмбәлд. Сау дзыккутә размә акалдысты, ныппырх сты фәйнәрдәм. Сәйысты уәләмә – әрхауы йә уәрджытыл фәстәмә. Әппүнфәстаг сләууыд йә къәхтыл. Уый әрдәбоны әнәмәт саби нал уыд: ҇астьытә әнәуынен сау әрттывд фәкодтой. Адәмырдәм сарәзта ие ‘ргом, бираегъяу ие ’фсәртә скъәс-къәс кәнынц. Фәецайләбуры кәйдәр хурхысәртәм. Маргдәндаг гәккурийау фәцъыллинг ласы әмә ие ‘взәгтә адәймаджы зәрдәйы фәцәйтъиссы. Мастәлгъәд ҇аңгәссау сәгъеди йәхи, къәдз биринкъәй фәцәйкъахы искай ҇астьытә... Әрдәбоны раст, әнәмәт сывәллон ныр удхәссәг фестади, – дәндагәй искай баҳәрид.

Әлхынцъәрфыгәй кастысты гуыбырфынц ләг әмә науы хицау Занчулләмә. Уыдон не ‘мбәрстой, сә разы цы сусәг тох цыди, уый. Уыдонәй алкәй дәр уыдис әрмәст йәхи мәт: сә иу тарст ие хәзнатән фембылдәй, иннә та, сизгъәринтә ие хай күы нае фәуой, уымәй. Не ‘мбәрстой, әрдз алы удаен дәр цы хъару радта, уый ис рәхистәй сбәттән, фәлә йын басәттән та кәй нәй. Уый уыди тох, сусәг тох иунәттән дүнейы ахсән.

Гуыбырфынц ләг зәхх ие къахәй әрриуыгъта.

– Әгъ-гъәд! Дәлимоны кафт ныр та!

Æрлæууыди Занчуллæ. Цæуы йæ тыхулæфт, хъуысы йæ риуы хæр-хæр. Йæ фæллад дæр не суагъта, афтæмæй райдыдта æвир-хъау кафт, хæйрæджыты паддахы усы кафт. Зыхъхъырдæн-даг, дзагъырдзаст, хæрдмæхъил уæхсчытæ.

– Калмы, калмы кафт! – фæхъæр та ласта хицау. – Уыйфæстæ хуры чызджы кафт!

Занчуллæйыл уалынмæ зæхх иуырдæм цалхау ныззылди, арв – иннæрдæм æмæй йыл къæртгай расхъиудта, нызгъæлæнтæ йыл. Æрхауди чызг адæмьи къæхты бынмæ. Скалди тут йæ хъæлæсæй, фемæхстى фындыыхуынчъытæй...

Уый уыди зонон, тækкæ зонон...

4.

Стъалыты дзыгуыртæ хъеццау кодтой, бæласы цонгыл ауыгъ-дау. «Фисынмæдзæуджытæ» фæкъул сты хурыскæсæнырдæм. Æмбисæхсæвæй фæивгъуыдта. Тарцъæх фæлмы аууонæй слæсти мæй тынт егъауæй. Күйрдадзы комæй рахаугæ цæнгæт тæбæгъы хуызæн сырх-сырхидæй зынди. Күйд уæлдæр цыд, афтæ йæ цæсгомы хуыз фæлурсдæрæй ивта. Йæ тынтæ кæсагахсæн цыллæ хызау дендкызы арфы ауагъта, цима дзы кæфтæ ахста. Разынди йæ рухсмæ науы сиукъыл кæфхъуындары хъæдын сæр, йæ аргъæу цъар тæмæнтæ скaldta, згъæр хæрвау.

Касти Занчуллæ, уæлгоммæ хуысгæйæ, арвы цæхæр къуырф-мæ. Рæсугъд фынты аныгъуылæгау, кæм и, уый дзæбæх нæма æмбаргæйæ, хъуыды кодта дунейы мæнгвад рæсугъдзинадыл. Фæндыд æй æхсæвы нывмæ йæхи æнцойæ ирхæфсын цæргæ-цæрæнбонты. Уæлæуыл дунейы арвы æвзиист уæфт хъæццулæй йæхи нымбæрдзæн. Күй амæла, уæд та йæ мумийау күйд скæной, æмæ уæддæр уыцы æмбæрзæн йæ уæлæ күйд уа. Мæйы рæдау цæстæнгас ын йæ зæрдæ рæвдыдта. Риуы къуымы чы-сылгай райгас йæ ивгъуыд заманы цард. Фæлæ уалынмæ, йæ сæннæтæ цы мæнг къахыл лæууыдсты, уый фæтасыд... æмæ йын дунейы хорзæх уæнгæл фестади. Мæй... хæларзæрдæ мæй йæм фыдгæнæджы хуызы зынын байдыдта.

Æримысыди Занчуллæ кæддæры бонтæ сай утæхсæнау, æнуд цъæхæхстай, æнæбон фæдисхъæрау.

Цæвитеттон, иу грекъаг æлдар стыр куывд скодта, бæхæй ра-хаяугæйæ йæ цонджы æлвæст кæй сдзæбæх ис, уый тыххæй. Лæвæрттимæ йæм циди Занчуллæйы раздæры хицауы ус æмæ

чызджы дәр йемә ахуыдта. Адәм бадтысты цәхәрадоны. Уыңы рәстәджы иу хәтәнхуаг фәндырдзәгъдәр кәңәйдәр әрбафтыди. Хъалтәй йыл сәт сәт калтой, ирхәфстөй йыл сәхи. Әмә уәд ныzzарыди уый, бәләстү ‘хсәнты хәрдмә мәйырдәм кәсгәйә... Занчуллә ма йә зәрдыл бадардта зарәгән әрмәстәр дәр йә фәстаг ныхәстә:

...О, уәлә мәй, дәу әнхъәлдтон рәстадыл хәңәг,
 Әнхъәлдтон, зәхмә фәлгәсгәйә,
 Ди агурыс, чи у фыдгәнәг, чи у хәрзгәнәг,
 Әнхъәлдтон, хъаххъәнис әнәтәригъәды.
 О, саузәрдә мәй, уәдә цәмән ләууыдтә гобийә,
 Уәларвмә цәуынна фәхастай фыдуац,
 Әппәтисфәлдисәгән цәуыннә загътай дың..
 Змисбыдыры мә дарәджы куы аппәрстөй
 Уәнгасстәй, фәрскуруәй.
 Паддзаш Эдипау саутуырм, цәстытә къаҳтәй куы баззад,
 Уәддәр ма йыл баскъәрдтой агъуыд куытты,
 Баугътой йыл сыйсығғәнгә сау кобрә калмы.
 О, түгхортә, басудзәд уә ме ‘лгъист...
 Рацәуәд, рацәуәд стыр хъаймәт,
 Иууылдәр бабын ут, байсәфут!

Ләгмә фәләбурдтой хъалтә, фәндыр ныссастой, йәхи та йын рафистәг кодтой, и, йә сәрүрл ын ауагътой фыңгә дон. Әнамонд фәндырдзәгъдәр әрдиаггәнгә лыгъди быдырты. Мәй уыдта уыңы әбуалгь митә уәларвәй, кәеддәр ын йә фыды хъизәмәрттәм куыд әдыхстәй кости, афтә. Уый худтис мәгүүр ләдҗы удхарыл. «Ныр дәр та цымә арвыл уыңы мәй наеу? Ныр та кәуыл худы, цымә?» – дзуры йәхинимәры Занчуллә.

– Цъаммар! Фәсайдтай мә! Фәфыдаңхъәл дән! – чызджы әмхәщә хъуыдтә фескъуыдисты ацы сонт хъәрәй. Ауыдта, цирхъ куыд ферттывта әмә йә сәрмә уырдыг куыд әрләууыд.

– Ныртәккә дә маргә кәнны!

Уыны чызг: цирхъыл әндәр къух фәхәст әмә йә тыххәйтү уромы. Хъусы: науы хицау худәгәй бакъәцәл. Занчуллә амәй размәй йә рысты дудгә азарәй әххәст цы не ‘мбәрста, уый ныр чысылтай хатын байдыдта. Йә цәстытыл ауад, ацы гузырыфынды ләг әй куыдәй балхәдта, уый. Бамбәрста, ам уәлгоммә әрдәгмардәй цәмән хүйссы, уый дәр... Карды хъәдил дыууә къухы хъуырдухән кәнның. Фәзынди тас, әбәрәг тас, фәлә

аәрбайсәфти уайтагъд. Цәсттылыл аәrbадти фәлм, ризгә фәздәг. Фыны әңгәс фәлмаст хъуыдты дзир-дзуры мидәг февзәрд ивгъуыд бонты ныв. Мәнә Занчулләйи нудәсаздыдәй йә ног аәlhәnәg ရaуын-бауын кәнү. Фәлә адәм әваст базары кәропнырдәм ныххәррәтт ластой. Әлхәnәg тагъд-тагъ анымадта аәхца уәйгәнәджы къухы әмә, чызджы йә фәдым бәндәнәй ласгәйә, бамидаeт хъомпал адәмы гуылфы. Занчуллә федта әвиrхъau хъуыдаг уыцы ран: къәхты бын ләууыди аәrygon сылгоймаг кардәй лыстәg къуытәгондәй. Йә сызgъәrin дзыккутә зәххыл ныттауыратә сты. Дзырдтой: ерысәй, дам, зарыди әмә фембылды, – йә хъуыртә ахгәдтой, уйядыл хъәләс йә гаччы нал аәrbадт. «О, Хуыцау! – ныууынәргъыдта Занчуллә, барызти йә мидбынаты. – Чи у ацы әнамонд сылгоймаг? Кәм ма йә федтон, зонгәйи хуызән мәм куы кәссы?» Әмә йә аәrhъуыды кодта әцәгәйдәр... Иу хъәздыг фараон рагацау йәхицән зәппадз самадта. Әrхуыдтой зарынмә, кафынмә иууыл дәснүдәрты. Уырдәм бахауд Занчуллә дәр. Ацы сызgъәrin дзыкку сылгоймаг адәмы уыцы бон йәхимә аәrkәssын кодта. Зыдта зарын иуәндәс алыхуызон маргъы әвзагәй...

Къуытәгонд адәймаджы уәлхъус марәг ләууыд, йә къуыхы – тугәйдзаг хъама, афтәмәй.

Цымә, Занчуллә, цъусдуг ахәм мысинәгты аныгъуылгәйә, наэ зыдта, йәхи адзал дәр кәй аәrhәццә, уйй?.. Йә уд истәмәй әнәе банкъаргә наэ фәци, – уәдә цәмән ауад йә цәсттылыл цалдәр хатты кәйдәр дзыккуы пырхытә фәскъау, цәмән февзәрд ногәй йә разы кардәй лыгтә сылгоймаг? Цәмән федта ногәй цирхъ йә сәрмә? Йә хәцәнене дыууә къухы хъуырдухән кәнүнц; сә иу аей маргә кәнү, фәлә иннә та?..

Ныххъәр ласта Занчуллә. Цәсттытә рацайхаудысты сә къусчытәй цирхъы аәrцәфы тәссәй. Фәлә сыл аәrhауд цавәрдәр пәләз, әмә ницыуал ауытдой. Ничиуал уыдта чызгән йәхи цәсгом дәр. Чи зоны, исчи йә аәrәмбәрзта барәй, цәмәй карды цәф ма фена. Цымә цы хъуыды кәнү, йә цардәй ма цы нымад рәстәг бazzад, уым? Цымә ма хъусы, науы хицау фырцинәй кәфойы дзаг хәзнатә, дымгәмә дарәгау, хәрдмә скалскал куыд кәнү, уйй?

Иргъәвәджы къух тыхджындәр разынди, цирхъ ратыдта.

– Цәмән марыс адәймаджы? – дзуры иргъәвәг. Уый уыди къәсхуыртәраэст бәрzonд lәg. Йә цәсгомы әвәрд, йә рихитә,

йæ цæстæнгасмæ гæсгæ зæрдыл лæууын кодта, ассирийаг-вавилойнаг таурæгъты цы Есуайы кой фæкæнынц, йæ мрамор дурыл конд сурæт кувæндæтты кæмæн нывæрынц, уый. Хоры, цардуалдзæт æмæ зайæгойты æнусон бардуаг: фæззæг чи амæлы, фæлæ та уалдзæг фæстæмæ чи райгас вæйиы, адæймаджы хузызы йæхи чи равдисы. Йæ сæрыл – цъупгонд худ, хæргæбыд æндæхтæй хуыд.

Гуыбырфындз лæг фырмæстæй йæ къухы фыдтæм дæндагæй фæлæбурдта:

- Фесæфтон ме ‘хца! Йæ хæррæгъ мæнмæ æрхаудта!..
- Цасæй йæ балхæдтай?
- Дæ хорзæхæй, ды та чи дæ, мæ хъуыддаджы дæ биринкъ цæмæн тъыссыс? Ари мын тагъд мæ кард!

Иргъæвæджы алыварс цæлхæмбырд æрбаисты зноны уадындиндæй цæгъддажытæ. Сæ кæрдты сæртыл фæхæцыдысты. Уый сыл йæ цæст ахаста, бамбæрста, фыдбылызы дзæмбыты кæй бахауд.

– Аэз дæн Анахарсис! – загъта æмæ, æрдæбон чызгыл йæхæдæг цы пæлæз æрæппæрста, уый дзыппæй систа тæнæт урс пергамент, йæ фыстытæ ийин равдиста. Бынæй иыл – Гречыстыр паддзах Солоны фындз æмæ рихиты ныв, стæй йæ уырзæф, – ома къухæвæрд.

Адæм алы къуымтæй сдзырдтой: «Анахарсис, Анахарсис!»

Цавæрдæр дис æмæ тасдзинад сæ зæрдæты бацыд. Уыдонæй чидæртæ амæй размæ дæр хъуистой ацы ном, сæ заманы рухстайæт философтæй æмæ поэттæй иуы ном.

– Уæ цытджын паддзах мæнæн дзырд радта, грекъаг лæг йе ‘мбæстаджы цагъайраг куыд нал кæна, ахæм закъон рауддзыны тыххæй.

Кæйдæр хъæлæс ærbайхъуист:

- Амæ ацы чызг грекъаг нæу – скифаг у!
- Скифаг, зæгъыс?.. Аэз мæхæдæг дæр скифты бæстæйæ дæн, – йæ сусæг цин æмбæхсгæйæ, загъта иргъæвæг æмæ цирхъ балæвæрдта: – Зæгъ-ма, цасæй йæ балхæдтай уæддæр?

Гуыбырфындз лæг цирхъ науы п'ольыл æрæвæрдта, йæ иу къахæй иыл æрæнцад. Анахарсис дæр ærlæууыди цирхты иннæ кæрон, æмæ иугай-дигай калын байдында сызгæрини тымбылтæ. Ратыдта йæ куырæты æгънæджытæ, риуылдаргæ майдан, суанг худы хæргæбыд хæлттæ дæр. Гуыбырфындз лæгæн

йæ фæдджи куы байдзаг, уæд чызджы цурæй иуварс алæууыд, тугдзых стай холыйы разæй йæ билтæ сдæргæ йæхи æфсæстæй куы айса, уыйау.

* * *

Нау, дыууæрдæм хъеллаугæнгæ, йæ цыргъ риуыгуыдырæй гæрста доны уæлцъар. Даргъ хъилтæ дымгæахсæн кæттæгтыл фæйнæрдæм хъæддых хæцыдысты. Цыди сæ бынгæртты къæс-къæс. Бæлцон адæм ныссабыр сты: чи дзы фынæй баци, чи та къуиммæ йæхи нылхъывта æмæ хъуыста денджызы тызмæг хъуырдухæнмæ.

Фæлæ уыдон æхсæн уыд иу лæг – уый нæдæр бадгæ кодта, нæдæр фынæй. Лæууыдис æнцад науы уæхскрабын. Касти денджызы тарбын уылæнты сындæт тæлфынмæ, сæ ризгæ фæсонтыл мæйы урсхал тæбины нывæстмæ. Змæлыдысты йæ билтæ, цыма кувгæ кæны, уыйау. Дзырдта йæхинымæры: «Денджыз, æвирхъяу денджыз! Ди дæ цавæрдæр цæрæгой, йæхи раив-баив чи кæны. Вæййыс хæларзæрдæ, – уæд фæхудыс дæ мидбылты, æрмæст дæ бирæтæ нæ фæхатынц... – Ди – дæсны таурæгъгæнæг, фæлæ дын искуы-иуы йеддæмæ дæ ныхас ничи фембары... Денджыз, æнахуыр денджыз! Аз дæм кастæн раджы кæддæр, стдæсаздзыдæй... Цыдтан дæ гом риуыл дард балцы дæс æмæ ссæдз азы размæ. Уæд мæм зындæтæ æмбисонды сабыр æмæ уæлæнгай, цыма дыл фистæгæй дæр згъордтаин. Мæ зæрдæ дзаг уыди цавæрдæр мæнг цинæй. Дунейæн йæ хъыг, йæ сагъæс нæма уыдтон. Ныр зæрондæй здæхын фæстæмæ мæ фыдæлты бæстæм... Аз фæцагуырдтон рæстдзинад, фæлæ йæ никуы ссардтон. Абон уыцы рæстдзинад агурын мæхи зæрдæйы арфы, æмæ йæ æнæмæнг ссардзынæн уым!.. О, денджыз! Ди дæ æнæбын арф, æвирхъяу налат, æгъатыр!.. Дæ тæрттæй баст куыттау раудазыс де ‘мбæхст уад-дымгæтæ, авд æфсæн дуары фæстæйæ рагæпп ласы сау дæлимон, йæ цъæхахстæй фæризынц арвы къултæ, йæ цæстытæй февзили судзgæ æхсидæвтæ. О, æнæфсис кæфхъуындар! Цал æмæ цал æнамонд бæлцоны нысхойы уыцы сау дæлимон дæ гом хъæлæсмæ!»

Гæрста нау йæ цыргъ риуыгуыдырæй доны уæлцъар. Цыди даргъ хъилтæн сæ бынгæртты къæс-къæс... Лæг йæхинымæр дардæр дзырдта: «Мæнгард, фæлитой цард! Зæххонты æнамонд хъысмæт! Адам æмæ Евайы зæнæг, цæмæн раудыстут

афтә әлгъыст? Цәмән хъуыди фыдәлты уыцы сыйзгъәрин фәткъумә әвналын? Цәмән бакуымдтой сайын уыцы әбуалгъ әвдиуән? Ныр хъизәмар кәнүт галиу зонд әмә фыдмонцты судзгә арты! Цәмән ма фервәзын кодта Нох доны хъаймәтәй зәххонты хъастә?..

Аңәбын сау денджыз, мә зәрдә нырхәм дәумә қәсүнәй. Аз зонын, ды дә туг әмә цәссыджы цәдҗәджинаг...»

* * *

Урс кәттагджын нау йә фәндаг дардта Скифты бәстәмә.

Занчулләе денджызы уазал комуләфтәй ихәнриз кодта. Чысыл раздәр ын йә дарәсү хәррәгътә гуыбырфынды ләг йә уәләйә ратыдта, адон дәр ма дыл мә хардзәй цәмән баззай-ой, зәгъгә. Йә буар ныххуылызд абухә уыләнты әртәхтәй. Уалынмә йә фәсонтыл әрхауди хъәдабә куатә. Скасти хәрдмә – йә уәлхъус ләууыди дысоны сәрүлдзурәт. Чызг йәхи әнгом әрбатыхта, стәй фәкомкоммә арвы ныгуылән фарсыл мәйи фәлурс цәсгоммә. Кәддәр хәдзуфәндүрдзәгъдәг саузәрдә әмә фыдгәнәг кәй хуыдта, уыцы әрвон тымбылағ Занчулләмә иуцъусдуг фәкасти хәларзәрдә хәрзгәнәджы хуызән. Афтә фенхъәлдта, цыма арвәй раппәрста ие ‘взишт бәндәнтә, на-уыл сә стыхта әмә йә фәцәйласта йә фәстә әнәфыдбылыз фәндагыл. Фәлә уыцы рәууонг монц иу уысм, иу цәстыныкъ-уылдәй фылдәр нә ахаста.

– О, бәстыйтых, о стыр Хуыщау, цәуыннә мә ауагътай мәрд-тәм? Кәд мә судзгә хъизәмәрттәй фервәзтайн әппүнфәстар!

Чызг ныдздынәэста. Анахарис әрбадт йә разы, әрбайста ын йә күх үәхимә. Занчулләе фәхъус кәуынәй, сәр әрхауди риуыл. Дзыккутә пыхыл әмә сүйтәгондәй уәхсчытыл фәйнәрдәм фәптирх сты: иу уадздзаг дзы фәсонтыл әрзәбул, иннәтә разырдәм акалдысты. Сә аууон бакодтой цәсгом. Зындысты әрмәстдәр билтә. Змәлыдысты, хъуысти сә сыйбар-сыбур. Цымә, цәуыл уыди йә хъуыды, цы дзырдта йәхинимәр Занчуллә? Чи зоны, әлгъыста ацы адәймаджы – йә ног хи-цауы, ныр та ын уый нуаздзәни йә сау туг, ныр та йә уый ахәсдзәни йемә әнәзөнгә рәттәм къалатиый ахст цъиуау, кәнә әрмахуыр тутийау. Күү ницәмәнуал бәзза, күү нал ай

хъæуа, уæд та йæ суант амарын дæр йæ бон у. Чи зоны, йæ хъусы зæлыдысты æнахуыр дзырдтæ: «Цæмæн марут адæймаджы?» æмæ сын сæ мидисыл сагъæсы баçыди. Йе та дисгæнгæ тыхсти, ныронг ахуыр кæуыл næ уыд, кæй никуыма бавзærста, уыцы рæвдаугæ къухныдзæвдæй. Чи зоны, æмæ æппындæр ницæуыл хъуыды кодта, ницы дзырдта йæхинымæр, фæлæ билтæ афтæ сæхи æгъдауæй бирæ бонты маст æмæ азарæй змæлыдысты...

Лæг ын суагъта йæ къух, ныр та бавнæлтæ дзыккутæм, цæсомæй сæ раиуварс кодта æмæ сæ уæхсчыты сæрты арæхстгай райста фæсонтырдæм. Чызг æм сонтæй æрбакasti – цæстытæ ферттывтой знает æмæ тарстхуызæй. Афтæ иу-цасдæр ныхкъуырæгau ныккомкоммæ сты, стæй сæ даргъхau уæлттыфалтæ сындæг-сындæг æрæхгæдтой æмбисы онг, æмæ сæ мастæлгъæды æрттывд æрмынæг, æрфæлмæн и бынтондæр. Чызг йе ‘ргом азылтæ, арф ныуулæфыди.

– Эцæгæйдæр скифаг дæ? Ма йæ бамбæхс...

Занчуллæ æрæджиу йæ сæр банкъуыста, о, зæгъгæ.

– Эмæ ахæм дард ранмæ куыдæй рахаудтæ? – фарста дардæр Анахарсис грекъагau, стæй скифты æвзагмæ рахызт: – Радзурма мын, кæд дын зын næу...

Æмæ фæкодта йæ хабæрттæ Занчуллæ...

Денджыз тæмæнтæ калдta, йæхимæ скъæфта арвы хуыз. Мидбынат змæлыдысты йæ уæлцъары æргъæу фæрчытæ. Куыд æддæмæ йе ‘взист хæрв таргæнгæ ацыд æмæ сиу ис арвгæроны цъæхбин фæлмимæ. Мæй фækъул, фæцæйттылди бынмæ, ныртæккæ ныххуаудзæни фурды стыр агуаты.

Доны урс уырынгтæ куыд айсæф-фæзын кæнынц, уымæй йæ цæстæнгас наæ исы Анахарсис, афтæмæй дисгæнæгau бафарста:

– Гæр, æмæ æлдары усдонæй та цы амалæй ралыгътæ? Уырдæгæй раирвæзæн куынæ вæййы...

– Зынæй, стыр зынæй, – загъта Занчуллæ, ихæнæй гæрттæгæртгæнгæ, æмæ куатæ йæхиуыл æнгомдæр æрбатыкта. – Цæвиттон, устыты хистæр мæн кафын куы сахуыр кодта, уæд æлдармæ баçыд æмæ йын афтæ: «Федтон æбуалгъ фынта – арвыл стъялтыы æвæрд фендæрхуыzon, дыууæ дзы бынмæ ратахти. Сæ иу хаугæхауын сизгъæрин галдзуuar фестад æмæ быдыры астæу зæххы аныгъуылд, иннаæ та сæмбæлди дæ галуаныл, уыйадыл дæ исбон басыгъд. Æз фехъял дæн фыртæссæй, скүвтон Хуыщаумæ, куы

әркъул кодтон, уәд фәстәмә бахаудтән фылдынты ахәсты... Әртахти цыиу, адәймаджы әвзагәй дзуры: «Рәхдҗы уәм фәзындысты тыхгәндҗытә, дур дурыл нал ныуадздысты. Амардзысты әлдары, йә сәргәхцәй йын тугәнән къопп скәндзысты...» Әз цыиуы бафарстон: «Фылбылызәй фервәзынән ма исты хос ис?» Загъта: «Ис... Уә хиңауы фылдәлты кувәндоны тәрхәгыл фондзыссәдз азы размә цы галдзуар уыд, уый абоны онг кәмдәр зәххы бын ныгәдәй ләууы... Уе 'хсән цы әнәтәригъәд чызг ңәрәп, уый уемә акәнүт әмә йын әз йәхъусы бацәгъеддзынән, қәңүе ран ис. Скъахут, сәвәрут әй хәдзары тәрхәгыл – фылбылызәй тас нал уыдзән...» Уыцы фынты койә әлдар тынг фәтарсти, ныссагъәс кодта, стәй нае дыууәйән цәүүны бар радта. Дыккаг кәркуасәнты рахызыстыстәм галуаны әффән дуәрттәй. Бахәццә стәм згъоргаудәй хъәдбынмә. Ус мын афтә зәгъы: «Гъенyr лиизгә, дә сәрән цы хос зоныс, уый кән. Әз кувдзынән дә рәствәндагән. Әлдарән та зәгъедзынән дәуу тыххәй: әртахти зәд әмә йәйемә уәларвмә систа...»

Чызг ныхъхъус.

– Әмә дә уайтагъед фәндагыл әрцахстаиккой, кәй зәгъын ай хъеуы.

– Аргә мә скодтой, әрмәст афтә рәхдҗы нае, стәй әнәуи дәр уыцы адәмы къухмә нал бахаудтән. Хъәдмә куы бафтыдтән, мә фәндаггәтә хәрд куы фесты, уәд ңәрәпин байдытон кәрдәг әмә хъәддаг дыргъттәй. Иухатт әрцид тыгъуды къәвда. Сыртә лыгъудысты сә бадәнтәм, алыш хъылма хилдҗытә та сә хуынчытытәй әддәмә раләстисты. Әз дәр иу ләгәтгөнди фәмидағ дән. Уым разынди лыстән, мәхи йыл әруагътон. Кәй ләгәт у, ууыл хъуыды дәр наема ақодтон, афтә дын әрбахизән къәсәрүл сырд куы февзәрид. Йә цәститтә зынджы къәрттытау руҳс уагътой. Бирәгъ, цъәх бирәгъ. Дә балгъиттәг мә раны бахауәд. Зыдтон, аирвәзән мын кәй нал уыди. Фыртәссәй фезмәлын дәр мә бон нал сси, цыма цавдадур фестадтән, уйиау... Әз уыдтән, марыны тәрхон рахәссүны фәстәтә йә сәр къодахыл кәмән әрәвәрүнц, йә цардәй ма әрмәст цәстиниң къуылды йас рәсттәг кәмән баззайы, ахәм әнамонд уды хуызән. Банцайы йә уләфт, ахуыссынц йә монцтә, фәвәййынц йә сагъастә, йә фәндтә. Әз уыдтән мард... Фәлә ма мәм уәддәр диссагау цы хъуыды әрцид: «Әз

ацардтән цалдәр боны сәрибар маргъяу тар хъәды хъәбысы, әрдзы риуыл. Федтон бархийә хурыскаст, боны нывәст рай-сомәй изәрмә; федтон әхсәвы барджын, бәрағбонхуыз цыд әмә змәлд. Фехъуистон сәууон цъиуты зарджытә дуне тавәт хурыл, фехъуистон әхсәвзиләг мәргүты фәдисхъәр әмә сусәт, хъуызгә әхситт дәр. Мә цуры хъәддаг карк ләвәрдта йә цъиутән хәринағ, сәгуыт нозта дон әрхы, арс хуыссыди хурмә әнәмәтәй. Әз банкъардтон уыцы къорд боны дәргъы, әңгәдәр әрдзы хъәбул кәй дән. Әмбәрстон зәххы сусәт ныхас, йә уләфт, арвыл стъялтыт уәгъидибар хъазт. Әз федтон рәсугъд фынау мә сәнтты сәйрагдәр бәллиц – сәрибар... Әмә ныр амәлын дәр диссаг нау». О, мәнән фенцондәр уыцы әнәнхъәлгә хууыдты әрцидәй. Цәттә уыдтән мәләтмә, кастән разыйә әнхъәлмә бирәгъы әфсәрты фәкъәпмә. Фәлә сырд тагъд нә кодта. Уалинмәй йә мидбынат куы базмәлид әмә ләгәты къәсәрыл куы ‘рхуыссид, йә сәр мидәджырдәм, афтәмәй. Әвәццәгән, әфсәстәй әрцид, мән та фәстәдәрмә ауәрста. Фәкасти мәм иу-цасдәр әдзынәг, стәй йә сәр зәххы ‘мбуар әруагъта әмә ныссабыр. Афтәмәй мыл әрәхсәв. Күндәй әрбабон, уый нә ракатыдтон. Сәударәй бирәгъ фестади, федде ис. Ницы йын әмбарын абор дәр, цәуынна мә бахордта, уымән. Скифты, нағыдачылар дзуар бирәгъ уыд, зәгъгә, кәддәр фехъуистон... Чи зоны, кәд уый дәр исты давы, кәд бәсты тыхы амындәй фервәзтән. Әнауи дәр бирә хәттыты әрцид ахәм хъуыддәгтә, стәй аргъәутты дәр ис, бирәгъ адәймаджы сывәллоны йәхи ләппинау кәй схъомыл кәнны. Әмә ма уый фәүәд мадәл бирәгъ, уымә уыдзән ныйтарәдҗы әмбүдән – әнәбон сывәллонмә кәд уымән нә бавналы дәндагәй. Фәлә ас адәймагма та?.. Рагәй дәр адәймаг әмә бирәгъ знәгтүл нымад куы сты. Әмә, о, уыцы бирәгъ та ләгәтмә куы фәзына, уымәй тәрсәйә ралыгъдтән. Үди бар-вәндонәй мәлүн кәм бафәндицән? Цыдтән, лыгътән тар хъәды. Кәңцырдәм – ницы йын зыдтон. Зәрдаивәй, бон хуры цәстмә, әхсәв та стъялтыт әвәрдмә гәсгә мәхицән фәндаг агуырдтон. Фәлә диссаг уыд – бирәгъ мә цух не суагъта уыцы бон суанг изәрмә. Әхсәв бәласы сәрмә схызтән, уым сагтомы мәхи әрфидалар кодтон. Бирәгъ уәддәр нә ацыд, бәласы бын схуыссыд. Афтә арвыистон цалдәр боны. Әз дзы нал тарстән, фәлә-иу әхсәв уәддәр бәласмә сләстән. Уыцы сырд

мæ алфамбылайæ дардмæ наæ цыди. Нæ зонын, кæд мæ хæйраðжы хай уыди, æндæр... Аз ыл сахуыр дæн, схъæддаг дæн цыбыр рæстæгмæ. Фæндыди мæ афтæ цæрын кæронмæ дæр, – уæд мæнæй амондджындæр нæ уыдаид зæххыл. Фæлæ мæ бирæгъ цы сахат нал уыд, уыцы сахат мæнæн дæр фæци мæ сæрибary уысм...

– Гæр, æмæ цы кодта? Диссæгтæ куы дзурыс.

– Иубон æрдузы æрыскæфтæ æмæ дзындзалджытæ хордтон, афтæ дын уыцы бирæгъ уым куы æрбалæууид, йæ хъæлæсæй туг кæлгæ. Амбæрстон, цыдæр æххуыс кæй куырдта... Бæрæг уыд йæ цæстытыл. Уалынмæ федтон, йæ раззаг галиу къахы рæбын, уоны тækкæ цур фат кæй ныссагъд. Уæдмæ, мæгуыр, систа йæ уд.

Фатыл куыдæр схæцыдтæн, афтæ мыл цавæрдæр адæм фæйнæрдýгæй æрбакалдысты, сæ къухты – æрдывтæ, кæрдтæ. Сбастой мæ. Сынтыл мæ ахастой семæ. Уыдон разындысты цуанæттæ. Хъæды кæрон лæууыд сырды цæрмттæй конд мусонг. Уым мæ æрæппæрстой сæ хицауы къæхты бын. Хъæр кодтон: «Бирæгъы цæмæн амардтат? Уый сымахæй растдæр, æнæтæргъæддæр y!» Сæ хицау мыл, æвæцçæгæн, нæ барвæссыд: мæ бакаст – фыдхуыз, къæçæлтæй конд адæймаг... Рæхджы мæ базармæ уай кæннынмæ аласта.

Фæци йæ ныхас чызг.

Мæй ныххауди сай мигъы пъæрайы. Аerbatalынг и денджызы уæлçъар. Йæ урс тæмæн уырынгтæ ærbайсæфтысты. Фæлæ бирæ рæстæг нæ ахаста уыцы æнтъыснæг сай мылаз. Разынди мæй тар асæстыты хъæбысæй, æмæ та денджызы уæрæх тыгъд фæлмасст тыбар-тыбур сси.

– Хъус-ма, æз дын таурæгъ ракæнон, – бавнæлдта лæг Занчуллæйы рæмбыныкъæдзмæ. – Аццы лæппын радзæгъæл доныбылты. Анæнхъæлæджы фæцæф и кæйдæр дзæгъæл фатæй. Тилы йæ гæндзæхтæ. Ныллæууиди йæ уд исыныл. Йæ алыварс сай халæттæ зилдук систой.

Чызджы цæстытæ æнахуыр æрттывд фæкодтой мæйрухсмæ. Лæг йæ ныхас кодта дарддæр:

– Аз дæ федтон паддзах Солоны галуаны уыцы аццы кафт кæнгæ. Сай мраморыл дæ урс харæ дарæсы ахаудтæ, æмæ дæ уадзыгæй рахастой æддæмæ... Уыцы кафт мын радзырдта уæд, де 'взондджы дуг куыд бабын. Кафт нæ, фæлæ хъарæг, судзгæ

хъарæт... Уый уыди цæссыг, галуаны къуымты æхсærдзæнау чи калди. Æз дæ федтон кафгæ ноджы æндæр хатт, сæ фынdziæ хæрдмæ арæт, ахæм цыргъ хъаматы æхсæн дæр, цæлхзылд æмæ сæрбихъуырæйттæгæнгæ. Мæхи нал баурæтон, фестадтæн æмæ хъаматæ иуварс аппæрстон. Нæ мæ фæндыди дæ мæлæт хъамайы цыргъыл...

— О, сфæлдисæг!.. Никуыма фехъуыстон ахæм ныхæстæ. Чи дæ, кæцæй фæдæ? Зонын, балхæдтай мæ... Зæгъ-ма, кæмæн мæ ауæй кæндзынаæ ды та?

— Æз дæ ссæрибар кодтон. Мæ къухы цагъайраг нал дæ. Бирæ азты дæргы фæцардтæн Гречъы, ныр цæуын нæхимæ. Æз хъумæ адæмы баууæндын кæнон рæстдзинадыл, мæ ахуырад байтауон хоры мыггагау адæмы зæрдæты, — бæзджын æмæ рæсугъд тау куыд суадза.

Æддæуæз, денджыз æмæ арв кæм байу сты, уырдыгæй æрбазынди сур зæххы уырынгтæ æндар. Йæ сæрмæ, тар асæстыты æхсæн, хъулæттæ сæуæхсид уыцы æмнарæг даргъ уаддзагæй дæргъæй-дæргъмæ æрлæууыдис арвгæроны æмбуар; йæ хæд фæстæ сцæйлæсти хуры судзgæ тымбылæг. Уыдон иумæ зындысты, куырдадзгомæй ныртæккæ чи рапахауд, ахæм сырхзынг уарт æмæ цирхъы хуызæн. Чысыл фæстæдæр сæ сæрмæ мигъасæст сай кæлмæрзæнау æрцауындиндæг, йæ бинаг æмбис сырх хъулæттæ афæлдæхт, цыма йæ тугæй сахуырстæуыди.

Уыцы нывæй Анахарсисы зæрдæ нырхæндæг. Уыдта, æмбæрста, ие уæны кæсæгau, йæ сомбонтæм бахизæн къæсæрыл цыдæр фыдбылыз кæй бады.

Фæцæйхæццæ кодта нау Скифты бæстæмæ.

1967 аз, 9 декабрь.

АРВИСТОН

ЦЫБЫР ТАУРÆГТЬТАЕ

Әртә әфсымәры

Сидәмон, Хъусәг әмә Әгъуыза уыдысты әфсымәртә. Бирә фәцардысты әмә уарын әримысыдысты. Уыди сын уаринаң сыйгъәрин кард, сыйгъәрин тын әмә сыйгъәрин пурти.

Байуәрстой, әмә тын фәци Сидәмоны, кард фәци Әгъуызайы, пурти – Хъусәджы.

Хъусәг кәстәр уыдис. Әркәнәттаг ләг сын уыди Цъәхил, әмә йә Хъусәгән баләвар кодтой.

Афтәмәй тын куыд даргъ уыд, афтә Сидәмоны мыггад дәр адаргъ әмә бәстә бацахста.

Әгъуызайы кард фәцис, әмә әхсар уый мыггадән баззади.

Пурти Хъусәджы фәцис, әмә кад уый мыггадән баззади.

Радзырдта йә Әзабиты Хъаплан. Чиныг
«Хускар Ирыистоны фольклор», Сталинри, 1936

Цагъи әмә Сала

Цагъи фондз әмә ссәдз азы абырағ фәхатти.

Иу афон Чъехы сәрмә хъәды Гаглойты Салаимә хәрхәмбәлд фесты. Иу гәппән файнә бәласы аууон амбәхстысты әмә кәрәдзимә сә топпы дзыхтә ныддардтой. Сала дзуры Цагъимә:

– Ды чи дә? Әз Гаглойты Сала куы дән, бәстә әмризәджы кәмәй ризынц.

Цагъи йын загъта:

– Әз дән Тедеты сохъхъуыр Цагъи, дә размә ам фондз әмә ссәдз азы чи фәрацу-бацу кодта.

Үәд Сала йә топпы дзых әруагъта әмә загъта:

– Үәдә махәй йә топпы дзых фәстәмә ничи аздахдзән. Уастырджи – не ‘хсан. Абонай фәстәмә мах – әфсымәртә.

Кәрәдзимә сә къухтә радтой, әмә сә иу иуырдәм араст, иннә – иннәрдәм.

Радзырдта йә Санахъоты Ардзи.

Әевыды-выдоны рәстәг*

Фехъуистон әй фыдәлтәй. Адәм хәцын нәма зыдтой дурәй әмәх хыиләй әмә фыстый хъалон уәйгүйтән әмәхәйрәджытән: фарастсәрон, авдсәрон, артәсәрон. Уәлдай сәртә-иу гуырыл нә уыди, фәлә иуән фараст удгоймаджы фыстый хъалон, иннәмән – авд, аннәмән – артә.

Иухатт хъумә авд хойә иу баңыдаид, әмә иннәтә күйтой. Уастырджи уәллейә раңыд, чызджыты кәуын айхъуиста, базыдта хъуыддаг. Кәстәры, мәлләгдәры, ракодта уәйыгмә. Уый йәе ‘взагәй федта әмәй йәе наиста. Уәд ын Уастырджи загъта:

– Де ‘взаджы рәбынәй йәе фен.

Фәлә уый нәе арәхст. Уәд ын чызг үе ‘взаджы фыдисән ныссагъта әмәй йәе раласта. Уастырджийи фәндәй чызг афтәмәй аркодта уәйиджы хъәумә. Уым уәрм скъахтой, уәйиджы ныххизын кодтой, стәй йыл дуртә ныккалтой әмәй йәе амардтой.

Уастырджи сахуыр кодта адәмы дурәй әмәх хыиләй хәцын, әмәх уәйгүйтә әмәхәйрәджытәй фервәэтысты. Фәлә та уәйгүйти бәсты арбадтысты: фарастсәроны бәсты – уәйыг, авдсәроны бәсты – Карис-әлдар, артәсәроны бәсты – Ченджы хъул, хәйрәджы бәсты – базаргәнәг. Әмәе ныр дәр тох кәнинц.

Чиниг «Нарты таурағътә әмәхабәртә». Цхинвал, 1973. Сарәзта йәе Бязырты
Алыксандр

КАМЕЙ У ТАССАГ

Кимы фыртән

Нә ног хиңау, дам, ног аегъдау
әвәрдзәни хәд-зонд ләгау.
Мән никәй фәнды фауын,
фәлә мыл тас афтауы:
нә дымысдәртә, не ‘взәртә
цәттәйә дарынц се ‘взәгтә.

2015.14.07

Хъ. А.

***Редакция:** Чи зоны, таурағъгәнәг Наниты Андойы ныххестә раст фыст не ‘рыйысты. Әвәцәтән әй уый «әевыд-дывыдоны рәстәг» хүндта, ома Уастырджи адәмы фарастсәрон, авдсәрон әмәх артәсәрон уәйгүйтәй күң фервәзын кодта, уәд иуцасдәр әевыдай бazzадысты, фәлә та сыл фәстагмә «дывыдон» дуг скодта – ног, налатдәр цагъардарты күхүй бахаудтой.

ÆМБИСÆНДТÆ, АЕЦÆГ ЦАУТÆ

Къуындзих

Хъæды астæу уыди стыр, зэронд къуындзих. Иуафон иу ацæргæ ус æрбацыд æд хызын, къуындзихæн сæрæй акуывта æмæ дардæр араст. Цасдæры фæстæ та фæзындысты дыууæ гыццыл чызджы, уыдон дæр æд хызынта. Къуындзихæн сæрæй акуывтой æмæ ацыдысты. Уалынджы оффытæгæнгæ æрбацыд урсбоцьо зэронд лæг, йæ къухы голлаг. Къуындзихмæ æркастти, сæрæй йын акуывта æмæ къудзиты ‘хсæнты тыхтæ-фыдтæй алæгæрста.

Афтæ бон-сауизæрмæ хъæдмæ цыдысты алыхуызон адæм, æмæ дзы алчиидæр къуындзихæн сæрæй куывта.

Къуындзих йæхицæй хуымæтæджы буц ныццис! Æмæ дын бæлæстæм дзуры:

– Уынут, суанг ма мын адæм дæр сæрæй кувиңц. Æнæхъæн бон мæ рæсты чидæриддæр цыд – иу дæр дзы ахæм næ уыди, мæ цуры йæ сæр чи не ‘ркъул кодта. Уæдæ йæ зонут: ацы хъæды мæнæй номдзыддæр, курыхондæр нæй. Æмæ мын сымах дæр хъуамæ лæггад кæнат.

Бæлæстæ ницы дзырдтой, сæрыстырæй лæууыдысты сæ аив фæлыст дарæсты.

Зэронд къуындзихæн йæ mast рафыхт æмæ фæхъæр ласта:

– Кувут мын, зæгъын, сæрæй! Æз уæ паддзах дæн, уæ паддзах!

Уыцы афон кæцæйдæр ærbataхт иу цæрдæг дзывылдар. Йæ зæрин сыйтæртæ иугай кæмæн згъæлдысты, уыцы рæхснæг бæрзы цонгыл абадт æмæ хъæлæссыдзагæй ныцъыбар-цъыбур кодта:

– Ничи кæсы ацы æнæджелбетмæ! Йе ‘дилы хъæртæй бæстæ йæ сæрыл систа! Ды паддзах næ дæ, фæлæ хуымæтæджы зэронд къуындзих, æмбыд къодах! Адæм дæүән кувины мæтæй мæлыңц! Уыдон дæ цуры зокъотæ фæагурыңц, зокъотæ. Фæлæ ницы ссырыңц æмæ фыдæнхъæлæй дардæр ацæуыңц. Ды та дæ тутт къоппайæ афтæ ‘нхъæлыс æмæ дын сæрæй кувиңц!

Валентин КАТАЕВ

Истори

Хъуамә алы адәймаг дәр зона, йә дард фыдәлтә чи уыдисты, уый.

Абон у 1957 азы фыщәгәм сентябрь. Цыппәрәм «Б» къласы историйи урочы стәм. Нә ахуыргәнәг Александрә Федоровна сыйстад, йә сыйзгәрин дәндаг стъалыйау сонт аерттывд фәкодта:

— Нә дард фыдәлтә уыдисты славянтә. Гизатуллин, бағынәй дә. Каниултә дын фат нә уыдисты хүйссынән? Манукян, зәгъ-ма, цәуыл дзырдтон ныртәккә?

Тәнтъихәг Манукян цәуылдәр ныхас кәны Йозинасимә. Фыдәлты койтәм әй не ‘вдәлы’.

Александра Федоровна ногай дзурыг.

— Нә дард фыдәлтә уыдисты славянтә. Рубинштейн, хүйи хъулы здыхтытә куы ныдда. Разил-ма мәнырдәм. Әви цы дзурын, уыдон дәумә нә хауынц?.. Славянтә цардысты...

Лев РУБИНШТЕЙН

Ногбоны зазбәлас

Ногбонмә ма аәртә боны куы бazzад, уәд балхәдтон зазбәлас әмәй йә балкъоны аәрәвәрдтон. Цыпурсы мәйи иуәндәс әмәй сәәдзәм боны сферәнд кодтон зазбәлас сферлындын. Раҳызтән балкъонмә, аргуыбыр кодтон ме ‘лхәд хәзнамә. Не ‘фсин мә нә бафишпайдта әмәй дуар сәхгәдта, йәхәдәт дуканимә азгъордта.

Әз зазбәлас систем, дуарыл бахәцыдтән, әмәй дын әхгәд куы разынид. Бакастән уатмә, фәлә дзы ничи уыд. Әдде та – хъызт, ирдә буары иннаердәм хизы. Цәргә та фарәстәм уәладзыдҗы кәнәм. Хойын мидәмә, фәлә мын дзуапдәттәг нәй. Авг асәттин, фәлә та йыл уый фәстә фыдәбон кәнын хъәудзән.

Әнхъәлмә кәссын, фәлә ус зынәг нәй: бәрәгбоны хәд-размә, аевәццәгән, дуканийи стыр рад ис. Мәныл уазаләй ризәг бахәцыд әмәй мә къухтә тилын байдырдтон, мә мидбынаты гәппитә кәнын, мә уадултә митәй хафын.

Уәдмә не ‘фсин дәр фәзынди, әмәй йә загъды бын фәкодтон.

Дыккага райсом мæ куыдзимæ тезгъо кæнин уынджы. Нæ сыхæгты ус мæ размæ фæцис амæ мын афтæ:

— Цы маладец дæ, цы маладец! Уыцы уазалы балкъоны гæппитæ кæн, дæхи митæй æхс, уымæн лæг хъæуы, лæг! Max æдилы къоппайæн та йæ зивæджы йæ мæлæт и!

Цы дзуапп хъуамæ радтаин нæ сыхæгты усæн! Цард, зæгъын, тох у, амæ дзы хи иуварс ласæн нæй...

Хæзнатæ

1973 азы Амырыкæй иу зæронд лæг æрбацыд амæ дзуры: «Æрыхъуистон сымахмæ, дам, ахæм æгъдау ис: хæзнатæ чи ссара, уымæн сæ 25 проценты дæттынц. Афтæ у?» Загътой Ыын: «Афтæ у». «Хорз. Уæдæ мын фидар дзырд раттут: æз куы ссарон хæзнатæ, уæд сæ 25 проценты мæн уыдзысты?» Дзуапп ын радтой: «O!» «Цомут уæдæ!»

Хæдтулгæйы абадтысты. Иу аргъуаны цур æрлæууыдысты – уыцы рæстæт дзы хордон уыди. Зæронд лæг сæ агуыридурæй амад сисмæ бакодта, иу дурмæ амоны: «Рафтаут æй!» Рафтыдтой йæ, амæ дзы æцæт дуне хæзнатæ райстой. Радтой Ыын дзы 25 проценты. Стæй йæ фæрсынц: «Куыд базыдтай, ам хæзнатæ ис, уый?» Лæг сын афтæ: «Мæхæдæт сæ бамбæхстан, большевиччытæй Амырыкмæ куы лыгътæн, уæд!»

Виктор КОКЛЮШКИН

ÆППÆТЫ МÆГУЫРДÆР ПРЕЗИДЕНТ

Уругвайы президент Хосе Мухикæйы йе ‘мбæстæгтæ хонынц «æппæты мæгуырдæр президент». 79-аздзыд Мухикæйæн йæ мызд у 12500 доллæры. Уыцы ‘хçатæй йæхицæн ныуудзы æрмæст 1250 доллæры, иннæтæ хардз кæны йæ бæстæйы мæгуыртыл.

Президенты ус у сенатор,

аәмәе уый дәр йәе мыйзыды иу хай дәтты аәххүйсхъуаг адәмәен. Бинонтә цәрынц фермәйи – зәронд хәдзары. Нуазыны дон дәр хәссы президент йәххәдәг – сәе кәрты цы цъай ис, уырдыгәй. Хәдзар хъаххъәнның әдәппәтәй дыууәе полиционеры аәмә куызд Мануэлә. Президентән цы сәрмагонд резиденци ис,

уым цәрын наә комы. Йәе машина «Фольксваген» дәр у зәронд.

Хосе Мухикә Уругвайы президентәй әевзәрст әәрцыди 2009 азы. Ивгъуыд әнусы 60-әм – 70-әм азты хәәцыди, «Тупамарос», зәгъгә, уыцы адәмөн змәлды рәнхъыты, фәәцәфтә әхсәз хатты. 14 азы фәбадти ахәстоны, фылдәр рәстәг ай дардтой хицән камерәйи. Раугъетой йәе 1985 азы, Уругвайы демократон тыхтә куы фәүәлахиз сты, уәед.

«Мәен нымайынц әеппәты мәгуырдәр президентыл, – зәгъы Мухикә. – Фәләе әз мәхи мәгуыр наә хонын. Мәгуыр сты, әәрмәст йәххи уды къоппайыл чи тыхсы, бирәе мулкмә чи бәллы, уыдон. Ахәмтән а дунейыл бафисиңицәмәй ис, сәе уәцъәфтә сәм сәе сәртәй кадджын-дәр сты».

2014 азы президенты бавдыстой Нобелы премимә.

Президент әәмәе йәе зәронд «Фольксваген».

У ДЕТЕЙ БЕСЛАНА БЫЛО ПРАВО НА ЖИЗНЬ

(ЕСПЧ вынес решение по жалобе пострадавших в результате теракта в школе №1 в сентябре 2004 года)

Второго июля Европейский суд по правам человека вынес решение о приемлемости почти всех основных пунктов жалобы по Бесланскому теракту. В том числе о нарушении государством позитивных и, самое важное, негативных обязательств второй статьи Европейской конвенции («Право на жизнь»)*. Из данного решения ЕСПЧ следует, что правительство РФ не смогло аргументированно доказать, что спортзал взорвали террористы. При этом суд признает, что представленные заявителями свидетельства о природе первых взрывов (как результат обстрела школы из гранатометов и огнеметов спецназовцами ЦСН ФСБ) убедительны и обоснованы.

Жалоба по делу Беслана от первого заявителя поступила в Европейский суд в 2007 году (всего заявителей на данный момент почти 500). В 2012 году ЕСПЧ начал процесс коммуникации по жалобам бесланских заявителей и признал их приоритетными. Осенью прошлого года состоялось публичное слушание по общей жалобе, где стороны смогли озвучить свои аргументы и заявить новые. Надо сказать, что процедура публичных слушаний проводится в Страсбурге крайне редко и свидетельствует как о серьезности предъявленных правительству РФ вопросов, так и о подходе ЕСПЧ к рассмотрению жалобы. По

**Статья 2 («Право на жизнь») – одна из самых фундаментальных статей Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод. Статья 2 конвенции предусматривает обязательства государства, которые направлены на обеспечение каждому гражданину права на жизнь. Различают три вида обязательств: позитивные обязательства заставляют государство предпринимать позитивные шаги для охраны жизни людей (например, в данном случае таковыми являются действия по предотвращению теракта); негативные обязательства требуют от государства воздержания от незаконного лишения жизни (в данном случае применение оружия неизбирательного поражения в ходе штурма суд может посчитать нарушением негативных обязательств); наконец, процедурные обязательства государства предполагают проведение эффективного официального расследования случаев смерти своих граждан.*

результатам этих слушаний и было вынесено сегодняшнее решение о приемлемости жалобы.

Элла Кесаева, руководитель общественной организации «Голос Беслана» (именно благодаря усилиям этой организации потерпевшие до сих пор продолжают расследование обстоятельств теракта), сказала «Новой газете», что «приветствует решение ЕСПЧ».

Комментарий юриста правозащитного центра «Мемориал» Кирилла Коротеева, представителя заявителей по бесланской жалобе в ЕСПЧ: «Самый первый анализ этого решения: суд признал приемлемыми все жалобы заявителей в части нарушений, касающихся права на жизнь. Это касается как вопроса предотвращения теракта в том смысле, что у российских властей было достаточно информации, но они ничего не сделали, так и конкретно фактов, касающихся применения оружия неизбирательного действия в ходе штурма и планирования силовой операции в целом. Это касается и расследования, которое за 11 лет оказалось неспособным установить факты использования огнеметов, гранатометов и танков и наказать виновных в гибели заложников. Также суд признал приемлемой жалобу в части доводов заявителей о том, что меры по тушению горящего спортзала с заложниками не были своевременными.

Это очень важное решение суда. Я бы сказал, что ключевой этап в разбирательстве по этой жалобе пройден. Далее у сторон будет возможность представить новые аргументы и требования по справедливой компенсации и затем будет вынесено решение по существу.

Исходя из моей практики работы с ЕСПЧ, в 85–90% случаев при таком решении о приемлемости суд выносит решение в пользу заявителей. Спасти правительство Российской Федерации от исторического и весьма бьющего по имиджу руководства страны «момента истины» может только одно: если за оставшееся время (скорее всего, решение будет вынесено в течение года) будет проведено новое фундаментальное расследование всех обстоятельств бесланской трагедии. Более того, государство не только должно успеть расследовать, но и наказать виновных. Как тех, кто не предотвратил теракт, так и тех, кто принял решение об использовании огнеметов, гранатометов и танков в ходе штурма и несет ответственность за гибель

заложников. Если же правительство РФ продолжит уходить от ответов на конкретные вопросы потерпевших Беслана и рассуждать о терроризме в целом, то у меня почти нет сомнений в исходе этой жалобы».

*Елена МИЛАШИНА
«Новая газета», 03.07.2015*

* * *

Бесләнни цы ‘рцыд, уый, мæ хъуыдымæ гæсгæ, у æппæт зæххон адæмы катастрофæ. Уыцы лæгмарты кæд адæймæгтыл нымайæм, уæд адæмы мыггагæн æппындæр сраствæнæн нал и. Трагедийæн æнæтурысхойæ библион масштабтæ ис: «Ирод-паддзахы бардзырдæй дзиңзидай сабиты куыд фæцагътой, уымæ абаргæ у Бесләнни ёвирхъяу бæллæх. Амæ уыцы ёвирхъяу бæллæх Ныгылæны бирæ адæмты зонд, ай-гъай, бындзарæй банкъуысын кодта. Амæ сæ арф сагъæстыл бафтыдта.

Васили Аксенов

* * *

*Шеф-редактор
Корректор
Дизайн
Компьютерный набор*

*Ирида КОДЗАТИ
Заида КАРАЦЕВА
Залина ГУРИЕВА
Марина КИРГУЕВА*

* * *

*Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.*

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

*Журналы цы əрмæг рацæуа, уымæй əндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.*

*Журналмæ цы кæххыстытæ цæуы, уыдан редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

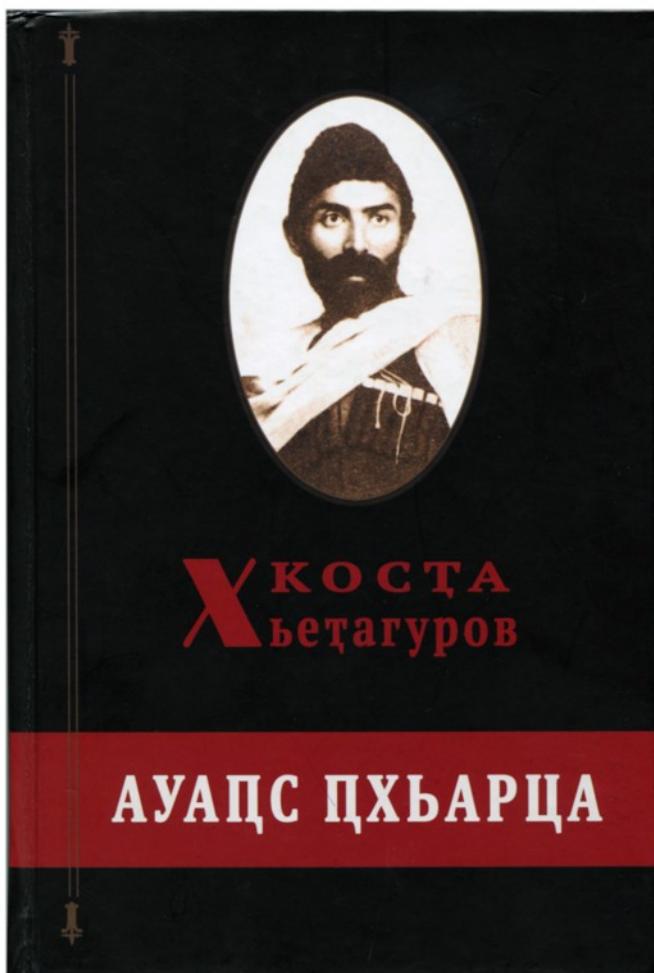
*Учредитель и изатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.*

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; <http://www.mahdug.ru>.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; ответсекретарь, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

*Подписано к печати 15.09.15. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 401. Цена свободная.*

Выход из печати 30 сентября 2015 г.

*Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.*

Фарон Сухумы джиппы рауагътой Къостайы
«Ирон фәндыр» абхазаг әвзагмæ тæлмацæй.
Тæлмацгæнæг – номдзыд поэт,
Ирыстоны хорз хæлар Геннади Аламиа.

Мексикәйаг нығаңаң-сюрреалист
Октавио Окампойы конд нығ

Индекс 73247